ISTORIA
LITERATURII ROMÂNEȘTI

DE

N. IORGA

INTRODUCERE SINTETICĂ
(după note stenografice ale unui curs)

BUCUREȘTI

Editura Librăriei PAVEL SURU, Calea Victoriei 73
1929.

ISTORIA LITERATURII ROMÂNEȘTI

INTRODUCERE

ISTORIA
LITERATURII ROMÂNEȘTI

DE

N. IORGA

INTRODUCERE SINTETICĂ
(după note stenografice ale unui curs)

BUCUREȘTI

Editura Librăriei PAVEL SURU, Calea Victoriei 73
1929.

INTRODUCERE.

Cred că întâia datorie pe care o am, de la această catedră, în afară de pomenirea cu cuvinte de recunoştinţă a predecesorului mieu, pe care l-am serbătorit cu toţii, acum două zile, este să vă arăt care a fost rostul catedrei acesteia, care peste o lună şi jumătate de zile va dispărea, pentru că eu sînt ultimul care sînt chemat la această Universitate să presint istoria literaturii româneşti în întregimea şi în legăturile ei sintetice. Catedra va dispărea, după dorinţa Facultăţii, şi aş adăugi: şi după curentul vremii, care curent al vremii, în generaţiile acestea noi, duce, de o parte, către generalisări, pe care eu le cred pripite cînd le începe cineva la douăzeci de ani— căci un teoretician de aceştia care schimbă la douăzeci de ani toată ştiinţa de până acum mi se pare puţintel fără simţul răspunderii, nesprijinindu-se, aşa cum trebuie, pe o lungă experienţă analitică de o viaţă întreagă, — iar, de altă parte, către erudiţie, către erudiţia cea mai exactă, cea mai precisă, cea mai folositoare, dar, — îngăduiţi-mi cuvîntul — şi, puţintel, cea mai uscată. Poate niciodată nu s'a întâlnit într'o generaţie (şi cu aceasta închid parentesa) două tendinţe aşa de deosebite: de o parte, călăreţii tuturor norilor, de altă parte, adunătorii tuturor nisipurilor. Nu este nevoie să vă spun că admir tot aşa de puţin erudiţia care nu merge către înţelegerea totalului, a ceia ce se numeşte ansamblu, cît de puţin preţuiesc şi aceste rătăciri zădarnice în regiuni nu neexplorate până la acela care umblă pe acolo, dar neexplorabile, care nu vor fi niciodată explorate. In sfîrşit, acesta este curentul timpului şi potrivit cu acest curent al timpului, mai ales către erudiţie, s'a manifestat dorinţa de a avea mai

multe catedre de istoria literaturii romîne, catedre de erudiție, în locul catedrei complexe și comprehensive, care exista înainte. Nu se va mai putea face legătură de la cele mai vechi cărți scrise în românește pănă la Eminescu și pănă la operele generației de azi, în cuprinsul unui singur curs. Se va opri cineva la un anume moment, cu un profesor, și va începe de aici înainte, cu alt profesor. Mă închin și înaintea votului Facultății și înaintea dorinții vremii noastre. Dar nu e mai puțin adevărat că eu sînt chemat, în această lună și jumătate[1], să înmormîntez catedra unitară a literaturii românești, catedră de orientare și de directivă. Universitatea devine, în genere, o școală de erudiție, o școală de specialitate și mie, domnii mici, nici prin gînd nu-mi trece să trec într'o direcție care nu este a mea și să intru în domenii pe care nu le înțeleg așa. Dar era de datoria mea să vă spun în cîteva cuvinte, la începutul acestor prelegeri, care a fost rostul întemeierii acestei catedre, care a fost folosul pe care l-a adus, folos cu mult mai mic decît îl vedeau cei cari o întemeiaseră și, după aceia, să trec, în chiar cea d'intăiu din aceste patruzprezece lecții, care vor alcătui o scurtă istorie a literaturii românești, pentru toată lumea, — nici pentru filosofi, nici pentru eruditi, ci pentru toți Romînii cari vor să cunoască istoria scrisului românesc, — la însăși expunerea sintetică pe care o am în gînd.

Catedra aceasta s'a întemeiat, sînt mulți ani de atunci, pentru cineva cu activitate multilaterală și nu totdeauna sprijinită pe cercetarea critică a izvoarelor. Nu este bine aici, în Universitate, să vorbim rău de predecesorii noștri, mai ales că oricine este, mai mult sau mai puțin, omul epocii sale și predecesorii noștri au trăit o epocă de multilateralitate, puțintel cam deslînată, dar cu un sentiment admirabil de romantism, înaintea căruia trebuie să ne inclinăm, fiindcă a fost de foarte mare folos societății românești și spiritului ei de moralitate. Au fost de sigur exagerări, care s'au corectat, dar o ideie trăiește în mare parte prin exagerările ei, aș zice chiar că, fără de exagerare, ideia însăși nu ar putea trăi. Pe vremea aceia catedra a fost întemeiată pentru Vasile Alexandrescu Ureche, sau, cum îl știți d-voastră, V. A.

[1] De fapt un an.

Urechiă, care a scris şi o istorie a literaturii romîne („Curs de literatură romînă" publicat în „Ateneul Romîn", 1860-1861, şi separat), cu totul insuficientă supt raportul informaţiei şi a liniilor celor mari. Era vorba, mi se pare, pe vremea aceia şi de confundarea istoriei Romînilor cu istoria literaturii româneşti, un lucru nu tocmai aşa de rău cum se pare. Eu nu înţeleg profesori de istoria literaturii româneşti cari să nu cunoască istoria Romînilor şi nu înţeleg profesori de istoria Romînilor cari nu ar cunoaşte, în acelaş timp şi fundamental, istoria sufletului romanesc, oglindit în istoria literaturii româneşti, — după cum iarăşi nu pot înţelege un istoric al artelor care nu cunoaşte perfect viaţa societăţii în care s'au desvoltat aceste arte (d. Focillon, pe care l-aţi auzit ieri seară, este un strălucit exemplu de cum trebuie să fie un profesor de istoria artelor), şi, iarăşi, nu pot înţelege un profesor de istorie universală care nu ar fi capabil să ţie curs, un an întreg de zile, de istoria artelor în cutare epocă şi nici un profesor de istoria literaturii universale, care să nu fi trecut prin greaua disciplină a istoriei universale.

V. A. Urechiă a ţinut catedra cu pregătire cîtă era pentru vremea aceia, cu o bunăvoinţă care era nesfîrşită şi cu un talent aşa cum i-l dăduse Dumnezeu. Aceasta a durat mai multă vreme. Catedra, mi se pare, dispăruse atuncea cînd d. Ovid Densuşianu i-a dat toată strălucirea talentului său şi toată soliditatea cunoştinţilor sale variate. Catedra a trecut apoi la cineva care ani întregi de zile deprinsese să înveţe pe elevii din şcolile secundare şi care, pe lîngă foarte multe însuşiri, avea una extrem de rară, cea mai rară din toate,— cu durere trebuie să o spun: foarte rară în însăşi generaţia d-voastră şi însuşirea aceasta trebuie să căutaţi a o cîştiga, — însuşirea bunului simţ. Bunul simţ plăteşte mai mult decît orişice erudiţie, cade mai greu în cumpănă decît orişice talent. Talentul desordonat şi erudiţia egoistă, acestea nu servesc la nimic ca să conducă în viaţă; ci bunul simţ, pe care-l are orişice ţeran, acesta este lucrul de preţ şi nu trebuie să fim inferiori oamenilor simpli pentru că am învăţat, nu trebuie să ni pierdem fondul acesta de bun simţ pe care ei îl au. Căci bunul simţ aduce buna cuviinţă, aduce purtările frumoase. De aceia ţeranul romîn, avînd bun simţ, are şi „scaun la cap" şi,

„avînd scocaun la cap", aceasta îi dă în acelaşi timp o perfectă logică, îi dă şi felul acela frumos de a se înfăţişa, care nu este decît altă latură a unui bun simţ.

Iată dar istoria acestei catedre; Sintesa care s'a făcut pănă acuma de aici, rămîne să o faceţi d-voastră de aici înainte singuri, din ceia ce vor putea să vă dea cele două catedre de erudiţie care sînt pe pragul de a se întemeia şi a căror sprijinire am luat-o asupra mea. Căci, întru cît mă ajută puterile mele, voiu căuta să duc la bun capăt dorinţa Facultăţii de Litere.

Şi acum să vă expun în două cuvinte care este tendinţa acestui curs, care aş dori să vă rămînă. E o dorinţă personală, pe care să-mi îngăduiţi să o am, ca, de şi nu o să trec examene cu d-voastră, aşa încât resultatul acestui curs nu voiu putea să-l văd în forma obişnuită a examenelor, în studiile de specialitate pe care sînteţi chemaţi a le face şi care vă vor fi foarte bine făcute, să păstraţi oarecari amintiri de la mine, pentru a avea legătura dintre aceste studii prin lecţiunile pe pe care le încep.

Vreau să încerc, în afară de cadrele pe care le-am întrebuinţat pănă acum, deci în nişte cadre cu desăvîrşire noi, marile legături, pe care nu le-am văzut nici eu aşa de clar ca în momentul de faţă, ceia ce nu exclude posibilitatea ca după cîtăva vreme să văd şi mai clar—căci a te întrece este cea d'intăiu datorie; în orişice cas mult mai bine decît a te întrece alţii—, legăturile principale ale istoriei scrisului românesc. De aceia nu vă veţi mira dacă, în aceste lecţii, vor lipsi o mulţime de lucruri care se găsesc în Istoria mea a literaturii romîne, care vede chiar acum o a doua ediţie ce se tîrăşte cu greu de la un volum la celalt. Nu veţi întîlni un capitol de literatură slavonă; se presupune cunoscut: în orice cas, nu eu voiu fi acela care să vi-l presint. Sîntem pe cale de a avea o catedră în domenii în care ni lipsiau pănă acuma, şi de sigur o conferinţă de cultură slavonă la noi, în ţara noastră, ar fi de foarte mare necesitate: ar scuti pe profesorii cari vorbesc de sufletul românesc să se ocupe şi de haina străină în care acest suflet românesc a fost îmbrăcat o bucată de vreme. Nu-mi trece prin minte să spun ceia ce se spune foarte adesea ori, că sufletul naţiunii nu se poate înfă-

ţişa decît în limba naţională; ar fi cu totul greşit: poţi să scrii în româneşte cu o orientare absolut străină şi poţi să scrii în limbă străină cu cel mai mare, cel mai adevărat şi cel mai complex suflet românesc. S'a scris cîndva la noi în latineşte, în greceşte, mai tîrziu în franţuzeşte, dar prin aceasta nu s'a schimbat ceva din sufletul celor cari scriau. Ţin să vă spun d-voastră cari sînteţi la o vrîstă la care puteţi fi foarte uşor ispitiţi către forme de cultură străine, în credinţa că, dacă aţi cuprins una dintre acestea, v'aţi însuşit şi sufletul acelei culturi, că aceasta este o încercare absolut zădarnică. Vei învaţa destul de bine franţuzeşte; limba franceză îţi va fi oare şi mijlocul de comunicaţie prin care se va strecura ceva din sufletul străin, deosebit, din sufletul atît de extraordinar de complex, sprijinit pe o cultură de secole, al poporului francez? Gîndiţi-vă la complexitatea uimitoare a d-lui Focillon de ieri Vă puteţi trudi cît veţi voi a învăţa cîte gramatici franceze sînt, puteţi să frecventaţi tot soiul de saloane de păsări şi maimuţe din Bucureşti şi cu toate acestea nu veţi ajunge să o introduceţi în sufletul d-voastră, plin de atîtea energii proaspete, care nu au nimic a face cu tot ce poate să fie într'un suflet ce a strîns atîta viaţă culturală, în curs de atîtea secole.

Numai că, în ceia ce priveşte slavona, nu se poate vorbi de mărturisiri de acestea ale sufletului românesc în formă slavonă. Fiindcă aceasta era o cultură de împrumut: era cultura biblică trecută la Bizanţ şi de la Bizanţ la Slavii de dincolo de Dunare. Prin urmare ce originalitate se putea păstra în această cultură de limbă slavonă? In general Slavii de dincolo de Dunare ar avea toate motivele să fie ceva mai modeşti, de cîte ori ridică titluri de acestea de înaintaşi ai culturii, de mai vechi în ale culturii, fiindcă nu este de fapt vorba de ceva care, la un moment dat, să fi pornit din sufletul lor naţional, ci de o adaptare, — cît de greoaie!— după nevoile unui mediu încă nedeplin pregătit pentru exprimarea unor anumite noţiuni, a acestor gînduri care veniau din antichitatea biblică sau din lumea aceia a Bizanţului, ea însăşi resultată din reunirea, confundarea, strălucitoare de multe ori, a unor principii foarte deosebite între dînsele.

Nu, de cultură slavonă, nu va fi vorba; nu ni putem pierde

timpul în aceste cîteva lecții, prin care se isprăvește o catedră, cu amănunte care privesc o cultură pe care d-voastră sînteți liberi să v'o faceți singuri.

Tot așa de puțin va fi vorba de istoria tipografici la noi. O punem de obiceiu în cărțile noastre de istoria literaturii, pentru că proporțiile mari ale acestor cărți ni îngăduie luxul de a vorbi și de tipografie. Dar acestea nu sînt lucruri esențiale. Eu îmi pot închipui pe cineva care, cunoscînd istoria literaturii noastre, nu ar ști momentul exact în care Macarie Muntenegreanul, venit din Veneția, a întemeiat cea d'intaiu tipografie în Țara-Românească, ceia ce de fapt nu era o faptă românească. Se muta omul cu sacul lui de litere, cu scîndurelele lui de presă, de acolo din Muntenegru, de unde cartea slavonă se putea vinde cu mai multă greutate, la noi, unde era un centru de desfacere pentru această carte; venia meșterul acolo unde i se deschideau drumuri mai largi pentru meseria lui. Trebuie să scădem din mîndria noastră națională, în domenii unde am pus-o pe nedrept, pentru a o strămuta în alte domenii pe care nu le-am văzut pănă acum. Deci, nici de tipografie nu va fi vorba aici.

Nu va fi vorba nici de laturea filologică a acestei literaturi mai vechi, care nu cade în specialitatea mea; totuși îmi atribuiu oarecare competență de diletant în acest domeniu, de și d-voastră sînteți liberi să mi-o refusați și veți avea și autorități pe care să vă sprijiniți în aceasta.

Ci voiu căuta să arăt cum am creat noi deosebitele elemente din care se alcătuiește forma literară a culturii noastre naționale, opera noastră de creațiune în aceste deosebite domenii.

I.

Crearea limbii literare

Cel d'intaiu capitol dintr'o istorie a literaturii românești înțeleasă în felul acesta sintetic trebuie să fie numit, are dreptul de a fi numit „capitolul creării instrumentului însuși de exprimare", care este limba literară.

Cum s'a creat deci această limbă literară românească și cînd s'a creat?

Nu mai trăim în vremea în care lumea își închipuia că întrebuințarea limbii naționale resultă dintr'o concepție clară, dintr'un act de voință: se desvoltă sentimentul național și, desvoltîndu-se, el intră în luptă cu formele străine, ceia ce duce la o impunere a limbii vorbite de toată lumea. Trebuie să ne gîndim că, în timpurile mai vechi, nimeni nu avea respectul limbii vorbite de toată lumea. Este un fel de snobism înnăscut în aceasta miserabilă și admirabilă ființă umana, care ne face sa despreţuim un lucru care este al tuturora, pe cînd, din potrivă, lucrul care este al tuturora ar trebui iubit mai presus de oricare, pentru că el este mijlocul de frăție omenească; dar sufletul omenesc sufere de acest defect.

Astfel, pretutindeni, limba națională era limba vulgului, era „le vulgaire", „vulgare eloquium" și se întrebuința cînd nu se putea face altfel. Se întrebuința de oameni cari nu știau mai mult, pentru lucruri care nu aveau nicio valoare deosebită de exteriorisare; era un lucru intim, familiar, lucru de început și de încercare; era o concesie pe care o făceai slăbiciunii d-tale, sau mai ales slăbiciunii altora, cari, dacă ai fi scris în limba în care trebuia, nu ar fi primit, nu ar fi înțeles ceia ce spui; un fel de haină de interior și de dimineață, un halat, o „pijama", dacă voiți, pentru persoanele care între-

buințează acest caraghios veșmînt iapones, potrivit pentru amîndouă sexele.

Deci a vorbi de formarea națiunii romîne, de crearea spiritului romanesc ca una dintre condițiunile întrebuințării limbii românești, este a sacrifica cineva în zădar unor zei cari au murit.

Totuși, în clasele cu mult mai puțină cultură și care nu aveau în jurul lor un mediu cultural — căci în timpul depărtat al formării celor d'intăiu alcătuiri ale Statelor noastre nu exista un mediu cultural pentru ele—, anumite necesități au provocat întrebuințarea limbii românești, care însă nu a produs monumente de literatură scrisă. Fiindcă nevoia de a scrie nu o simte toată lumea; „literatura", forma frumoasă, este și satisfacerea unor nevoi practice sau, în unele casuri, o țișnire nestăpînită dintr'un suflet prea plin, dar, nici într'un cas, nici într'altul, pentru a servi necesități de ordin practic, sau pentru a-ți descarca sufletul, nu alergi neapărat la condeiu, cum alergi une ori fără nicio utilitate practică și fără să ai nimic în sufletul dumitale. Toată literatura aceasta curentă de astăzi; jocul de rime dificile, încercarea de ritmuri desagreabile, întrebuințarea de cuvinte științifice culese din dicționare, sărăcia aceasta sufletească de astăzi, plină de atîtea pretenții, poate să servească în acest domeniu de învățătură; literatura aceasta nu o celește nimeni, căci își fac o ilusie poeții cari cred că-l celește cineva: numai fiindca pretind că trebuie o revoluție literară pentru a exprima profunda miserie a unor biete suflete sterpe, fără nicio legătură cu societatea și cu scopurile acelea înalte către care tinde omenirea.

Dar anumite necesități de acestea, de ordin practic, au trebuit totdeauna să creeze într'un moment o „literatură", care *nu este scrisă* și care *nu este prosă*. Prosa este un produs tîrziu; cineva ar putea crede că se merge de la prosă la poesie. Nu, se merge de la poesie la prosă. De aceia și d-voastră trebuie să faceți astfel ca și sufletul d-voastră să treacă de la prosa programelor școlare din nou la acea poesie din care se hrănește omul: izvorul curat, adînc, neștiut, din care pornește viața. Așa încît, am început cu poesia, cu poesia aceia care merge din clasă în clasă și din curte în curte. Căci îi place oricui legătura armonioasă a cuvintelor și a

silabelor; de fapt ce este poesia decît legătura armonioasă şi misterioasă a silabelor? Cîţi nu au vrut să disece pe Eminescu, să afle tainele lui; dar tainele acestea, el însuşi nu ar fi putut să le exprime; ele erau ceva format din adîncimea subconştientului său şi în care se îngrămădise tot ce dăduseră atîtea generaţii. Căci noi purtăm în noi chemarea generaţiilor de la care venim, şi misterul acela poţi oare să-l explici şi să-l pui în formule raţionale? Ce formidabilă şi meschină eroare!

Se simţia deci nevoia de poesie în legătură cu unele rosturi practice ale poporului nostru; se simţia nevoie de puterea de armonie a silabelor, de puterea de rechemare a rimelor. Căci rima este un mijloc de rechemare, iar nu o floare pusă la ureche; iese de multe ori rime extraordinare, dar niciodată nu se gîndeşte cineva, la începuturile unei poesii populare, să uimească prin bogăţia rimei. Se folosia la sfîrşitul versurilor orişice formă verbală sau adiectivală, fără prea multă alegere. După abusul făcut de Alecsandri, este natural ca noi să nu mai facem aşa. Alecsandri îşi făcea o plăcere deosebită din întrebuinţarea diminutivelor; orice cuvînt, orice substantiv, orice adiectiv, rimă în diminutiv cu orice altă formă corespunzătoare. Numai că nu rimau de fapt substantivele, ci diminutivele. Şi critica. foarte aspră a unuia dintre oamenii cei mai supţiri ai literaturii francese, Prosper Mérimée, vorbind despre poesia lui Alecsandri, spunea că, dacă această poesie ar fi adevărată, atunci poporul românesc ar fi un bătrîn popor degenerat. Şi îi plăcea lui să creadă că sîntem un popor cu mult mai serios, cu mult mai bărbătesc, mai roman, dacă vreţi, decît ar fi reieşit din diminutivele acestea de gust levantin. Căci este ceva în Alecsandri dintr'o depărtată suflare de vînt levantin, de pe malul Bosforului, e ceva dintr'un Athanasie Cristopulo; nu se observă îndeajuns, dar este.

Care sînt aceste necesităţi de ordin practic din care trebuia să iasă poesia românească?

In vremea veche nu avem poesie românească scrisă, pănă în secolul al XVII-lea, cînd apar pentru întăia dată rînduri ritmate şi rimate. Dar trebuie să socotim cîteva secole îna-

inte de bietele versuri de la stema țerii sau înainte de încercarea, foarte complicată, a lui Dosofteiu de a scrie psalmii în românește, psalmi ai lui cari nu sînt de loc o traducere exactă; nu numai ca text nu este exactă traducerea, dar nici măcar sensul nu este exact. Și poate că tocmai aceasta îi face frumusețea: recunoști în psalmii lui Dosofteiu o poesie populară, și de aceia Dosofteiu ar trebui să între în orișice antologie, și aș zice, potrivit cu timpul lui, căci ar părea altfel un blasfèm, să capete un loc pe care Alecsandri nu are dreptul să i-l dispute.

Dar trebuiau descoperite întâiu ritmurile. Fiindcă lucrul esențial sînt ele, și, odată create, se găsesc și cuvintele. Nu cuvintele creiază ritmul, ci ritmul creiază cuvintele, și descoperirea cea mare nu este să le găsești pe dînsele, ci ritmul amplu, care rămîne în ureche. Pe ritmul acesta poate face apoi cineva oricîtă poesie populară vrea; El este, de altfel, esențial și pentru alt motiv: fiindcă de la el *trebuie* să se plece. Cercetînd nevoile esențiale ale poporului, răpede ni dăm sama de necesitatea de a găsi ritmul potrivit cu aceste cerințe de ordin practic.

Am crezut și eu cîndva, și am scris și o pagină care se citează dese ori, de persoane care nu au cetit niciodată cartea din care e extrasă această pagină, în existența unui anumit păstor romantic; aceasta într'o vreme de romantism, pentru mine, cînd eram aproape de vrîsta d-voastră, sau chiar într'o vrîstă mai mică decît cel mai bătrîn dintre d-voastră, cînd am scris „Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea". Am spus și eu atuncea că păstorul stă, se uită la stele și cîntă. Numai cît păstorul nu cîntă cînd se uită la stele. Cînd se uită la stele, le admiră, le numără, le cunoaște; după aceia, ca orișice om, supt zîmbetul stelelor și al lunii, adoarme, și are un somn bun, un somn ritmat dacă voiți, dar ritmat printr'o suflare adîncă, odihnită; în tot casul nu suflarea care produce poesia. In cea mai mare parte, ceia ce ni închipuim noi că este un mesagiu de iubire trimes prin văzduh către depărtata aleasă a inimii lui, nu e decît o întovărășire ritmată a nevoilor vieții păstorești. Merge ciobanul cu oile, și li cîntă; le strînge la mulsoare și li cîntă. De sigur că, în anume momente, legate și ele de nevoi practice, dese ori colective, nu

individuale, se produce poesia populară. Işi închipuie cineva un cioban mut? Un cioban care nu are simţul armoniei cînd vorbeşte? *Sînt* casuri, dar acesta nu este ciobanul tipic. A-şi închipui cineva un cioban care stă numai într'o tindă şi mulge, înseamnă a cunoaşte numai o parte a vieţii păstoreşti, iar nu viaţa pästorească în întregime. Cred că la acest capitol avem încă nevoie de foarte multe lămuriri, fiindcă lucrurile acestea le spun în cea mai mare parte oameni cari trăiesc la oraşe, nu acei cari sînt amestecaţi în viaţa de toate zilele a ciobanilor.

Spunea d. Bianu, aşa de frumos, că îşi aminteşte de vremea cînd păştea oile părinteşti. Ar fi bine să se gîndească a ni spune, pe vremea aceia, *cînd* i-a venit să cînte, sau cînd li-a venit acelora cu cari era împreună, să cînte? Căci mi se pare că acest cîntec nu l-a putut da d-lui, care a plecat de tînăr la şcoală, ci pentru a cînta îţi mai trebuie, pe lîngă oi, şi altceva: o anumită vrîstă şi ceia ce această vrîstă aduce cu sine. In orice cas, într'un suflet copilăresc se poate naşte într'o măsură mult mai mică ceia ce se poate naşte într'un suflet de adolescent, care se îndreaptă către sentimente, cît se poate de lăudabile cînd sînt curate, şi cît se poate de rele atunci cînd sînt provocate de sentimentul netrebnic al „flirtului" de care sînt vrednice numai sufletele omeneşti cele mai sterile în ce priveşte sentimentele adevărate: este a-ţi bate joc de propriile tale sentimente pentru ca, atunci cînd vei avea nevoie de dînsele, să nu le mai poţi găsi pentru că le-ai veştejit în tîndălelile acestea stupide şi imorale.

Deci iată una din originile acestui cîntec: nu se poate închipui viaţă pästorească fără un anumit cîntec, fără trezirea ritmului, fără cuvintele care se perindă de la sine în acest ritm. Noi am dori să ştim care sînt cele mai vechi dintre cîntecele bătrîneşti. Din nenorocire nu se poate, şi iată de ce: nu se poate, fiindcă *aceste cîntece se ţin în curent cu vremea*. O vreme le-a creat, alta le-a transformat; unei vremi i-a plăcut într'un fel, altei vremi îi place în alt fel. Astfel se introduc mereu modificările necesare pentru ca să rămîie cîntecul în curent cu nevoile vremii noi. S'au făcut în această direcţie cercetări foarte interesante asupra poesiei spaniole contemporane. D. Ramon Menéndez Pidal *(Flor nueva de ro-*

mances viejas; 1928), cel mai bun cunoscător al poesiei epice spaniole, și, pe alături de această poesie epică, al oricării poesii de caracter popular din provinciile spaniole, a găsit o poesie foarte cunoscută a unui poet romantic spaniol trecută în poesia poporului și într'o formă mai bună decît aceia pe care o avea în original: anumite asprimi în silabe, anumite nesiguranțe de ritm, au fost îndepărtate de popor.

Să zicem că poesia va trece mai departe și se vă găsi cineva care va îndrepta ceia ce îndreptase cel d'întâiu: se poate întîmpla să strice forma poesiei și forma stricată va merge mai departe și va omorî forma cea bună, de și din fericire, în materie de poesie, nu se întîmplă același lucru care se întîmplă în materie de monedă: aici, moneda proastă gonește totdeauna moneda bună, dar în poesie nu totdeauna forma cea proastă gonește forma cea bună.

Acum se deschide o problemă asupra căreia voiu trece foarte ușor, de și mă simt dator să o ating, pentru că a fost ridicată, aici chiar, de către cineva care cunoaște bine literatura aferentă, dar care, în conclusiile sale, merge prea departe, în alt sens decît în sensul obișnuit.

S'a spus: ce este poesia populară? O întrebare care s'a repetat și în ceia ce privește costumul popular. Acum cîtva timp, cînd a venit în București unul dintre cei mai buni cunoscători ai costumului popular din Peninsula Balcanică, răposatul profesor și învățat bulgar Șișmanov, spunea: toate costumele acestea, să zicem cele din Muscel, sînt costume de Curte, care au căzut pe urmă în întrebuințarea poporului. Este foarte adevărat, atît de adevărat, încît întîlnești costumele cele mai frumoase, cele mai originale, cu mai mult aur și coloare roșie, mai bogate, tocmai în părțile acelea unde s'a întemeiat și s'a desvoltat la început viața istorică a principatului muntean: în Argeș și în Muscel. Nu găsești dincoace, în Vîlcea, unde nu a existat viață de Curte, unde costumul popular este în alb și negru și în desemnuri extrem de simple, doar o ușoară sineleală albastră deschis; pe cînd dincolo sînt cele mai triumfătoare colori ce se pot închipui.

Tot așa, s'a zis: poesia populară a făcut-o un om, și, dacă a făcut-o un om, ea nu mai este poesie populară.

Dar nu se ţine samă de faptul că poesia vine din subconştient, din acel misterios, adînc şi totdeauna incontrolabil subconştient al omului. Şi nu e mai puţin adevărat că poporul trăieşte neindividualisat. Noi ne individualisăm, ni creăm individualităţi, aşa cum putem: unii mai modeşti: în felul de a purta părul, sau îmbrăcămintea; alţii îşi închipuie că s'au individualisat în domenii superioare, fie chiar dacă această individualisare are valoare numai pentru ei singuri; dar poporul nu este individualisat: *fiecare este popor; un* om, este pepor. Aşa încît poesia pe care o face unul dintre aceştia, *este* populară, fiind corespunzătoare întregii colectivităţi. Pe de altă parte poesia aceasta populară nu poate circula aşa cum circulă produsele noastre literare: avem bani, dăm opera la tipar; există o instituţie care îşi face păcatul cu noi şi din causa acestei instituţii mergem cu produsul nostru literar la tipar; dar poesia populară trebuie să fie primită de toată acea masă pe care o represintă însuşi creatorul, şi numai astfel circulă. Aşa dar *poesia populară este populară prin toată popularitatea celui care o produce, prin toată acceptarea celor cari o transmit.*

In felul acesta vă puteţi închipui cît de adînc trebuie să ni închipuim existenţa unei poesii populare, adecă a poesiei înseşi, caci deosebirea aceasta a poesiei în populară şi nepopulară se sprijină adesea pe o simplă aparenţă. Există *o* poesie, dar se poate întîmpla cineva care să o scrie şi atunci, dacă a scris-o cineva, de multe ori nu „scrie", ci mai mult îşi încearca doar condeiul iat'o „cultivată", pe manuscripte, pe „tartajul" lor. Multe dintr'însele sînt absolut necuviincioase şi de sigur n'ar putea fi cetite aici; altele sînt însă foarte cuviincioase; de pildă Conachi şi-a cercat odată condeiul şi poetul tuturor oftărilor pentru cucoanele fanariote ale secolului al XVIII-lea a scris:

„Lunca strigă, lunca zbiară,
Pentr'un puiu de căprioară".

Vă puteţi închipui d-voastră pe Conachi, cu işlic şi cu ciubuc şi papuci, faţă în faţă cu un puiu de căprioara! Nu se poate închipui.

Astfel deosebirea între poesia populară şi poesia care n'ar fi populară, e cu desăvîrşire de suprafaţă, şi cu toate că de

întrebuințare curentă, nu are nimic care să o legitimeze în adînc.

Dar mai este altceva decît ciobanul în cale și la lucru: oamenii joacă, dănțează. Este la început o datorie religioasă, în afară de o manifestare instinctivă. Căci fiecare, în anumite împrejurări, simțim că ni vine a juca și nu înțelegi în adevăr musica, dacă într'un anume moment nu simți tresărirea, pe care o stăpînești, a întregii tale ființe, chiar dacă nu ai învățat cîndva dănțul, și, iarăși, nu există poesie bine ritmată care, fără să-i cunoști melodia, să nu provoace un început de melodie în urechea cui este un om complect, căci sînt ființi necomplecte care nu pot prinde o bucată de cîntec, ceia ce e o infirmitate.

Poesie, cîntec, adecă musică, și danț sînt lucruri legate împreună, și zeii din antichitate așa erau slăviți; în timpurile noastre acestea nu se mai poate închipui. Vă închipuiți în mijlocul sujbei credincioșii începînd a sălta după cuvintele ritmate spuse de preot! Decența noastră de astăzi ni-o interzice. Dar odinioară nu era așa; ar fi fost suprema îndecență să continui, în asemenea momente, rămînerea în starea de încremenire paralisată, așa cum cere buna cuviință din timpurile noastre. Prin urmare era dănțul. Totdeauna au fost dănțuri, și, ele au o vechime imemorială: vom întîlni totdeauna aceste mișcări ritmice ale picioarelor și une ori și ale mînilor, în felul cum, de pildă, fac astăzi țeranii noștri. Dar *dănțul cere cîntec, și cîntecul cere poesie. Dănțul se cere punctat, și se punctează cu literatură.* In dispositia aceia cu totul specială pe care o provoacă dănțul, sîngele merge mai răpede, mai bogat; în contactul acesta al mînilor, al trupurilor, în atmosfera aceasta cu totul specială, fiecare, de la o bucată de vreme, nu mai vede pe toată lumea, ci un suflet prieten sau unul dușman, și pentru sufletul dușman aruncă înțepături, pentru sufletul prieten trimete zîmbete, care toate se cristalisează în literatură.

Așa încît *poesia cea mai veche este în legătură cu necesitățile unei vieți practice, care cer neapărat, fără niciun fel de mîndrie, fără niciun fel de pretenție sau aspirație către eternitate, creația literară.*

Dar mai este şi altceva: viaţa de Curte. Viaţa de Curte de astăzi este prinsă, de o parte, într'o anumită etichetă, de altă parte în intrigă. Din aceasta se compune viaţa de Curte în timpurile noastre: solemna etichetă în faţa tuturor, intriga pentru intimi. Dar viaţa aceasta de Curte nu era aşa şi odinioară. Odinioară erau ospeţele cele mari. In a mea „Istoria Romînilor prin călători", se poate vedea o sumedenie de banchete din acestea domneşti. Ni descrie un Francez pe la 1570, aici, în Bucureşti, Curtea lui Alexandru-Vodă, fiul lui Mircea. Intr'un anume moment se aduce vin, şi era o datorie pentru boieri să bea, de cîte ori se ridica păharul, în sănătatea, întăiu, a lui Dumnezeu, trei cuvinte româneşti, care ni-au fost păstrate în descrierea lui l'Escalopier, apoi în sănătatea Impăratului, adecă a Sultanului, şi în unele casuri, cînd era un trimes străin sau un călător venit din Occident, Domnul făcea din ochiu cînd spunea „Impăratul", ceia ce însemna că era vorba, nu de Impăratul din Constantinopol, ci de cel creştin de unde venia solul sau călătorul. Apoi se bea în sănătatea lui Vodă şi în sfîrşit în sănătatea tuturor. Mesele acestea ţineau ceasuri întregi şi, pănă nu adormia toată lumea, nu încetau.

Dar pentru astfel de petreceri trebuie cîntec: vechiul cîntec bătrînesc, cîntec bătrînesc pe care îl întîlneşte cineva şi in vremea lui Attila; cînd se întoarce în ringul lui panonic în secolul al V-lea, era întîmpinat de fete germane care cîntau pe două rînduri, glorificîndu-l. In locul lui Attila, închipuiţi-vă un Domn de al nostru care se întoarce biruitor. In loc ca la primire să i se presinte discursuri, era primit cu cîntece. Cînd a întrat Mihai Viteazul în Ardeal, — avem mărturii ungureşti contemporane —, mergeau alături cu dînsul lăutarii cari „ziceau". Işi închipuie cineva că ziceau numai din vioară? Ziceau din vioară, dar, în acelaşi timp, cîntau cîntecul, poesia aceia, venită din Peninsula Balcanică la noi.

Să-mi daţi voie să strecor cu această ocasie o explicaţie la care ţin. Eu nu cred că Sîrbii *au creat* cîntecul popular; i-au dat o formă strălucită, dar că l-au creat, nu pot admite. Iată de ce: fiindcă de obiceiu cîntecul popular se află în momente de mare triumf naţional, sau în clipa unei adînci suferinţe naţionale. Dar cînd s'a ivit cîntecul popular sîrbesc, ba-

lada sîrbească? Nu în epoca de triumf a lui Ștefan Dușan, nici după adînca umilință din secolul al XV-lea; a doua zi după Cosovo nu era atmosfera trebuitoare pentru a se crea balade. In timpul din urmă s'au făcut analise foarte amănunțite și îngrijite asupra baladei sîrbești și s'au descoperit părți luate de-a dreptul din *chansons de geste* ale Francesilor. Așa, încît migăloasa cercetare filologică dă dreptate îndrăzneței mele ipotese. Un singur popor a creat cîntecul acesta în epoca evului mediu: e poporul francez. De la Francesi a mers cîntecul în Italia, prin dinastia de Anjou, în Neapole, și Sicilia, și de acolo a trecut pe coasta Peninsulei Balcanice, în Albania, unde a influențat viața sîrbească. Așa încît de la luthierii depărtatului ev mediu pănă la alăutarii sau lăutarii de pe vremea lui Mircea-cel-Bătrîn este o continuă desvoltare.

Am ascultat întăiu la Curtea noastră cîntece de serbătoare slavone care au mers pănă în plin secolul al XVI-lea, căci la 1570 întîlnim încă astfel de cîntăreți ambulanți la Curtea lui Ștefan Báthory, rege al Poloniei. Apoi s'a cîntat românește. S'a cîntat supt Constantin Basarab, pe la 1650, „viersul fetei, care și-a pierdut oile în munți", care se cîntă și azi în Polonia și care și azi răsună la lăutarii din Vălenii-de-Munte. In *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir,* de Dimitrie Cantemir, se poate vedea un pasagiu de care s'a ocupat și profesorul polon Wendkiewicz, în care se prisintă un mare rege polon, Ioan Sobieski, stînd la o masă de acestea și, după ce băuse puțintel mai mult, cum n'avea la îndemînă cîntăreți, cîntînd, el, care știa românește:

Constantine, fugi bine,
Nici ai casă,
Nici masă,
Nice dragă jupănească.

Și Constantin Cantemir i-a răspuns că jupăneasa i-a murit de multă vreme, dar, în ce privește casa, a pregătit-o pentru oaspetele pe care îl aștepta. Fiul de răzeș din Fălciiu a avut fără îndoială mai multă atitudine de Curte, în felul lui Ludovic al XIV-lea, decît marele rege polon.

Dar pănă în acea epocă, foarte tîrzie, obiceiul se păstrează. Intăiu în slavonește s'a auzit cîntecul, pe urmă, în a doua e-

pocă, s'a auzit acelaşi cîntec în româneşte, pe subiecte serbătoreşti. Literatura noastră a făcut, în desvoltarea ei, până foarte aproape de noi, acelaşi lucru: pe subiecte străine a pus cuvinte româneşti şi pe urmă a ajuns la ceia ce este de dorit să se ajungă din nou astăzi în domeniul literaturii mult mai înalte: pe cuvinte româneşti să se pună lucruri care, fiind româneşti, să se integreze în cultura generală a timpului. Aşa se pune problema, iar nu ca în anumite foarte pretenţioase reviste care sînt în mîna d-voastră a tuturora. *Nu te poţi integra în cultura universală decît aducînd o notă nouă în această cultură. Nimeni nu ni cere să împlinim funcţiunea de umili represintanţi, într'o ţară inferioară, ai unei glorioase culturi care încape foarte bine în margenile unui mare popor.*

Va să zică, iată cum s'a produs poesia la noi: cîntecul bătrînesc de Curte, cîntecul epic, alături de cîntecul ciobănesc, ţerănesc, însoţind actele vieţii obişnuite ale vieţii ţeranului.

Dar între aceste două trebuie să se mai adauge încă un izvor de poesie : sînt *serbători care cer neapărat cîntec* — acesta este domeniul religios —, *sînt superstiţii care cer neapărat,* şi *ele, cîntec,* căci nu poţi să vrăjeşti pe nimeni cu un discurs în Parlament. Nu poţi cu prosa, ci trebuie poesia neînţeleasă, misterioasă, de cuvinte rare, legate într'un chip neobişnuit, adecă *descîntecul.* Dar, de altă parte, sînt şi serbători şi acte religioase în viaţa omului care nu se pot fără de cîntec. La naştere, la botezul copilului nu se mai cîntă la noi, dar, de sigur, sînt popoare la care se cîntă, popoare care întovărăşesc fiecare moment al vieţii cu un cîntec. Nu se mai cîntă la nunţi, dar odinioară mergeau flăcăii călări, cari ajungeau la mireasă spunînd că sînt soli ai Impăratului la Curte străină şi se vorbia şi de o ciută care se află ascunsă în pădure şi, dacă nu se dă, ameninţau cu răsbunarea. S'ar mai putea găsi asemenea obiceiuri în care cîntecul îşi are rostul lui. Am putut să văd cîndva o astfel de nuntă, în Secuime: treceam cu trenul şi şoseaua era plină de asemenea flăcăi călări cari făceau nunta ca în vremurile cele vechi, acum vre-o douăzeci de ani. Pe lîngă oraţiile acestea de nuntă, sînt *bocetele* la îngropare,— asemenea cu cele din Corsica —, din care unele sînt foarte frumoase, şi atîtea generaţii au simţit nevoie de ele. Pe urmă, la serbătorile religioase, la Paşti, la Crăciun, erau de

sigur iarăși cîntece. Biserica a mîncat în mare parte cîntecul popular, dar nu l-a putut mînca de tot și pretutindeni, și nu se poate nici astăzi serbătoare de iarnă fără să se audă acest cîntec, care, lucru foarte curios, după cum l-am spus și cu alt prilej, l-am întîlnit și în Norvegia, cu desăvîrșire la fel ca și la noi.

Dar viața se cere și îndreptată. Moșnegii, cari au trăit-o, spun cuvinte care sînt bune de păstrat. Ritmul, pe care l-au găsit, ajută la aceasta.

Avem astfel și *proverbele*. Proverbele acestea, într'o formă ritmică, sînt foarte dese ori rimate. De ex. „frate cu frate, dar brînza cu bani", sau, cum se zice în Moldova: „mîța cu clopoței, șoareci nu prinde", cu mai mult simț al ritmului decît dovedesc Muntenii spunînd: „pisica cea cu clopoței nu prinde șoareci". De unde vin proverbele? De ce s'au răspîndit proverbele? Sînt ele un lucru care a răsărit la început, așa dintr'odată, sau sînt rămășițele unor bucăți literare care au pătruns în sufletul poporului și s'au păstrat acolo cu forma ritmică pe care li-a atribuit-o un om la un anume moment? Eu sînt pentru ultima soluție. De altfel gîndiți-vă la Grigore Alexandrescu și la alții: din fabulele lor, anumite fragmente au devenit populare.

Iată deci un ultim izvor de poesie. Acum ajung și la *originea prosei*. Și aici sînt într'o divergență de păreri, pe care din nenorocire nu o pot înlătura, cu o parte din cercetătorii limbii românești.

Noi avem, în afară de unele însemnări în margenea documentelor — documentul este slavon și, în margene, sînt însemnări românești, prea puține—, în afară de anumite însemnări de pe dosul documentelor unde se resumă în cîteva cuvinte cuprinsul actului, și alte însemnări, precum, de pildă, mențiunea în care se spune, cu privire la tratatul de pace încheiat între Ștefan-cel-Mare și Ioan-Albert regele polon, că au existat trei forme: o formă latină, o formă ruteană și una „valahă". Ruteană, aceasta însemnează forma slavonă; prin urmare a trebuit să existe o ciornă în limba românească. Ciornele acestea în românește se văd foarte bine prin hîrtiile lui

Petru Şchiopul. Inainte însă de această existau şi altfel de însemnări, în Socotelile Sibiiului, la începutul secolului al XVI-lea, se vorbeşte iarăşi de acte scrise în româneşte. Şi încă de la 1521 avem scrisoarea lui Neacşu din Cîmpulung, care dă ştire Braşovenilor de anumite mişcări ale Turcilor: e scrisă într'o românească perfect gramaticală. Iată atîtea casuri de întrebuinţare a limbii româneşti în acte scrise până la 1550.

Dar mai este şi altceva — şi aceasta nu am spus-o până acum: Cînd se făcea pe vremuri o vînzare, la noi, se redacta un zapis în care se arăta felul în care se înţelegea cumpărătorul cu vînzătorul; zapisul era în româneşte şi cu acest zapis se duceau părţile la Domnie, de unde se da actul slavon. Pentru epoca mai nouă, de la 1590-1600 înainte, zapisele sînt foarte multe; pentru epoca mai veche zapise private nu mai există, nu ni-au rămas decît actele publice slavone. Dar ce înseamnă aceasta: că pisarul îşi da osteneala să culeagă din auz, din ceia ce îi spuneau împricinaţii, care sînt condiţiile vînzării? Cine şi-ar putea închipui un pisar avînd această însuşire? Oriunde este a se stabili un act definitiv, se cer alte acte după care să se poată lua scriitorul. Aici, în Facultate, de pildă, nimeni nu ar consimţi să fie secretar dacă ar trebui, la înscrierea studenţilor, să întrebe pe fiecare unde s'a născut, cum i se numiau părinţii şi care îi este vrîsta. Se cer acte şi pe basa acestor acte mai vechi se scrie şi actul nou. Sînt convins că în vremea aceia veche, cînd satele nu aveau logofeţi de slavoneşte, zapisele se făceau în limbă vulgară şi apoi părţile mergeau cu aceste zapise la logofătul domnesc. Numai cît, pentru vremea mai veche, înseşi actele de proprietate s'au păstrat atît de rar şi este adevărat că în vremea aceia hîrtia se întrebuinţa cu mult mai puţin; ceia ce ar putea să fie o obiecţie faţă de ipotesa mea, dar nu una care s'o poată înlătura.

Dar, pe lîngă această presupunere, pe lîngă faptul că, odată ce limba naţională a fost întrebuinţată în poesie, nu putea zăbovi prea mult momentul cînd se va ajunge la întrebuinţarea ei în prosă,— experienţa o putem face cu Franţa, cu Italia, cu toate popoarele din Peninsula Balcanică,— mai avem şi aşa-numitul *Codice Voroneţian,* anume părţile de Scriptură din Voroneţ, tipărite de răposatul Sbiera în mod

foarte solemn, de și ele fuseseră descoperite de un modest diletant din București, profesorul Crețu, care avuse naivitatea să creadă că descoperirea i-ar da dreptul și la publicare.

Acest „Codice Voronețian", împreună cu *Psaltirea Șcheiană* și cu *Psaltirea Hurmuzachi,* formează un grup de trei cărți întregi, la care se pot adăugi fragmente, — și sînt sigur că încă nu s'a isprăvit cu descoperirea acestor fragmente, numai cît lumea nu-și dă totdeauna osteneala să caute în legăturile cărților, unde am găsit adevărate tesaure; acum mai de curînd am aflat din ale lui Coresi o Psaltire slavo-romînă din care se păstrează numai cîteva rînduri trunchiate. O cercetare adîncită, mai ales a locurilor ardelene, ar putea duce la bune resultate și nu voiu uita niciodată plăcerea pe care am avut-o găsind textul românesc și slavonesc, unul în roșu, altul în negru, într'un fragment care dădea îndată după 1500 încă o formă a uneia din cărțile sfinte. Dar toate aceste cărți și fragmente, care ni s'au păstrat, de fapt nu constituiesc o literatură. Ele reprezintă *numai fabricarea instrumentului literar, fabricarea prosei românești.* De aceia am dat primei lecțiuni caracterul acesta.

Eu cred că *aceste traduceri în românește ale cărților religioase sînt în legătură cu mișcarea husită;* nu cred nici acum că ar putea fi în altă legătură, cu vremea luteranismului. E sigur că nu avem a face cu lucrări pornite din îndemnul nostru. In privința aceasta dovadă foarte bună e faptul că se găsește Crezul cu pucederea Sfîntului Duh din Tatăl și din Fiul, acel „filioque" catolic—care, e drept, s'ar potrivi și pentru epoca luteranismului; acest „filioque" arată că traducerile românești au fost lucrate nu numai în afară de ortodoxie, dar și în afară de *conștiința deosebirilor dintre catolicism și ortodoxism, de voința de a face deosebire între crezul catolic și între crezul ortodox.* Este vorba prin urmare de *introducerea limbii vulgare după exemplul Apusenilor, într'o vreme în care Apusenii ar fi cerut acest lucru, și vremea aceasta nu poate fi decît vremea husită.*

De ce cred eu — astăzi și cu argumente noi — că aceste traduceri sînt din epoca husita? Intăiul argument pe care-l pot aduce, resultă din *cetirea însăși a textelor:* nu avem decît să punem alături limba din Codicele Voronețian, din Psaltirea Șcheiană și din Psaltirea Hurmuzachi cu scrisoarea lui Neacșu din

Cîmpulung, care este perfect databilă, pentru că e vorba acolo de o expediție a Impăratului turcesc Soliman, din anul 1521: de o parte o limbă care se întrebuințează prima oară, de alta o limbă de întrebuințare curentă. Dar s'a spus: într'o parte avem limba unui colț pierdut de lume, pe cînd dincoace avem limba din cuprinsul regiunii aceleia în care s'a creat limbă românească literară. Da, aceasta ar fi adevărat pentru *teritorii mult mai întinse* și care nu ar avea o *circulație interioară;* dar poporul românesc este un popor de *continuă circulație interioară,* căci omul din munții Ardealului merge până la Nistru și dincolo de Nistru, până în fundul Dobrogii, această regiune alipită mai tîrziu la regatul României. Pe de altă parte, deosebirile sînt așa de mari, încît este imposibil să nu se simtă, și instinctiv, că este vorba de o limbă din altă epocă.

Dar nu este numai atîta. Husitismul ajunsese pretutindeni în vecinătatea noastră: era în Ungaria de Nord, în Polonia. Mai mult: husitismul a întrat la noi în Moldova, în cea d'intăiu jumătate a secolului al XV-lea: la Trotuș s'a scris Sfînta Scriptură pe ungurește, de refugiați husiți, pentru cari am și avut conflicte cu Polonii, cari învinovățiau pe Alexandru-cel-Bun că adăpostește predicatori eretici. Influența aceasta husită în urma lucrărilor d-lui Macurek, un tînăr Ceh care a stat la noi mai mult timp și care știe bine românește, capătă încă mai multă amploare: vedem o pătrundere și mai adîncă decît ni-am putut-o închipui până acuma.

Firește că, discutînd limba, poate să ajungă cineva la alte conclusii decît ale mele, dar, după cum am arătat în altă parte, în expunerea mea despre istoria literaturii religioase, care a trecut apoi și în Istoria Literaturii Romîne, sînt acolo termini, în ce privește guvernarea și administrarea poporului cari sînt *anteriori epocei în care s'au organisat principatele noastre,* anteriori de sigur epocei lui Alexandru-cel-Bun în Moldova.

Cred că locul de alcătuire al cărților a fost în Maramureș. Acolo era marea mănăstire din Peri, stavropighia legată de Patriarhia din Constantinopole, încă la sfîrșitul secolului al XV-lea. Acolo s'au făcut, după mine, cele d'intăiu traduceri ale Scripturii, din care o parte este cuprinsă în Codicele Voro-

neţian şi alta în cele două Psaltiri. Maramurăşul nu era o regiune răzleaţă, ci stătea în cea mai strînsă legătură cu Moldova. S'a dovedit acum în urmă prin descoperirea făcută de d. Petrov, profesor rus de la Universitatea din Petrograd, legătura strînsă a Maramurăşului, confundarea aproape a acestei regiuni cu ţara de peste munţi. Precum undeva în Ţinutul Inidoarei, la o biserică de la începutul secolului al XV-lea, făcută de ctitori romîni din jurul regelui Sigismund, este o inscripţie slavonă, arătînd că regiunea era în strînsă legătură cu regatul muntean, tot aşa s'a găsit un zapis slavon de la începutul secolului al XV-lea în Maramurăş, regiune supusă stăpînirii ungare şi unde ar fi fost firească întrebuinţarea limbii latine, care e redactat în limba slavonă, întrebuinţată aşa cum era întrebuinţată la noi, ceia ce înseamnă că într'adevăr era acea comunitate de viaţă între Maramurăş şi Moldova.

In sfîrşit un argument care mi se pare absolut decisiv: se află în Codicele Voroneţian, cuvintele „chesar" şi „craiu", şi aceasta nu poate însemna decît Sigismund regele Ungariei, care era şi Impărat, o noţiune a puterii supreme care aparţine începutului veacului al XV-lea.

Limba cărţilor acestora este, o repet, cu desăvîrşire aspră, simţul stilului nu există de loc, traducerea este pănă într'atita de nedibace încît, dacă se găseşte un cuvînt de origine grecească pe care traducătorul nu l-a înţeles ce înseamnă, îl reproduce tocmai aşa, („estacti"= ἡ στάκτη, tămîia).

Dar elaborarea limbii s'a făcut şi altfel. Prea mult se crede că o limbă se desvoltă numai prin scris; ea se desvoltă şi prin întrebuinţarea ei curentă, şi, cu cît o întrebuinţează o clasă mai mult, foloseşte această limbă literară. Nu aş zice că limba românească de astăzi s'a format în Adunările Regulamentului Organic sau în cele d'intăiu parlamente româneşti, dar nu se poate spune cît de mult a folosit limba literară pe care o scriem şi o vorbim astăzi, de la desbaterile acestea parlamentare, de la procesele de tribunal, de la toate aceste împrejurări în care limba nu se poate înfăţişa oricum, ci trebuie să îmbrace oarecare decenţă, Şi, iarăşi, dacă şcoala noastră, literatura noastră au căpătat, de la o bucată de vreme, un trivial aspect pornografic, scîrbos, aceasta se datoreşte faptului de-

generării vieţii politice şi sociale de la noi: limbagiul boieresc se cobora odinioară până la cîrciumă; limbagiul de cîrciumă se ridică acum până la presa cea mai cetită şi este de găsit până şi în discuţiile din Parlament.

Limba românească, instrumentul nostru literar a trecut de la şovăirea naivă a celor d'intăiu traduceri la limba clară a lui Neacşu din Cîmpulung şi apoi la frumoasele scrisori din vremea lui Petru Şchiopul ori, la acea scrisoare minunată de pe la 1610-20, pe care boierii munteni o trimeteau lui Radu Şerban, Domnul lor pribeag[1].

---

[1] Prea-milostive Doamne, să fii dumneata sănătos. Rugămu-ne Domniei Tale ca Domnului nostru cela milostivul. Pentru care lucruri ştii dumneata cînd ne-am despărţit de dumneata: în ce credinţă ne-ai lăsat în aceia sîntem şi până acum, şi de cîteva ori am trimes de am dat în ştire dumitale, şi cu mare frică, ca să nu pierdem capetele de acest Domn turc. Şi dumneata până acum niciun lucru adeverit nu ni trimeţi, ce numai nădejde. Ce noi într'această nădejde cădem la lucruri foarte grele, că, întăiu, în ţara noastră acum strigă hogea, că-şi ţine acest Domn fraţii şi surorile în casă cu el şi sînt Turci. Şi robii cari au scăpat de prin catarge şi de printr' alte robii, măcar de la Mihai-Vodă, Domnul cine este în ţară el îl dă Turcilor, — şi alte multe nevoi care nu le-am scris. Acum înţelegem că are Turcul gînd să se puie în ţara noastră Paşă, aşijderea şi în ţerile ce sînt vecine cu noi. Deci, dacă vom cădea noi la acela, să rămîie în ţara noastră Paşă, şi mănăstirile şi bisericile noastre să fie meceturi Turcilor, şi coconii noştri să-i facă ieniceri, şi fetele noastre să le iea Turcii lor muieri, cum fac într'alte ţeri ce sînt supuse lor, deci noi, din zilele lui Mihai-Vodă, de cînd ne-am supus şi ne-am jurat creştinilor, pentru aceia ne-am jurat şi ne-am supus noi supt Impăratul creştinesc, că să nu cădem noi la un lucru ca acesta. Drept aceia ani tărpit noi mari cheltuiele şi robii şi arsuri şi sînge vărsat pentru creştini, ca să avem căutare la nevoia noastră. Ce mult ne mirăm: au dumneata nu faci ştire Impăratului de nevoile noastre? Ce, de este vina din dumneata, că nu faci în ştire împăratului să ne caute la nevoile noastre, Dumnezeu îţi va fi platnic, cum te-ai jurat cu noi. Ce trebuieşte dumneata plecat şi cu lacrămi de la noi să aduci aminte împăratului nostru. Noi că, măcar să [= dacă] n'am fi noi avut nicio tocmeală cu creştinii şi acum am striga mila Împărăţiei Sale, încă s'ar cădea să ne caute, fiind noi creştini — că să nu rămînem păgîni. Căci inima noastră nu se poate suferi cu păgînii. Căci şi an, cînd am venit cu Turcii lui Bătur (Gabriel Báthory) şi atunce numai ce aşteptam să auzim de dumneata şi de ceva oaste creştinească; noi ne grijisem că să fim vrăjmaşii lor cei mai mari, cum am făcut ştire dumitale. Ce ne rugăm dumitale, dă în ştire Impărăţiei Sale, că acum este vreme bună, şi sîntem toţi gata a sluji Împărăţiei Sale şi dumitale, cum veri înţelege dumneata şi de la logofătul Oancea. Măcar să [= de] nu ne-am împreunat noi cu Logofătul, iar, dac'a venit sluga Logofătului, toate pe rînd i-au făcut în ştire cu omul nostru, cum stau lucrurile de în-

Această limbă s'a făcut pe cîmpiile de luptă, în sfaturile domnești, în toată viața noastră națională necontenit mișcată. Și nu poate să existe un instrument de literatură, nu poate să existe literatură decît aceia care este ieșită din întregimea vieții naționale.

---

coace. Care nu sîntem noi îndoiți că nu vor veni în știre dumitale. Ce ne rugăm să fie cu taină acest lucru. Că, de s'ar înțelege, toți ni-am pierde capetele. Să fii dumneata sănătos, amin. Scris April 29 de zile.

Noi, toți, boierii din țară, și de la slujitori, plecați ne închinăm dumitale.

II.

Primul fond străin al literaturii Românilor.

După ce s'a arătat cum s'a alcătuit limba literară, poate să se presinte evoluţia subiectului însuşi. Limba literară, ori, dacă este veche, — limba de caracter universal, răspîndită în toate regiunile acestea ale Sud-Estului Europei, limba slavonă,— ori dacă e cea nouă vulgară, trebuie să se aplice la un subiect; limba este o formă şi această formă trebuie să se aplice unui fond. Prin urmare care este fondul la care se aplică ea?

In ce priveşte fondul, e de făcut o deosebire, care va fixà o margene între două împărţiri: anume *fondul străin* şi *fondul indigen*.

Orice literatură se adresează, în momentul în care un popor începe abia să capete conştiinţa de el însuşi şi să-şi pună mai clar, mai de aproape şi mai adînc problemele care-l privesc pe dînsul, la modèle care nu sînt ale lui, — şi sînt casuri, cînd, şi într'o literatură desvoltată, părăseşte cineva fondul indigen pentru a se adresà unui fond străin, cînd părăseşte legătura cu viaţa însăşi a societăţii pentru a se îndrepta spre subiecte care vin de aiurea şi sînt în legătură cu alte societăţi. Dar pentru orişice societate începătoare lucrul acesta este firesc: o *societate începătoare nu este în stare să-şi caute ea înseşi subiectele sale*. „A te cunoaşte pe tine însuţi" este un lucru foarte greu, cu toată recomandaţia lui Socrate şi a tuturor celor cari l-au urmat, pentru orişice individ şi cu atît mai greu pentru o societate, care represintă un fenomen complex. Societatea căutîndu-şi subiecte în literaturi străine se adresează mai ales la *acelea care sînt legate mai strîns de dînsa*, prin anumite legături, să zicem, *de autoritate*.

La noi, limba slavonă era întrebuințată în Biserică și era întrebuințată în Cancelarii; ferească Dumnezeu, niciodată, cum s'a crezut de învățați de dincolo de Dunăre, în relațiunile politice! Niciodată boierii între dînșii, sau Domnul cu boierii săi, nu au vorbit limba slavonă; niciodată slavona nu a servit drept limbă de întrebuințare în clasa de sus. Și, dacă relațiunile politice au fost făcute în limba slavonă, aceasta se datorește unui fapt pe care îl voiu arăta acum. Limba slavonă o luasem de la vecinii noștri de dincolo de Dunăre. Nu poate fi însă vorba de un împrumut care ar arăta o recunoaștere de superioritate față de acești vecini, așa cum au căutat să argumenteze, în anumite momente gingașe ale istoriei noastre, Bulgarii, cari simțiau nevoie să se afirme înpotriva noastră; nu înseamnă că am primit cultura noastră de-a gata, făcută de dînșii, ceia ce ar arăta că nu am fost în stare să ni precisăm firea națională și că ne-am folosit de resultatele unor osteneli culturale care au fost proprii ale lor. Aceasta este cu desăvîrșire fals.

Am luat de la Slavii de peste Dunăre fiindcă *ei erau presintatorii în formă slavonă ai culturii bizantine,* care cultură bizantină fusese, înainte de aceasta, grecisată, și nu era de fapt decît vechea cultură romană, greco-romană, elino-romană, dacă voiți, vechea cultură mediteraneană, trecută de la întrebuințarea limbii latine la întrebuințarea limbii grecești, nu ca limbă superioară, ci fiindcă nu se mai știa, nu se mai întrebuința curent, în aceste regiuni ale Impărăției bizantine, limba latină, S'a trecut de la limba latină la limba grecească pentru că limba grecească era o limbă vulgară pe care o întrebuința poporul, iar nu pentru că era o limbă superioară pe care ar fi cerut-o ambiția Statului. Și după aceia s'a trecut de la limba grecească la limba slavonă, pentru anumite regiuni, nu fiindcă limba slavonă era cerută de o conștiință națională deosebită și nu fiindcă s'ar fi socotit această limbă, cu totul nouă, superioară, pentru întrebuințarea literară, față de greceasca întrebuințată de atîta vreme și cuprinsă în monumente literare neimitabile pentru toate timpurile, dar fiindcă în anumite regiuni nu se înțelegea grecește. Și, tot astfel, atunci cînd s'a trecut la noi de la slavonă la limba românească, nu s'a trecut din causa unei conștiințe naționale românești, nici din causa unei convingeri de superioritate a acesteia față de cea d'intăiu, ci

fiindcă nu se mai înţelegea limba slavonă. A fost, deci, al treilea cas de trecere de la o limbă oficială şi administrativă, de la o limbă bisericească, imperială şi patriarhală, la o modestă limbă de întrebuinţare curentă.

Prin urmare, cînd a fost să ni căutăm subiectele, *a fost natural ca aceste subiecte să le găsim în acea literatură care avea o mai puternică influenţă asupra noastră din pricina limbii în care era înfăţişată, limbă a Statului şi a Bisericii.*

Dar de ce limba slavonă avea această autoritate, care ne silia, ni impunea să o acceptăm? Din două motive. Unul de ordin politic, celalt de ordinul cel mai practic cu putinţă. Intăiu, fiindcă ideia imperială dincolo de Dunăre era îmbrăcată în stăpînitorii aceştia slavi. Noi aveam Domni populari cari se aflau aşezaţi peste organisaţii de văi, cu juzi, cu cnezi; pe cînd, dincolo, ideia împărătească din Bizanţ era înfăţişată şi prin domnitorii sîrbi din neamul lui Ştefan Duşan şi prin domnitorii bulgari de la Tîrnovo. Fusese o vreme cînd era un singur Ţarat bulgăresc, dar, şi cînd Ţaratul bulgăresc s'a sfărîmat în bucăţi, tot era un stăpînitor la Vidin, unul la Tîrnovo şi un al treilea pe malul Mării Negre. Şi este ştiut că totdeauna forma pe care o îmbracă o societate politică mai desvoltată influenţează o societate politică mai puţin desvoltată din vecinătatea ei. Intr'un moment am avut în anumite domenii limba latină. In Muntenia, s'au dat, cel puţin pentru anumite legături internaţionale, acte în latineşte. Este o întrebare dacă pentru Moldova, la începutul desvoltării principatului, nu s'a făcut us de această limbă latină, de oare ce încă de la cei d'intăiu Domni o cancelarie trebuie să fi fost şi aceasta ar fi putut fi adusă, încă de la descălecare, din Maramureş, din lumea ungară, care nu întrebuinţa în cancelariile ei altă limbă decît aceasta. Mai tîrziu, curentul slavon a trecut de la noi în Ardeal şi din causa aceasta în bisericuţa despre care am mai pomenit se găseşte o inscripţie slavonă, ceia ce nu poate fi altceva decît o influenţă slavonă venită din regiunile de la Sud de Carpaţi, şi în regiunile de influenţă literară oficială, latină de la Nordul Carpaţilor, tot pe la începutul secolului al XV-lea, în Maramureş, s'a găsit actul, care priveşte anumite legături dintre elementele superioare româneşti de acolo, redactat în slavoneşte, ceia ce arată iarăşi o influenţă

slavonă venită de dincolo, din Moldova. Dar, dacă limba latină a fost întrebuințată de un Vladislav sau Vlaicu-Vodă în Muntenia, dacă putem presupune că a fost întrebuințată într'un anumit moment și de cei d'intăiu Domni moldovenești, datorită faptului că asupra noastră coroana regală ungurească, reprezintînd o formă politică mai evoluată, putea să aibă o influență, tot astfel și *coroana imperială din Balcani a trebuit să aibă asupra noastră o adîncă influență de autoritate.*

Dar cancelariile nu se improvisau; ele se desvoltă foarte greu, atuncea cînd nu e nimic înainte; dar, cînd e o cancelarie gata facută în vecinătate, *ea se împrumută.* Și dincolo de Dunăre era la dispoziția noastră o cancelarie slavonă, care, aceasta, în timpurile din urmă fusese supusă chiar unei înoiri; la sfîrșitul secolului al XV-lea a fost în Serbia reforma gramaticală a lui Constantin Filosoful, care unei limbi mai înaintate i-a adaus și o formă gramaticală mai precisă. Această limbă ni stătea la îndemînă, și omul particular, ca și o societate, așa este: decît să caute a crea de la sine, preferă să iea lucrul făcut de-a gata de cineva care l-a precedat pe această cale.

Prin urmare, cele d'intăiu subiecte pe care am voit noi să le luăm, au fost luate de la Bizanțul literar al vecinilor noștri, de la cari, pentru motivele arătate, luasem și limba oficială, limba bisericească de care era legat totdeauna un caracter sacru. Pănă ajunge cineva a strămuta Cuvîntul lui Dumnezeu într'o limbă nouă, pănă atuncea trebuie să se petreacă o întreagă evoluție: se crede că trecerea aceasta la o limbă cu care nu este obișnuit Dumnezeu, ar putea să nu-i fie plăcută, că lui Dumnezeu nu i se pot înfățișa orice fel de miresme, ale oricării tămîi. In popor astăzi încă mai există această credință care a contribuit foarte mult la rutenisarea unor anume sate din Bucovina; prejudecata limbii mai vechi și, deci, sacre.

Prin urmare, din această cultură slavonă, bizantino-slavonă, i-am luat subiectele.

Care sînt aceste subiecte? Intăiu, e cartea care poate înlocui o întreagă literatură, cu care se poate sătura sufletul unei societăți încă simple, și, de cîte ori o societate poate să întrebuințeze o carte pentru orișicine, este mai bucuroasa decît atuncea cînd fiecare își are cartea lui. Pentru o societate este

o binefacere ca toţi să se hrănească la acelaşi izvor literar, ca toţi să întrebuinţeze acelaşi fel de vorbă care duce dese ori şi la acelaşi fel de a cugeta şi de a simţi. Se creiază în felul acesta un fel de uniune morală, de care societatea are cea mai mare nevoie. Astăzi trăim într'o epocă de individualism, de şi individualităţile sînt mai mult aparente decît reale, căci se vede atît de bine cum prea de multe ori nu se face decît să se repete cuvinte învăţate sau să se bîiguiască idei cuprinse în ultima carte cetită; dar toată lumea are pretenţia de a fi individualitate. Pănă şi aceia cari ne sfiim a ne afirma în felul acesta, încă mai păstrăm în fundul sufletului dorinţa de a găsi ceva care să ne deosebească de toţi semenii noştri. In timpurile mai vechi însă, nu era aşa. Societăţile omeneşti din evul mediu, în Apus şi încă mai mult acelea din Răsărit, condamnă orice individualisare, ele vor, din potrivă, o cultură tipică. Un mare învăţat german, mort acum vre-o douăzeci de ani, Lamprecht, împarte chiar societăţile umane, pe linia lor de desvoltare, în epoce de individualism şi epoce de tipism. In epoca individualismului, individual este oarecum constituitor de opinie publică, el este legea. In tipism, individul este dator, din raţiuni de bună-cuviinţă socială, să-şi sacrifice individualul, pentru a fi aşa cum este toată lumea. Ei bine, o carte care are avantagiul de a „fasona" pe fiecare cam în acelaşi fel, o carte care, pe lîngă acestea, în ea însăşi are însuşiri superioare de frumuseţă şi, în sfîrşit, dar nu cel din urmă motiv, ca însemnătate, o carte ce nu este de fapt decît resumatul nei întregi literaturi, poate să satisfacă toate nevoile literare ale unei societăţi începătoare. *Această carte este Biblia.*

Istoricul literar ştie cum s'a făcut Biblia: ea este compusă din mai multe elemente legate împreună la o dată care se poate precisà şi din causa unei nevoi care poate fi definită. Biblia este o antologie şi o crestomatie a poporului evreiesc, stabilită din bucăţi, care nu au acciaşi dată, nu corespund aceluiaşi moment şi nu au servit aceloraşi scopuri, ale unei literaturi ce se întinde pe mai multe secole, în momentul cînd s'au întors preoţii la Ierusalim. O literatură care s'a alcătuit în momentul cînd preoţii s'au întors după captivitate şi, întorcîndu-se, au avut nevoie de o carte, aşa cum îşi închipuie societăţile din timpurile noastre că au nevoie de o constituţie. De fapt socie-

tatea poate trăi și fără de constituție și fără de „carte", dar părerea, de atunci și de acuma, este că nu se poate fără de carte sau fără de o constituție. Biblie nu însemnă, de altfel, altceva, în grecește, decît carte. Această carte a fost făcută potrivit cu nevoile societății din acel moment, culegîndu-se din toată tradiția literară ceia ce putea să fie aprobat de preoți. Este ceva analog, dar făcut cu mult mai mult gust, de un caracter nesfîrșit mai intim, fără nimic din rigiditatea, din înțepeneala administrativă și din formalismul care caracterisează, nu totdeauna, dar foarte dese ori Bizanțul, cu opera de pe vremea Impăratului Constantin Porfirogenetul, în secolul al X-lea, în care exista o întreagă și foarte vastă literatură bizantină, privitoare la desvoltarea Imperiului bizantin, însă fără legătură și răspîndită în toate părțile. Constantin Porfirogenetul a vrut să creeze un manual al bunului Bizantin, și manualul acesta a fost alcătuit cu bucăți extrase din toată această literatură, care în mare parte s'a pierdut, rămînînd numai ceia ce compilatorii au pus în adunarea lor. Tot așa un fel de manual religios și național al poporului evreiesc a fost Biblia și de aici resultă interesul cel mare pe care o asemenea carte putea să-l deștepte.

Astfel, Cartea Regilor, sau, cum se zicea odinioară: Cartea Impăraților. Cine doria, în societatea românească din secolul al XV-lea să cetească pagini în care să răsune ciocnirea armelor, în care scene teribile de tragedie să zguduie, în care să fie momente de înfrîngere, în care să se simtă voința lui Dumnezeu intervenind în acțiunile omenești, nu avea nevoie de altceva: lua și cetia Cartea Regilor. Dar, de altă parte, în această Biblie se cuprindeau elemente de poesie lirică, de multe ori poesia lirică cea mai nestăpînită, cea mai neîngăduită din punctul de vedere religios, mult mai înălțat și mult mai perfect, care este acela din timpul nostru, S'au trudit o mulțime de teologi, în toate timpurile, să explice „Cîntarea Cîntarilor" în chip alegoric: ea nu este altceva decît o bucată erotică și toate sforțările celor mai curați la suflet dintre teologi, întrebuințînd cele mai ingenioase explicații, nu vor putea răpi „Cîntării Cîntărilor" acest caracter. Doritorul de așa ceva se ducea deci la această parte din Biblie. Dar era cineva, să zicem, în societatea românească de după 1100 care

nu doria nici evenimente războinice şi nici strigăte de acestea de pasiune din pustia Arabiei, cum se întîlnesc în „Cîntarea Cîntărilor", ci voiă să audă despre legătura omului cu divinitatea, despre marea durere şi marea speranţă, despre aşteptarea supremă, despre înfrîngerea trupurilor din care se ridică strigătele desnădăjduite de ajutor; atunci se ducea la Psalmii lui David, acei Psalmi, supt influenţa cărora s'au format toate societăţile creştineşti. Şi noi trebuie să ţinem samă că sîntem plăsmuiţi sufleteşte supt influenţa Bibliei, cum sînt societaţi plăsmuite şi mai puternic supt influenţa ei, ca societatea englesă; nu poate înţelege cineva literatura englesă dacă nu cunoaşte Biblia, dacă nu este străbătut el însuşi de Biblie. Carlyle este un profet al lui Israel şi toată poesia englesă contemporană, în toată partea sa misterioasă, ne trimete la Psalmi; întreaga atmosferă englesă, şi în ce priveşte manifestările cele mai violente şi în ce priveşte cea mai subtilă emanaţie sufletească, legare de divinitate, vin din Biblie. Psalmii pot prin urmare să hrănească ei singuri un suflet omenesc în ceasurile cele mai mari ca şi în ceasurile cele mai desperate ale fiinţii noastre.

Dar sînt şi amatori de înţelepciune pusă în formule, oameni cari doresc o filosofie elementară, în tonul minor, care este foarte dese ori mai sensibil, mai general sensibil decît celalt. Atuncea se duc la ceia ce se numeşte Proverbele şi înaintaşii noştri, cari întrebuinţau limba grecească sau limba slavonă, îndreptată după cea grecească, numiau Parimiile.

Insă oamenii aceştia aveau şi lupte politice, erau amestecaţi în frămîntările societăţii contemporane, combăteau pentru un Domn, sau, alt grup de boieri, pentru alt Domn; oamenii aceştia stăteau cu glasul sau stăteau cu sabia asupra altora şi aveau nemulţămiri, care se cereau hrănite şi exprimate prin literatură. Ei bine, atuncea se duceau contemporanii lui Ştefan-cel-Mare sau ai lui Mircea-cel-Bătrîn la altă parte, foarte bogată, de un ton foarte variat, fiindcă acei oameni cari s'au exprimat prin această parte din Biblie nu aparţineau unui singur moment istoric ci unor momente istorice deosebite, altei conştiinţi politice: atuncea se ducea spiritul combativ la Profeţi.

Cînd era vorba de luptă fără cruţare, Isaia, acela care ar pu-

tea fi socotit ca un Eschile al literaturii evreiești. Dar, cînd era nevoie de o notă de poesie mai adîncă, mai duioasă, Ieremia, care vorbește mai omenește, un fel de Sofocle evreiesc. Sau, cînd era în planul prosei simțirea lui, se adresa omul profeților celor mici, cari argumentează, raționează, întocmai cum în literatura dramatică grecească se poate adresà cineva lui Euripide.

Biblia este o *carte completă,* aleasă într'un moment, și de mare exaltare națională, și de puternic sentiment al disciplinei levitice, de unul dintre popoarele din antichitate al cărui suflet fusese supus la foarte multe încercări și găsise în literatură termini potriviți pentru exprimarea sentimentelor ieșite din aceste încercări. Și de aceia, îndată ce îndemnul husit s'a auzit în regiunile acelea de Nord, preoții sau călugării s'au grăbit s'o traducă și s'o răspîndească, într'o limbă care nu era încă deplin desvoltată, care cu greu putea să redea nuanțe de sentiment și felurimi de idei, ca acelea care se cuprind în Biblie. Dar cărțile acestea, care nu erau aprobate de Biserică, nefiind în slavonă, nu puteau să fie răspîndite și de la un amvon de către Vlădică, sau d'inaintea ușii altarului, unde pontifică preotul, ci numai trimese, din mînă în mînă, ca manifestele comuniste din timpurile noastre. De aceia, ele au mers pretutindeni și au fost fără îndoială cetite, de și, totuși, nu foarte mult cetite. Ajungă dovada, la care nu m'am gîndit pănă astăzi, și nu a fost pănă accum presintată de alții, că, dacă aceste cărți ar fi fost numai niște simple încercări literare, dacă nu ar fi pătruns pănă în adînc, prin manuscriptele acelea de care am vorbit, daca nu ar fi existat în mult mai multe exemlare decît acelea care ni s'au păstrat, fiind la îndemîna foarte multora din societatea de atunci, nu ni-am putea explica un lucru: *sufletul oamenilor de atunci,* așa cum acest suflet se oglindește, nu în operele pe care noi le numim literare, ci în *manifestările lor practice,* pe care Domnii sau boierii le făceau sau în cuvintele pe care le rostiau în anumite împrejurări. Cînd Petru Rareș este învins de regele polon, acesta îi trimite un sol care-i spune că, de Pocuția, pentru care a navălit pămîntul regal, nu mai poate fi vorba: s'au încercat puterile, el este cel învins, regele, învingătorul; țara pe care o pretinde Voevodul trebuie să o părăsească. Petru Rareș, a-

cela care a exprimat mai puternic, în toate varietăţile şi toate nuanţele lui, sufletul românesc din prima jumătate a secolului al XVI-lea,— şi Ştefan-cel-Mare va fi vorbit aşa, însă cunoştinţa spuselor lui Ştefan-cel-Mare o avem în măsură mult mai mică decît pentru Petru Rareş, de la care s'au păstrat, de o parte mai multe manifestări de acestea în cuvinte, de altă parte mai multe scrisori, — Petru Rareş răspunde că nu are nimic de dat înapoi, fiindcă nu l-a bătut regele, ci l-a bătut Dumnezeu pentru păcatele lui.

Acest strigăt este ieşit de sigur dintr'o personalitate românească extrordinară, dar şi dintr'un anumit fel de lectură. *Nu din cuvinte slavone auzite în Biserică se creiază o conştiinţă capabilă de a se exprima în felul acesta:* trebuie să fi ajuns înţeles cuvîntul lui Dumnezeu din Biblie la Petru Rareş. Sau, cînd Petru este izgonit, dus la Ţarigrad, unde, după legendă, a trecut Sultanul peste podul supt care el stătea, pentru că jurase în mod solemn că-l va avea supt copitele calului său, el a spus cuvintele acelea pe care le citam la Iaşi, în Decembre 1916, în momentele cele mai grele ale vieţii noastre naţionale, cînd anume optimişti de zile bune nu ştiau unde să se ascundă: „Vom fi ceia ce am fost şi mai mult decît atîta". De unde a scos această splendidă formulă literară, care face mai mult decît nu ştiu cîte sute de pagini umplute de bîiguieli teologice sau enumerări istorice fără miez şi fără coloarea împrejurărilor? Din framîntarea acestui suflet puternic şi hrănit cu anumită literatură. Şi scrisoarea pe care o reproduc mai sus, scrisoarea boierilor lui Radu Şerban, strigatul acela de durere al unei ţeri umilite care se teme să nu vie încă mai rau decît ceia ce i se întîmplă în acel moment, aceasta este strigătul unui suflet profund frămîntat de o mare literatură capabilă de a se ridica foarte adese ori la sublim, şi, în acelaşi timp, să se coboare la ce este mai adînc şi mai greu de exprimat în fiinţa morală a omului. Noi, astăzi, — spun în parentesă—, în momentul cînd sîntem mai chinuiţi sau mai bucuroşi, nu găsim cuvinte şi vorbim trivial, punem adesea o nota de comedie în tragediile vieţii noastre, fiindcă avem în ureche rasunetul unei literaturi proaste, în loc să fim crescuţi într'una din acele literaturi care fac să tresară atît de pu-

ternic sufletul omenesc și-l învață cum să vorbească potrivit cu însemnătatea împrejurărilor.

Dar, dacă Biblia cuprindea așa de mult teren în viața morală a oamenilor de atunci, dacă era capabilă chiar să acopere întreg acest teren, a fost totuși, o concurență literară venită de aiurea, și *aceasta era necesară, în căutarea de subiecte pentru literatură.* Nu societatea românească produsese Biblia, numai cît Biblia, adoptată de toate societățile omenești, devenise cartea tuturor, cartea umanității. Dar, în afară de aceasta, avea cineva nevoie *să însemne anumite momente istorice.* Se dădea o luptă, era un Domn biruitor, un Domn învins, o țară în primejdie, o țară care scăpa de primejdie printr'o revoltă împotriva dușmanului biruitor. Pentru lucrurile acestea trebuia o notare; de la o bucată de vreme cel puțin, au simțit oamenii nevoia să aibă astfel de însemnări. Aici s'a ridicat o chestiune care, dacă nu ar fi fost presintată în timpul din urmă cu oarecare aparat de erudiție, nu mi-ar plăcea să o discut înaintea d-voastră. Este vorba de originea cronicilor noastre, origine foarte modestă, în însemnări foarte simple, pe care le făceau în mănăstiri călugări fără de nicio pretenție și asupra cărora s'au făcut acum în urmă observații care sînt, de altminteri, foarte întemeiate, dar nu în contrazicere cu ceia ce s'a scris de către generația căreia-i aparțin.

Vechile noastre cronici sînt scrise în slavonește, fiindcă limba, forma chiar, erau gata; nu aveam decît să o luăm de la Slavii de peste Dunăre, cari ei înșii nu făceau altceva decît să repete ce făcuseră Bizantinii. Pe de altă parte este foarte sigur că și din pomelnice s'au desvoltat cronicile în forma aceasta foarte simplă a analelor. Intr'o biserică întemeiată de cutare Domn, era o datorie — care se observa față de oricare cititor al oricărui lucru — de a se pomeni în liturghie numele acelora cari contribuiseră la clădirea și împodobirea bisericii sau a mănăstirii. Numele acestora sînt scrise și se impune aceluia care păstrează pomelnicul, datoria de a ține în curent, continuu, lista celor însemnați înuntru. Biserica a fost întemeiată de un Domn sau de un boier; familia acestora se duce mai departe, și astfel numele celor noi vin să se alăture la numele celor vechi. Sau, pe lîngă donatorii de la în-

ceput, se adaugă donatori noi, şi atunci se pun şi aceştia. Dar iată se întîmplă ca unul dintre ctitori, din aceia al căror nume se pomeneşte totdeauna la liturghie, a făcut o ispravă oarecare şi atuncea călugărul se simte îndemnat a scrie în margene: Domnul cutare s'a bătut, în cutare loc, cu cutare duşman. Sau se poate întîmpla să fie mai mulţi cu acelaşi nume, şi atunci el pune în margene o poreclă sau un fapt caracteristic din viaţa acelora. De sigur acestea nu se spun la liturghie, ele nu sînt pentru Dumnezeu, ci pentru el, scriitorul. Pune de exemplu: „Iuga, căruia i s'a zis Ologul".

Dar astfel pomelnicul începe să se desvolte. Şi avem altîtea alte casuri caracteristice, cum este acela al pomelnicului bisericii lui Constantin Brîncoveanu din Făgăraş, care se păstrează pînă acum şi pe care l-am tipărit eu pe vremuri. Biserica aceasta era făcută şi ajutată de mai mulţi ctitori şi atunci călugărul s'a simţit dator să însemneze pentru ce figurează în pomelnic fiecare din ei, şi spune: cutare a dat cutare rînd de veşminte, cutare a dat o cruce, şi aşa mai departe. Dintr'un pomelnic care trebuie să fie numai o simplă enumerare de nume au început să se desfacă note istorice.

Dar teoria aceia de care vă pomeniam spune: nu numai din pomelnic s'au desfăcut analele. De sigur că nu numai din pomelnic. Cînd s'a ajuns la nevoia de a se spune mai mult decît simplul nume, cînd sînt pomenite şi biruinţile, cum este casul pentru Ştefan-Vodă care s'a bătut cu Ungurii la „Hindău" – presupun: Hirlov, deci Hîrlău—, călugărul va putea mai tîrziu să-şi spuie: din moment ce am însemnat bătălia, de ce nu aş însemna înseşi condiţiile luptei? Şi atunci se înseamnă şi acestea, foarte pe scurt, pe foile de hîrtie.

Dar în bibliotecile acestea de mănăstiri erau dese ori pribegi slavi cari fugiseră din Peninsula Balcanică, şi aceştia aduseseră în pribegie scurte însemnări analistice ale Bulgarilor şi mai ales ale Sîrbilor. Sînt astfel manuscripte de cronici sîrbeşti care se continuă cu Domnii noştri. Se copie acolo cronicile sîrbeşti, dar paralel, iar, de la un timp ,aproape exclusiv, se adaugă faptele Domnilor noştri, mergînd astfel de la Mircea pănă la Gavril Movilă. *Din astfel de manuscripte slavone se împrumută, nu atît subiectul, cît felul de a tratà subiectul.* De fapt are cineva a face cu evenimente româneşti presintate într'un fel care

nu este specific românesc, ci general bizantino-slav și care acum devine bizantino-slavo-romîn.

A mai spus cineva că, pentru epoca lui Ștefan-cel-Mare măcar, însemnările acestea de cronică ar putea fi datorite voinții Domnului. Prin urmare nu ar fi vorba de un pomelnic evoluat, nu ar fi un împrumut de la analele slavone care s'ar găsi prin bibliotecile mănăstirilor și de unde putea să învețe călugărul nostru, oarecumcum silit prin pregătirea aceia de material slavon, a ajunge la conștiința unei literaturi mai înalte. Dar, dacă teoria aceasta că Ștefan-cel-Mare ar fi cerut să i se scrie istoria faptelor sale ar fi adevărată, bunul simț răspunde foarte răpede că aceste anale ar fi avut cu totul alt caracter, ar fi fost cu mult mai bogate decît sînt. Se poate crede că Ștefan-cel-Mare s'ar fi mulțămit, în ce privește biruința lui cea mai mare, cu astfel de însemnări ca acelea care privesc lupta de la 1475, nu în analele redactate la Putna pe vremea lui, ci într'un manuscript cu mult mai bogat decît acela, pe care I. Bogdan l-a numit Letopisețul de la Bistrița?

Mă întreb dacă în acele cîteva zeci de rînduri era neapărat nevoie a se mărturisi că Isus Hristos este „fiul lui Dumnezeu cel viu, care s'a născut din prea-curata Fecioară spre mîntuirea noastră".

Și să se observe că numai pentru că sînt „limbi necredincioase", pentru că sînt păgîni, îi bate Ștefan. Elementul personal lipsește cu totul și, de altfel, epoca proslăvirilor individuale prin cronici un venise pe atunci nici în anume părți din Apus, unde, cu cîtva timp înainte, Henric al V-lea Englesul atribuie, ca și Ștefan Moldoveanul, lui Dumnezeu singur și sfinților ocrotitori ai țerii sale biruința.

Cineva care ar fi asistat la bătălie ar fi știut însă cu totul altceva decît aceste lucruri, care samănă cu unele întrebări și răspunsuri de la examenele noastre.

Așa scrie un războinic, așa scrie un logofăt? Așa putea să înțeleagă un imperial ostaș, un cîrmuitor cum era Ștefan-cel-Mare înfățișarea celei mai mari biruinți a lui? Dar să se compare numai cu scrisoarea de biruință, acum individuală, pe care a trimes-o Ștefan însuși, și care ni s'a păstrat în mai multe forme și în mai multe limbi și pe care am tipărit-o și în „Scrisori domnești". Acolo Ștefan-cel-Mare spune: „Cînd am

văzut noi aşa oaste mare, ne-am ridicat vitejeşte, cu trupul nostru şi cu armele noastre, şi li-am stat împotrivă şi, cu ajutorul lui Dumnezeu celui atotputernic, am învins strașnic pe acei duşmani ai noştri şi ai Creştinătăţii întregi, şi i-am sfărîmat, şi i-am călcat în picioare..."

„I-am biruit şi i-am călcat în picioare!", acesta este Ştefan-cel-Mare. „Cu ajutorul lui Dumnezeu", de sigur, dar el, Ştefan, i-a „biruit şi i-a călcat în picioare".

Altfel, scrie, e drept, acelaşi călugăr despre durerea cea mare, suferinţa supremă, răstignirea lui Ştefan-cel-Mare, cînd el a trebuit să părăsească cîmpul de luptă în faţa lui Mohammed al II-lea călare, expunîndu-şi persoana lui împărătească ca să poată răzbi pe boierii Moldovei, părăsiţi de ţerani, căci boierii sînt şi ei buni la ceva: ştiu să moară, atunci cînd îi părăseşte ţara. Loviţi de Turcii lui Mohammed, împroşcaţi de tunuri, au căzut cu toţii pănă la unul; a doua zi ţara avea alţi boieri: cei vechi periseră cu toţii. Şi gloria cea mai mare a lui Ştefan este *aceasta*, a bătăliei în care s'a îngropat boierimea ţerii, părăsită de toţi.

Aici *este* ceva totuşi: s'a mişcat şi sufletul călugărului. Dar aşa de puţin pentru o aşa de mare durere a trecut pănă şi în această chilie unde el migălia slova lui slavonă.

Dar puneţi alături inscripţia de la Războieni, aceia dictată de Ştefan-cel-Mare. Ce nu încape în cîteva cuvinte numai! A venit Mohammed din „ţara păgînilor" şi l-a biruit pe dînsul acolo, la Războieni, la Valea Albă: una din cele mai frumoase pagini de literatură. Căci *aceasta* este literatură. Aici nu mai este subiect de împrumut şi nici formă copiată, ci subiectul este durerea unui popor întreg şi forma aceia care se creiază în însuşi focul acestei dureri. Asămuiţi aceste două lucruri şi veţi vedea că, dacă totuşi călugărul a simţit mai mult înfrîngerea decît biruinţa, el rămîne numai un călugăr.

A venit însă altă vreme. Subiectul străin a venit de data aceasta cu *un suflet străin*, cu un bun, harnic şi luminos suflet străin. Este Doamna lui Petru Rareş, Elena Ecaterina, fată de despot sîrb, aceia care a clădit cele două biserici de la Botoşani şi care a făcut şi bisericuţa din Suceava, care a împodobit, apoi, toate lăcaşurile religioase din Moldova cu truda mînilor

sale și ale ucenicelor sale, care a sprijinit cu mîndria ei împărătească pe soțul ei cînd se clătina supt loviturile de buzdugan ale lui Soliman-cel-Mare, aceia care scrie scrisori, care pune în frumoasă slavonă — ea deprinsă cu scriptura sîrbească —, petiția de iertare a lui Petru Rareș. Ea nu a mai vrut analoi de acestea călugărești, crescută fiind în tradiția bizantină; ei îi trebuiau pagini ca acelea pe care le-au dat Bizanțului un șir întreg de istoriografi de acolo. A găsit un călugăr, pe Macarie, acel Macarie, ctitorul de la Rîșca, a cărui biografie, de fapt, ca a oricărui alt monah, nu o voiu da aici.

In Macarie, Elena Doamna a găsit un om știutor de slavonește, dar nu și un om care să poată iscodi din sufletul lui lucrurile care trebuiau însemnate. Atunci a făcut Macarie cronica Moldovei cea nouă, *pentru înălțarea unui om, a unuia singur, cronica individului luptător și cîrmuitor.* Pentru aceasta a luat cronica lui Manase, o mare cronică bizantină, o istorie universală a lumii răsăritene, și ceia ce acesta atribuia Impăraților bizantini, a atribuit el lui Petru, schimbînd doar numele proprii și une ori introducînd unele amănunte mărunte, cărora nu li găsia o formă potrivită. Logofeții cari redactau documentele aveau memoria plină de amintirea unor formule invariabile și cu ele ușor redactau un act de danie, sau de vînzare. Dar a scrie opere literare este altceva.

Vlaga marturului, a părtașului, a celui care a văzut sîngele și lacrimile, lipsește. Priviți numai lupta de la Obertyn ori povestea zilelor nenorocite ale fugii din 1538. Ce este aici ca simbol istoric, ce este ca lucru pătruns de simțirea unui contemporan? Totul vechiu, amestecat cu considerații generale de natură religioasă și profană, și, pe de-asupra, totul este luat din Manase, Bizantinul, cetit în traducere slavonă; este copia credincioasă a lui Manase. De îndată ce a văzut că pentru Domn se poate scoate o expunere mai largă de acolo, din Manase, Macarie a luat de-a dreptul pasagii întregi din izvorul bizantin.

Cineva care a venit după Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu, fiul femeii din Lăpușna, care însă avea ambiția părintească, iar nu amintirea stării umile a mamei sale, Alexandru-Vodă, care este de sigur ucigătorul de boieri pe care îl cunoaștem dintr'o operă literară care va dura, și care, în același timp,

este un foarte bun gospodar, un om foarte religios, ba chiar cu unele sentimente duioase, aproape lirice pentru nevasta lui, Ruxandra, fata lui Petru Rareş şi a Elenei Ecaterina, căreia-i comandă prune uscate din Ardeal el, ale cărui acte de cruzime trebuie, de altfel, puse pe socoteala bolii ce-l ducea spre orbire şi a neastîmpărului boierilor din vremea lui, — a vrut şi el să aibă o mare cronică imperială bizantină. Dacă Petru Rareş este sprijinit în cele culturale şi religioase de către Doamna Elena, tot aşa Doamna Ruxandra se simte în dosul oricăror clădiri bisericeşti ca şi a operei literare a lui Alexandru Lăpuşneanu. Femeile au avut în trecutul ţerii noastre un foarte mare rol, pe care şi-l arătau în alte domenii decît acela al schimbărilor de guvern, cum este ziua de azi. Nepoata despoţilor sîrbeşti, care moştenise de la mama ei aspiraţiile imperiale a făcut ca şi pentru acest „Alexandru cel Nou" să se scrie o astfel de cronică. Şi s'a adresat călugărului Eftimie, pe care şi acuma îl cred a fi fost egumen la Neamţ dar şi Vlădică în Ardeal[1].

Eftimie însă a imitat pe Macarie pentru a lăuda cu condeiu străin pe Alexandru cel Nou, cel Bun şi cel Mare pentru prietenii săi şi pentru oamenii pe cari îi plătia. Subiectul este, şi aici, un subiect de ţară, dar el se pierde cu desăvîrşire în înveşmîntarea lui, el iese aşa de puţin din mijlocul acestei retorici care îl cuprinde din toate părţile şi-l copleşeşte.

Cu totul altfel sînt rîndurile vii, colorate, de un stil biblic în care clocoteşte emoţia, în care un anonim, cuprins, cu stilul lui. aşa de caracteristic pentru această vreme, în compilaţia lui Grigore Ureche, povesteşte cum Petru, ajuns fugar, a luat drumul munţilor ,a găsit prietenie la pescari şi ciobani, adăpost la Unguri şi cum, la capăt, mîntuitoare, i s'au deschis porţile cetăţii sale, a Ciceului.

Al doilea domeniu, prin urmare, în care se simte nevoia de a ceti, de a exprima prin literatură, inspirîndu-se din literatura societăţii contemporane, este acesta al cronicilor. Intăiu analele; pe urmă, de la influenţa aceasta sîrbească a Brancoviceştilor, a femeilor venite din seria de stăpînitori balcanici cu aspiraţii imperiale, Macarie şi Eftimie.

---

[1] Părintele Lupaş într'un studiu recent are altă părere ; eu menţin pe cea veche.

Dar societatea aceasta mai cerea încă, pentru a se exprima deplin, tratarea *unui subiect de imaginație*. Este la orice oameni dorința de a găsi în literatură și subiecte care să atingă puțintel aventura. In orișice suflet omenesc este un colț rezervat lucrurilor extraordinare și minunate. Sufletul omenesc se satisface cetind aventura sau creînd-o; de cele mai multe ori este mai bine să o cetești decît să o crezi, fiindcă, cetită, aventura se presintă bine, iar trăită, ea are de multe ori urmări neașteptate, necorespunzătoare cu speranța cui o pornește. Dar nu este suflet omenesc care să se mulțămească numai cu ceia ce este și nu trebuie socotită rău dorința aceasta după ceva mai presus decît existența și tot ce existanța poate da. Intr'un roman al celui mai mare scriitor olandes, Multatuli, se înfățișează o societate din cele înguste, strînsă, asfixiată, într'o margene de canal, cu cerul apăsător, cu aierul abia translucid, cu o mulțime de prejudecăți burghese care apasă asupra vieții tuturora; fiecare vorbește, se închină, iubește și moare așa cum datina acolo. Și eroul, un om smerit, fără nicio însușire deosebită, nu se poate împiedeca de a striga odată din tot sufletul: „aier, aier, căci mă înabuș"..

Ei bine, dorința aceasta a sufletului omenesc de a nu fi asfixiat de o viață coborîtă une ori de nevoile practice pănă la trivialitate ne duce spre căutarea aventurii. Fiecare epocă o caută. Și atuncea, iarăși, ne-am dus la străini și *au apărut cele d'intăiu traduceri în românește ale marii cărți aventuroase din literatura universală,* ale cărții de minuni care îndreaptă la lucruri foarte depărtate de supt alte ceruri, unde trăiesc alte nații, unde se săvîrșesc, în domenii legendare, împrejurări pe care nu le poți întîlni în viață niciodată, povești de strașnice lupte și de mari nenorociri, de rătăciri prin regiuni prin care nu va fi călcat niciodată piciorul omenesc, pentru că ele nu au ființă pe lume, cu întîlnirea tuturor felurilor de ostași minunați și, alături de cale, a tot fel de monștri pe care în momentele cele mai avîntate ale putinței sale de creare poate să-i deie închipuirea omenească.

De existența acestei literaturi nu se știa pănă acum cîțiva ani. Se zicea: literatura românească înseamnă: popa Coresi. De la el începe literatura românească. Numai cît Coresi nu stătea de traducea de dimineață pănă seară, ci publică și lucruri

pe care el nu le-a înţeles niciodată. Acum de curînd d. P. V. Haneş, care a făcut foarte bune studii de istoria literaturii, a observat un lucru: că, în traducerea lui Coresi, cuvîntul „tecton", care înseamnă meşter, este redat cu „acia". D. Drăganu adaugă că nu era vorba de „acel", ci de „aciu", care „aciu" înseamnă exact acelaşi lucru ca şi „tecton" din greceşte, trecut în slavoneşte fără schimbare, ca multe alte cuvinte greceşti, în această limbă fabricată. D. Haneş pune la îndoială adevărul acestei explicaţii a filologului ardelean, dar de sigur că se înşcală: „acia" nu înseamnă altceva decît „meşter".

Prin urmare, nu Coresi, cum se credea odinioară, este creatorul literaturii româneşti.

Alexandria, povestea lui Alexandru-cel-Mare, pe care cărturarii au afurisit-o ca neautentică şi stricătoare de minte, dar pe care poporul o ceteşte pănă în momentul de faţă — şi de sigur că ediţii noi trebuie să se fi scos din această Alexandrie şi în anii din urmă—, stă lîngă Povestea Troii, *Istoria Troadei.* Nici una, nici alta nu presintă o literatură românească de creaţie. Dar împrumutarea aceasta a subiectului străin, aşa cum a fost împrumutat şi anterior,— cronica lui Manase —, înseamnă fără îndoială ceva: înseamnă că, după exprimarea subiectelor străine în forma străină care se întrebuinţa în anale şi în cronici, de data aceasta avem a face cu un lucru absolut deosebit: *subiectul străin a trecut în românește.*

O foarte frumoasă limbă românească o găsim în manuscriptele acestea de la începutul secolului al XVIII-lea ale Alexandriei. E aproape desăvîrşita siguranţă că traducerea Alexandriei, ba chiar şi a „Istoriei Troadei" a fost făcută încă din secolul al XVI lea. D. Cartojan a cercetat Alexandria în legatură cu toate formele pe care le are în literaturile mai mari ale lumii. Eu însumi, într'o serie de lecţiuni la Paris, am reluat subiectul şi am adăugit pe ici, pe colo cîte ceva pe lîngă ceia ce fusese fixat cu foarte multă muncă şi pricepere de d. Cartojan, care s'a ocupat din nou de cărţile acestea populare româneşti, după cele două broşuri care sînt fără îndoială de la un capăt la altul un element de cunoştinţă nouă pe care trebuie să se baseze orişicînd explicaţia acestor cărţi. Dar istoricul care este în rîndul întăiu istoric cercetează şi ală-

turi de ceia ce poate interesa pe istoricul literar, şi eu cred că am putut izbuti să fixez epoca în care s'a făcut traducerea acestor cărţi de mare aventură, în care se vorbeşte de Elenii cei vechi, de bătrînul Patrocle, de Hector, de Priam cu ochii lăcrămaţi, de Hecuba rătăcind în lume, roabă, cu durerea ei, de Alexandru luptînd straşnic nu numai cu oamenii, ci şi cu cu Por Impărat şi cu furnicile din pustiile Indici.

Şi, aici, o parentesă. Un lucru foarte folositor ar fi a pune în legătură poveştile cu Alexandria. Cum au venit poveştile? Se ştie că poveştile indiene au ajuns în Bizanţ şi de acolo au trecut la noi, ca şi în Apus, care le are întocmai ca şi noi. Acum cîtva timp cetiam un volum de poveşti din Languedoc: nu sînt decît poveştile noastre, iar mai de curînd într'o carte de cetire portugheză am găsit una din povestirile noastre, dar absolut povestirea noastră cu Făt-Frumos care fură pe fata Impăratului, cu Impăratul care aleargă din urmă să-i ajungă, cu focul acela straşnic care-l arde din spate, şi, după învăţătura a tot ştiutorului său cal, aruncarea în urmă a peptenului care se face pădure, etc. Toate aceste poveşti, pe care le întîlneşti, şi în Languedoc, şi în Portugalia, şi la noi, sînt pornite din India, Ce lung e drumul imaginaţiei populare care se hrănia pănă atunci cu poveşti şi care ajunge acum a se hrăni şi din cetirea Alexandriei! Dar, dacă fiecare popor le spune altfel, totuşi poţi simţi, departe, un original comun, pe care îl poţi presupune chiar scris: începutul şi sfîrşitul, totdeauna aceleaşi, ale poveştii— „a fost odată ca niciodată, că, de n'ar fi, nu s'ar povesti"— şi gluma de la sfîrşit, cu puricele care se potcoveşte şi sare pănă la cer, arată aceasta. Nu este oare o operă personală a cuiva, putînd fi scrisă, care începutul cu începutul îşi pierde, în valurile acestea nesfîrşite ale expunerii orale, caracterul originar, potrivindu-se după sufletul poporului care o transmite?

Dar, întorcîndu-ne la Alexandrie şi la „Istoria Troadei", dacă întăia e povestea isprăvilor lui Alexandru, iată Alexandru Lăpuşneanul — e drept după alţi Alexandri cari au domnit în Moldova—, iată, însă, după un singur alt Alexandru muntean (Aldea), pe Alexandru Mircea, contemporanul din Bucureşti

al Lăpuşneanului. Dacă în „Istoria Troadei" este Elena cea frumoasă, Doamnei lui Petru Rareş îi zicce Elena Ecaterina, sau Doamna Elena. In Balcanii Brancoviceştilor de multă vreme era tradusă şi povestea lui Alexandru şi povestea Troadei. Lucrurile acestea veniau une ori din Bizanţ, dar pentru Serbia exista şi alt drum, cum a arătat d. Cartojan: în forma pe care o avem noi, subiectul este presintat aşa cum l-au potrivit marii poeţi apuseni cari au cîntat războiul Troadei, poetul frances glorios, sau acel Italian Guido de Colonna care s'a luat după poetul frances, iar din Apus povestea eroică şi dureroasă a venit prin Ragusa, cetatea de pe coastele Mării Adriatice care astăzi încă îşi păstrează cele două porţi arhaice ale ei şi care a rămas independentă la căderea Imperiului bizantin, centrul dalmatin, unde viaţa italiană se îmbina cu viaţa slavă a Peninsulei Balcanice.

Şi aceste două Sîrboaice, a lui Neagoe Basarab, de o parte, Miliţa, de care va fi vorba în capitolul următor— căci acolo vom avea a face nu numai cu împrumuturi pe care le transpunem în limba noastră, ci cu creaţii originale ale noastre, — şi Elena Ecaterina, a lui Petru Rareş, de cealaltă parte, *acestea au adus revoluţia literară de atunci, ele au adus poesia romantică şi de aventură*, şi, cînd vorbim de Alexandru şi Roxana, întîlnim pe Alexandru şi Ruxandra, stăpînitorii din Moldova.

Dar nu este numai posibilitatea unei pătrunderi a literaturii acesteia în imaginaţia ţerilor noastre, în forma generală, ca pentru Alexandrie, sau în forma francesă a lui Benoît de St. Maure, devenită apoi populară prin Guido de Colona; nu numai în acest chip avem dovada că a existat traduceri în romaneşte ale literaturii de imaginaţie încă din secolul al XVI-lea. *O literatură se împrumută de o societate, cînd societatea aceia are nevoie de cuprinsul ideal al acestei literaturi şi, odată primită, ea preface pe anumiţi oameni din această societate aşa cum este şi literatura.* De exemplu, bunicele noastre, ale celor din generaţia mea, erau persoane sentimentale care admirau aspectele rasăritului şi apusului de soare, care mirosiau toate florile din grădină, — dar nu cunoşteau deosebirea dintre arborii din pădure—, care găsiau lacrimi pentru casul de boală al unei pisici, capabil să îndurereze sufle-

tele nobile, o întreagă „sensiblerie", duioasă și ridicolă în același timp, care ne trimete la anumite romane franceze de pe vremea aceia ale d-nei George Sand. Romanele acestea au contribuit ca să întărească starea de spirit a celor cari căutaseră anume opera literară pentru că aveau de la început această stare de spirit.

Cînd în societatea noastră Domnul nu a mai fost dorit ca un bun bătrîn așezat, ca un Alexandru-cel-Bun, ca un Mircea-cel-Batrîn, — bătrîn nu pentru că era în vrîstă, ci pentru că era „cel d'intăiu", în dată—, cînd societatea noastră a voit Domni cu sabia fulgerîndă, răpezindu-se călare în rîndurile dușmanilor, cînd a dorit jertfa vieții lor și a tuturor pentru scopuri care depășesc posibilitățile umane, atunci a fost nevoie de o literatură care să hrănească această pornire sufletească, și astfel operele de imaginație au fost căutate, și au prins. Cu tot îndemnul spre traduceri al Doamnei Elena Ecaterina, fiică de despot sîrb, Alexandria nu ar fi prins dacă nu ar fi răspuns nevoii societății. Și, îndată ce societatea aceasta a gustat literatura Alexandriei, au răsărit tipuri ca al lui Mihai Viteazul. Gîndiți-vă la Mihai în ziua de la Călugăreni: cu paloșul în mînă întrînd în rîndurile oștirii turcești, expunîndu-și viața pentru glorie. Ceia ce-l interesează pe dînsul este *momentul*, este frumusețea gestului care zdrobește totul în cale, chiar dacă la capătul acelei căi el va rămînea mort în mijlocul celor omorîți de dînsul. Pentru a avea pe Mihai Viteazul, trebuia Alexandria, și, pentru a avea Alexandria, trebuia starea de spirit cavalerească care începe să se formeze la noi în întaia jumătate a secolului al XVI-lea. Nu în vremea smeritului Matei Basarab, nu în vremea pomposului Vasile Lupu s'ar fi ajuns la aceste elemente de literatură universala, s'ar fi recurs la o literatură de aventuri. Ci s'ar fi luat ceia ce doria vremea aceia: pravile, predici religioase, literatură juridică și morală, cum vom vedea pe urmă. Dar literatura romantică, de aventură, acela care coboară pe pămînt minunea secolelor neexistente, această literatură este din veacul al XVI-lea.

III.

Căutarea subiectelor proprii

Ajungînd acum la al treilea capitol din această sintesă a istoriei literaturii românești, anume la căutarea subiectelor proprii, trebuie să spun încă de la început că orișice literatură trece prin trei fase. Stabilirea aceasta înlătură anumite critici care s'au adus literaturii noastre în ultimii ani, de persoane cu orizont foarte larg și cu pretenții universale, care protestă ci într'o anumită fasă, foarte recentă, din desvoltarea literaturii românești a fost o inspirație națională, locală, de subiecte proprii, pe cînd ei se găsesc pe înălțimi amețitoare; e vorba de așa-numitul „sămănătorism", care se ocupa numai de lucruri din viața mai adîncă a poporului românesc, în timp ce ei plutesc foarte sus de-asupra ei.

Orice literatură, zic, trece prin trei fase: o fasă în care nu-și găsește subiectele în viața poporului căruia îi aparține: trebuie un timp de deslușire a caracterelor unei vieți naționale pentru ca viața aceasta, odată deslușită în caracterele ei esențiale, să servească de inspirație unei literaturi; altfel, la început, se iea după anumite aparențe și crede că aceste aparențe sînt într'adevăr viața unui popor. Iată în însăși literatura noastră, o spun numai în treacăt, încă de acum, Alecsandri a fost încredințat că a descoperit „geniul poporului romîn" și poesiei populare el i-a adaus zorzoanele de salon ale lui, prefăcînd spiritul popular, așa de simplu, așa de energic, așa de adevărat și de sincer, după nevoile cuconițelor de salon. Tot așa cînd se purta la Curte, pe vremea reginei Elisabeta, costumul popular, crezîndu-se astfel la o inițiere în realitățile fundamentale ale poporului românesc.

Odată descoperite unele caractere naționale, subiectul propriu se desvoltă; dar, desvoltîndu-se, se naște în același timp și putința de a trata orișice subiect, și aceasta va fi fasa a treia. Cînd se ajunge la această fasă, se poate trata, de sigur, orice subiect, de oriunde, dar potrivit cu nota fundamentală a poporului propriu. Se poate face o dramă occidentală luînd drept subiect pe Ștefan-cel-Mare; Delavrancea, tip reprezentativ al romantismului în vremea tinereții lui, a făcut cu Ștefan o dramă foarte interesantă ca formă, dar care nu are de sigur nimic din ce este spiritul vechii noastre societăți, nimic din aroma secolului al XV-lea, pe care el nu avea de unde să o știe, neinițiat fiind în lucrurile istorice. Dar poți să tratezi pe Sfîntul Francisc de Assisi, poți să iei oricare din subiectele lui Shakespeare sau ale oricărui alt dramaturg occidental, și să introduci totuși o notă originală pe care aceștia nu ar fi putut-o da, nota națională.

Deci căutarea subiectului propriu nu este numai fasa ultima a unei literaturi, dar una absolut necesară oricării literaturi. Nu poate exista un adevărat popor care să trăiască numai din contrafaceri, din còpii făcute pe fereastă. Un popor foarte isteț, foarte inteligent, dar care nu este creator, poate desvolta secole întregi o literatură care nu are nimic a face cu viața însăși a acelui popor, dar, neavînd a face cu realitățile acestei vieți, el nu ajunge niciodată la desprinderea notei caracteristice naționale și nici la putința de a trata un subiect general astfel ca să poată interesa într'adevăr mase mai largi.

Trebuie să spun, încheind această lungă parentesă de la început, menită să introducă puțină lumină în minți care pot să fie confusionate de anumite teorii, să recheme la realitate, la sinceritate și la bun simț sufletele tinere, încă un lucru: literatura care se cere unui popor de însiși inițiatorii lui, nu este o literatură care să semene cu acești inițiatori. Căci e foarte ușor a maimuțări un popor ca să-l curtenești; ceva mai greu să-l servești cu propriul dumitale suflet, ca și cu propriul d-tale sînge.

Și acum să venim la subiectul nostru. Poporul românesc, așa cum este el, nici mai mare, nici mai mic, și în margenile acestea date de soarta în care s'a desvoltat propria lui is-

torie şi în care s'a menţinut cu o îndărătnicie admirabilă de-a lungul secolelor, poporul acesta a avut o originalitate care nu se putea distruge. Cîţiva cărturari de slavoneşte, cu ceva fugari de dincolo de Dunăre, Sîrbi şi Bulgari, cu cîţiva dieci de cancelarie, aceştia nu erau în stare să distrugă originalitatea unui popor; originalitatea noastră a biruit această modă. Sînt foarte sigur că această originalitate s'a manifestat de la început în scrisori particulare, în răvaşe purtate din mînă în mînă, răvaşe care puteau exprima interesele ţerii şi pasiunile ei şi din care se poate cunoaşte dese ori ideia fundamentală din viaţa unei naţiuni. Cum se poate crede că, între oameni cari ştiau carte, sau cari aveau la îndemînă logofeţi însărcinaţi a scrie în numele lor, *nu s'au schimbat scrisori,* în timp de mai mult de două secole, scrisori în care să se exprime sentimente de iubire, de ură, de răsbunare, cum se poate crede că amintiri duioase din viaţa de toate zilele nu s'au înfăţişat în aceste scrisori? Terminul de „literatură" este totdeauna luat într'un sens prea restrîns. Se zice: literatură ştim noi ce este: poesie, nuvelă, roman, teatru; şi, încă, se zice că teatrul nu este literatură, ci se cer numai anumite sfori şi speccialişti în arta misterioasă de a trage sforile. Dar literatură adevărată este orice ideie limpede, orice sentiment delicat sau puternic, înfăţişat într'o formă corespunzătoare. Se poate întîmpla ca o scrisoare particulară să valoreze mai mult — de şi cel care a scris-o şi cel care a primit-o nu se gîndesc să o publice, — să cuprindă mai multă literatură, mai multă poesie decît toată literatura tipărită din anul acela. Incidental, un exemplu: Intre hîrtiile care mi au căzut în mînă, sînt acum vre-o douăzeci de ani, la Iaşi a fost şi o pledoarie a lui Mihail Kogalniceanu, care, cum voiu spune cu alt prilej, nu a fost numai un istoric, ci un spirit u niversal cu îndemanări în toate privinţile; a făcut cîteva versuri, puţine, a pregatit piese de teatru, a scris nuvele, ba şi un roman care ar trebui retipărit. Dar Mihail Kogălniceanu a pledat şi ca avocat, şi am găsit, cum spuneam, o pledoarie de-a lui. Pe vremea aceia pledoariile erau scrise, ca şi discursurile în Parlament. Kogalniceanu a pledat pentru o doamnă văduvă care îşi crescuse cu multă greutate copiii şi cel d'intăiu lucru pe care l-a făcut unul dintre aceşti copii a fost

să-și dea în judecată mama pentru reaua administrare a averii. Vă puteți închipui cît dramatism este în această situație, și, în pledoaria pe care a făcut-o Kogălniceanu pentru această mamă, sînt accente profund omenești, care nu erau menite să fie publicate. Dar, cu toate acestea, nu constituiau ele o literatură? Iar cine știe ce scriptcar liric, cine știe ce povestitor cu limba înodată, fiindcă scriu în „genuri literare", aceștia fac literatură? Adecă literatura este vasul, nu e cuprinsul, e forma și nu fondul?

Deci poporul acesta, atît de bogat în viață sufletească, a trebuit să pună în scrisorile sale literatură. Să zicem că nu ar fi fost nici scrisori. Dar literatura nu este numai decît lucrul pus pe hîrtie; literatură este și un discurs. De ce adecă un discurs să nu fie literatură? Avîntul sufletului omenesc cuprins într'un discurs, acesta nu are niciun fel de valoare? De la Ștefan-cel-Mare cunoaștem cîteva expresii, ici și colo, cîteva cuvinte aruncate în documente slavonești sau notate de cine știe ce scriitor străin. Cînd spune Ștefan- îndemnat să lase Pocuția: „nu o las în ruptul capului"; nu este literatură?

De sigur Ștefan-cel-Mare ar fi fost un „scriitor" foarte adînc și impresionant.

Cînd cutare călugăr apusean, din Ardealul unguresc, se ceartă cu Mitropolitul țerii și vine apoi înaintea lui Vodă,— descoperirea recentă a d-lui Macurek, pe care am comunicat-o și eu în „Revista Istorică"— de spune: „Să nu fi fost noi, pe d-voastră de multă vreme v'ar fi înghițit Turcii". Iar Ștefan-cel-Mare răspunde cam așa: „foarte bine: lăsați-ne pe noi să apărăm singuri", un strigăt de acesta, în care este atîta hotărîre și atîta ironie, nu este ceia ce numim noi literatură? Sînt opere „literare" în care nu o să găsiți un rînd care să cuprindă atîtea vibrații ca acest răspuns. Ori în cuvintele, pe care le-am citat, ale lui Petru Rareș lipsește literatura?

Dar după literatura pe care avem dreptul să o presupunem, — să venim la lucrările scrise.

Cea d'intăiu lucrare care ni aparține în ce privește inspirația, sînt „Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie". Învățăturile acestea au provocat discuții acum vre-o

douăzeci de ani, care nu au fost continuate, şi aceste discuţii trebuie să le înfăţişez, afirmînd încă odată punctul meu de vedere, sprijinit, astăzi, pe argumente care sînt în parte noi.

Noi cunoaştem o formă românească a acestei scrieri, tipărite pe vremea Regulamentului Organic şi după aceia de către Hasdeu în „Arhiva Istorică", iar, a treia oară, de mine, la Vălenii-de-Munte, în 1910, cu o prefaţă lămuritoare. „Învăţăturile" se mai păstrează şi la Academia Romînă în două manuscripte despre care d. Cartojan afirmă că au şi variante.

In ce mă priveşte pe mine, m'am mulţămit să reproduc cartea de acum aproape un secol, neavînd putinţa de a da o ediţie critică, căci aceasta nu întra în intenţiile mele.

S'a tipărit şi o formă slavonă de către un învăţat slavist, Lavrov, la Petersburg, în 1904. In sfîrşit există şi o formă grecească, care este cuprinsă între manuscriptele unei mănăstiri de la Muntele Atos. Ne aflăm deci în faţa unei răspîndiri destul de întinse a acestor „Învăţături": forma românească tipărită, forma slavă tipărită şi ea ceva mai tîrziu, în sfîrşit forma grecească, netipărită.

Foarte multă vreme s'a socotit, fără niciun fel de opunere, că „Învăţăturile" lui Neagoe sînt într'adevăr ale lui; nimeni nu se gîndia să pună la îndoială această atribuţie. Tot de această părere este şi un învăţat bulgar, care s'a ocupat înainte de războiu de lucrurile româneşti cu o relativă imparţialitate, d. Stoian Romanschi.

D. Russo, învăţatul meu coleg de la Universitatea din Bucureşti, încă de pe vremea cînd nu era profesor, a ridicat obiecţii asupra autenticităţii „Învăţăturilor". Părerea d-sale este exprimată într'o serie întreagă de cercetări, care se resumă în lucrarea *Studii bizantino-romîne*. Ea consistă în aceasta, că un călugăr din secolul al XVII-lea, întrebuinţînd numele lui Neagoe, a redactat o operă care se poate vedea foarte bine din ce este compusă: dintr'o carte bizantină, carte foarte cunoscută, şi din fragmente ale Sfintei Scripturi, iar, în afară de acestea, din părţi de la o vestită carte de care o să ne ocupăm mai pe urmă, *Varlaam şi Ioasaf*, care nu este altceva decît legenda lui Buda, căci Ioasaf e unul din numele pe care le purta Buda, carte care a fost tradusă de Udrişte Năsturel tocmai în secolul al XVII-lea în românește,

Mărturisesc că de la început, și nu dintr'un sentiment de naționalism românesc, am fost în contra părerii d-lui Russo și cred și acum că dreptate au aceia cari au atribuit și cei cari foarte multe puncte de vedere. Le presint, din nou, pentru că este o chestie importantă, care merită să fie desvoltată.

Părerea mea este că, în teoria d-lui Russo, nu ni se poate arăta ce l-ar fi îndemnat pe călugărul acesta din secolul al XVII-lea să scrie o astfel de carte. Noi cunoaștem secolul al XVII-lea, care e o vreme clasică românească având alte preocupări. Nimeni nu se gîndia atunci la Neagoe Basarab. Dacă el exista pe vremea aceia, era doar ca înaintaș al lui Radu Șerban, urmașul lui Mihai Viteazul: se simția nevoia de a se lega persoana Domnului cu Basarabii de d'inainte, și nici nu era clar de care Basarab era vorba. Cel d'intăiu lucru pe care l-a facut, apoi, Matei Basarab cînd a început Domnia lui a fost să spună că este urmașul „marelui Basarab", dar care anume Basarab, nu se precisà. In secolul al XVII-lea Basarab Neagoe trăia doar în amintirea ctitoriilor sale. Supt raportul acesta, pe vremea lui Șerban Cantacuzino, care a refăcut Biserica Episcopală, din Argeș, a fost oarecare amintire a lui. Cînd a fost să se compileze cronica generală a principatului muntean, a întrat în ea și Viața Patriarhului Nifon și unele amanunte culese din alte izvoare cu privire la secolul al XVI-lea. Aici era o necesitate de a avea o expunere neîntreruptă a vieții principatului, nu a poporului, care — o recunosc — se îndrepta, altfel, către Neagoe. Secolul al XVII-lea este un secol de legiuiri, și Neagoe nu a fost legiuitor. Secolul al XVII-lea, pe urmă, a fost un secol, într'adevăr, adînc religios, dar în alt sens, în legătură cu Pravilele, cu predicile din cărțile clasice, cum se va vedea. Pe de altă parte, călugăria nu era un produs al atmosferei timpului. Călugăria din acest secol este o instituție de decadență între două epoci strălucitoare ale vieții monacale: epoca veche, încă plină de cultură slavonă, — și ea acum în plină decadență, căci toată sforțarea lui Matei Basarab și a lui Vasile Lupu nu a putut-o învia — și epoca de înflorire călugărească a secolului al XVIII-lea, epoca lui Paisie, care, în ce privește împrumuturile, este o epocă de adîncă influență a literaturii grecești, epocă în care se traduce o mare parte din bogata literatură

teologică a Bizanţului. Prin urmare pe călugăr nu-l putem *localisa*, şi în istorie lucrul de căpetenie este să poţi aşeza în timp pe cineva. Nu poţi coborî în mijlocul unei societăţi pe cineva, care, vădit, nu are niciun fel de legătură cu ceia ce constituie esenţa acestei societăţi.

Dar, adaug, pretinsul călugăr putea el să cunoască Sfînta Scriptură, călugărul putea să cunoască *Dioptra*, de şi eu nu am găsit întrebuinţată „Dioptra" în secolul al XVII-lea în literatura românească; călugărul putea să aibă ştiinţă de *Varlaam şi Ioasaf*[1].

Să admitem că acest călugăr era în cunoştinţa tuturor acestor izvoare: cu toate acestea el nu putea să ştie un lucru; nu putea să ştie normele de Domnie din secolul al XVI-lea; şi un întreg capitol din „Învăţături" cuprinde sfaturile asupra felului cum trebuie să se poarte Domnul în toate împrejurările; cum să stea Domnul la masă, cum să vorbească el cu boierii, cum să primească soliile străine, ce atitudine să aibă faţă de Turci, cum să meargă la război, cum să se poarte în pribegie care a avut pe vremea aceia un anume caracter. Este un suflu războinic admirabil în această parte a operei discutate.

Este, evident, o epocă în care Turcii veniau altfel decît în vremea lui Matei Basarab. Acesta nu-şi ascundea bogăţiile: el trăia cînd Sultanul se bătea în Mesopotamia şi ţara era cu desăvîrşire scutită de astfel de întîmplări; aici este momentul din secolul al XVI-lea cînd se crezuse cu putinţă ca un Basarab lepădat de lege, un Mohammed-beg, să ajungă în Scaunul lui Vlad Ţepeş; este oglindirea unei întregi epoce războinice pe care nu putea să o cunoască acolo, în pacea mănăstirii, călugarul din secolul al XVII-lea, care nu avuse unde auzi sunete de trîmbiţă şi glasuri de asalt.

Pe alocuri, pare că vezi toată purtarea lui Mihai Viteazul la Călugăreni. Şi, arătînd că Domnul trebuie să steie totdeauna

---

[1] Admit pentru secolul al XVII-lea *un* lucru: traducerea din slavoneşte a „Învăţăturilor lui Neagoe Basarab", pentru că nici prin cap nu-mi trece să afirm că la începutul secolului XVI-lea s'a scris în româneşte; şi prin urmare traducerea în româneşte din al XVII-lea este evident în stil din această vreme şi corespunde celeiaşi necesităţi formale şi numai mănăstireşti care a făcut pe Udriste Năsturel să presinte pe „Varlaam şi Ioasaf" în întregime, iar nu numai în fragmente.

pe un anume loc în luptă, lîngă steaguri„ scriitorul îl îndeamnă încă odată să nu părăsească țara: „din țara voastră să nu ieșiți, ci să ședeți cu boierii voștri", adecă tocmai aceia ce a făcut Ștefan-cel-Mare la 1476, ceia ce a făcut Petru Rareș la 1538, cînd s'au băgat cu toții în adîncul Carpaților. Și, la urmă, în acest pasagiu privitor la războiu, se spune: „măcar de ți s'ar întîmpla și moarte, iar numele tău va rămînea pe urmă în cinste".

Toată partea aceasta ar trebui desfăcută și răspîndită, căci este o adevărată carte de învățătură pentru viteție. Inainte de toate să avem simțul realităților și simțul realităților ni spune că aceste „învățături" sînt un produs al spiritului militar de la începutul secolului al XVI-lea.

Dar Neagoe a putut foarte bine să scrie acestea. Ce însemna să „scrii", pe vremea aceia? Insemna să lucrezi în colaborație cu un altul. Impăratul Constantin Porfirogenetul a „scris" cutare carte cu privire la administrația Imperiului bizantin? De sigur nu a scris-o cu mîna lui: a avut înaintea lui izvoare și a fost cineva care a redactat supt auspiciile lui. Și Neagoe a avut de sigur un astfel de ajutor, dar sînt fără îndoială și părți dictate de dînsul. De altfel știri că astfel de dictări se puteau face la noi în acea vreme le avem și prin scrisorile lui Petru Șchiopul, — foarte interesante. Ar fi de cel mai mare interes ca un om familiarisat cu sintaxa latină să facă un studiu asupra acestor scrisori ale lui, un studiu de sintaxă românească așa cum se poate gîci supt cuvintele scrise în latinește. Vestitele scrisori ale lui Mihai Viteazul scrise în latinește au fost și ele dictate. Și, dacă s'a scris în sensul arătat la 1600, de ce nu s'ar fi putut scrie pe la 1520 de Neagoe Basarab?

Sensul cuvîntului „autor" este cu totul altul pentru acea vreme și cu totul altul pentru timpul nostru. Nu trebuie să ne luăm după sensul foarte precis, foarte conștient și integru al nostru, pentru o epocă de aceasta, instinctivă, în care orișice găsiai bun într'o operă veche, rețineai pentru a face o operă nouă.

Dar să ne mai gîndim la un lucru: Neagoe Basarab este înșurat cu o principesă sîrboaică, avînd ambiții bizantine, crescută în tradiția literară a Bizanțului și, precum o dovedește

Biserica Episcopală din Argeş, şi în tradiţia artistică a Bizanţului. S'a vazut că Elena-Ecaterina din Moldova, soţia lui Petru Rareş, a provocat opera lui Macarie, din care a ieşit pe urmă opera cealaltă, imitată după Manase. Atuncea de ce Despina Miliţa, de la Bucureşti, nu ar fi îndemnat la acelaşi lucru la care a îndemnat şi Elena-Ecaterina de la Suceava? Dar însuşi numele acesta de Teodosie însemna o ambiţie. Căci Teodosie nu nu e după Teodosie cel Mare, ci după Teodosie al II-lea, Impăratul bizantin foarte bine crescut din secolul al V-lea. A numi pe cineva Teodosie, indiferent dacă numele venise de la tată sau venise de la mamă, arată o altă concepţie a Domniei: concepţia care se vede din atmosfera literară a timpului, o mare mîndrie imperială. Dacă ar fi fost vorba de fiul, numit cu nume de ţară, al unui biet Domn fără legături cu tradiţia împărătească bizantină, ar fi altfel· dar este vorba de Neagoe şi nu se poate admite pentru dînsul o lipsă de intenţie în numirea fiului Teodosie.

Şi adaug: călugărul ar fi trebuit să fie, pe lîngă toate, şi foarte bine informat în ce priveşte familia lui Neagoe, să ştie cari au fost fiii lui, morţi înainte de momentul cînd s'a alcătuit cartea şi despre cari vorbeşte atît de duios. El ar fi trebuit sa ştie cine era mama lui, şi ea plînsă în aceste frumoase rînduri de jălanie. Lucrul acesta, s'ar zice, putea să-l ştie un călugăr de la Argeş. Dar în casul acesta călugărul ar fi spus ceva în legătură cu biserica aceia de care atîrna el, şi asupra acestui aşezămînt artistic şi religios, care venia de la Neagoe, nu este niciun cuvînt.

Iată, sînt plîngeri, aşa-numite „threne", de acestea în literatura bizantină, dar, întru cît pot judeca eu, psihologiceşte, nu filologic, mi se pare că greu s'ar putea nemeri o notă aşa de sinceră, de cineva care ar fabrică, pe numele lui, sau pe numele altuia, o operă literară, ca în cuvintele cu privire la Petru fiul lui Neagoe, mort în cea mai fragedă copilărie.

Iar, dacă este vorba de o ultimă dovadă, formală, atunci dovada este următoarea: Intre cărţile lăsate de Petru Şchiopul, cînd a murit în Tirol, la Bozen-Bolzano, şi care au întrat în colecţia archiducelui Ferdinand, se află şi învăţăturile către Domn în privinţa felului cum trebuie să se poarte cu boierii la masă. Acestea sînt însă un capitol al *„Invăţăturilor lui*

Neagoe". Prin urmare la *1594*, cînd a murit Petru-Vodă, *exista forma slavonă a „Învățăturilor"*, Petru-Vodă avea un fiu, față de care simția tot atîta duioșie ca și Neagoe pentru Teodosie și acel fiu era menit ca și Teodosie să se stingă în floarea vrîstei între străini, — Teodosie a murit la Constantinopol, iar Ștefan, frumosul fiu de Domn cu părul bălan revărsat pe umeri, cu ochii albaștri și fața albă surîzătoare, s'a prăpădit între Nemți, la Innsbruck — cu aceleași preocupații, El a strîns deci cu atîta grijă capitolul acesta care servia pentru învățătura în străinătate a fiului lui. Ștefan era întovărășit acolo în străinătate de un călugăr, care a ajuns în urmă Mitropolit, și printre hîrtiile lui Petru Șchiopul s'a găsit o foaie în care se cuprinde o lecție de cronologie pentru coconul domnesc: anii pe cari trebuia să-i învețe el pe de rost. Și prin urmare capitolul acela făcea și el parte, ca și foaia care din fericire ni s'a păstrat, din cărțile de școală ale copilașului domnesc.

Mi se pare că este greu să se aducă o argumentație mai deplină decît aceasta. Aș putea să mai trimet la cutare scrisoare a lui Stan Jianu, tipărită de mine în *Studii și Documente*, VIII, în care se poate vedea, pe la 1790, aceiași dragoste a unui părinte față de copilul la care ține ca la ochii din cap și aceiași durere părintească.

Dar subiectele românești din literatura noastră nu se mărginesc la „Învățăturile" lui Neagoe. Peste întreaga epocă în care am arătat izvoarele de imitație străină, cu cronicile lui Macarie și Eftimie și ale urmașilor lor, într'o formă cu mult mai scurtă, fără atîtea elemente de literatură împrumutată din izvoare bizantine, cum e cronica lui Azarie, mergînd pănă la Petru Șchiopul și pănă la clădirea mănăstirii Galata de lîngă Iași, unde acum era lăcașul de însemnare a analelor domnești, se ajunge, cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, la o literatură de *traduceri*, cum este aceia a „Istoriei Troadei" și a Alexandriei, toi după izvoade de dincolo de Dunăre, care sînt legate de epoca, de faptele și de valoarea inspiratoare, răscolitoare de inimi, a lui Mihai Viteazul.

Nu se poate concepe o epocă de înaltă literatură fără o ac-

tivitate puternică a societăţii şi nu se poate concepe o activitate puternică a societăţii fără răsunet în literatură. Nu vorbim de stîrpiciunea marelui războiu; fiindcă vre-o zece ani n'ajung ca să se desmeticească lumea, ci trebuie o perspectivă cu mult mai largă ca să se inspire cineva din imensa frămîntare Dar o epocă tragică, de luptă, de suferinţi şi de mari aspiraţiuni glorioase, încununate un moment, ca a lui Mihai, a trebuit să trezească *opere literare proprii*. Şi, mai întâiu, Mihai Viteazul el însuşi a trebuit să le dorească, el care avea lecturi greceşti într'o vreme de înviere a conştiinţii neamului grecesc. Pe vremea aceia Mihai Cantacuzino Şaitanoglu, fiul lui „Şaitan"-Satana, descendent din vechii Cantacuzini, dispunea de Scaunele Domnilor; bine văzut la Poartă, păzit de ieniceri, cu gardă de zi şi de noapte, el purta în pecetea lui vulturul imperial cu două capete. In Constantinopol ca şi în depărtata Albanie, ca şi în toată lumea sîrbească, hrănită cu atîtea amintiri ale „Alexandriei", se voià o înviere a tuturor creştinilor. Era deci o atmosferă care de sigur cerea viaţă literară. Cîţiva Germani cari au fost la Constantinopol pe acea vreme vorbesc de vechiul suflet creştin, trăind în această capitala a Imperiului turcesc, de şi o bucată de vreme amorţit prin cucerirea de Turci a Bizanţului. Cine venia de acolo, ca şi un Fanariot trecut prin Viena ori un Romîn din vremea Regulamentului Organic care s'ar fi întors din Paris, era plin de această atmosferă bizantină. Mihai Viteazul s'a întors şi el astfel înoit din faţa mormîntului lui Constantin Paleologul, care arunca până foarte departe o mistică stralucire; ca un stîlp de foc a ieşit din mormîntul ultimului Impărat constantinopolitan.

Şi atunci Mihai a însărcinat pe Logofătul Teodosie să facă o cronică în care să se scrie istoria faptelor sale. Teodosie avea o scriere foarte frumoasă de carturar, cum şi Mihai avea o iscălitură de o deosebită distincţie, în care se vede o deprindere cu literile latine; nu este exclusă chiar o oarecare cunoştinţa a unei limbi occidentale de către dînsul.

Şi Teodosie a scris cronica: ca însă s'a pierdut. Din fericire avem cuprinsul ei, de şi nu în slavoneşte, dacă n'a scris-o în româneşte—, ci în latineşte, anume într'o operă a unui Silesian, Baltazar Walther, care, trecînd pe la noi, a găsit cronica

Logofătului, a introdus în ea fel de fel de explicații suplimentare, care formează partea întâia a operei sale, iar în partea a doua a păstrat cronica aceasta de care vorbiam [1].

Dar, alături de această cronică, lucra, născîndu-se din conștiința maselor adînci, și balada. Nu mai vorbesc de ceia ce fac străinii, cum, de pildă, un Stavrinos, care a pus în versuri grecești, dar de o formă foarte asămănătoare cu a poesiei noastre populare și vădind o influență foarte puternică din „Alexandrie", cariera aceasta a lui Mihai Viteazul, cu lupta de la Călugăreni, cu Mihai în fața Turcilor apărînd cu toporul în mînă: cartea populară grecească răspîndită a „Vitejiilor" lui Mihai [2].

Nu vorbesc, iarăși de poemul străin făcut în genul lui *La Gerusalemme liberata,* a lui Torquato Tasso, de către un Grec din Creta, Gheorghe Palamed, care avea, ca toți Cretanii, o cunoștință destul de adîncită a literaturii italiene contemporane și care, cu Tasso înaintea ochilor, a reluat povestea aceasta a lui Mihai Viteazul [3].

Nu este vorba nici de unul, nici de altul din aceste izvoare străine, pentru că ele nu vin de la noi, de și sînt în legătură cu epoca lui Mihai, ci este vorba de acel izvor care, și el este în legătură cu epoca aceasta de extraordinară vitejie Balada, cîntecul bătrînesc, împrumutat de la Sîrbi, cari și ei primiseră acest cîntec de la alții, balada reușise să se lege adînc de împrejurările de aici. Pentru această epocă întîlnim în „cîntecele bătrînești" nume ca Gruia lui Novac, care fără îndoială trebuie să fie pus în legătură cu boierul Baba Novac, căpetenie a lui Mihai. Radu Calomfirescu își are și el balada. Toate acestea ne fac să credem că vor fi fost și cîntece cu Mihai Viteazul, care însă s'au pierdut. Căci balada lucra necontenit înainte la noi, baladă domnească, baladă boiereas-

[1] Avem această cronică, în latinește, retipărită de Al. Papiu Ilarian în *Tesaurul de monumente istorice,* împreună cu o traducere dedesupt, care ar putea fi revăzută de cineva care ar face astfel din această cronică o lectură foarte plăcută și pentru vremea de astăzi.

[2] A fost și ea cuprinsă în colecția lui Papiu Ilarian.

[3] Se găsește în *Bibliothèque hellénique* a lui Émile Legrand, fără traducere, și ar trebui să se facă o traducere după dânsa.

că, precum e balada din Moldova în care se vorbeşte de un Vartic, boier al lui Petru Rareş.

Dar mai avem şi altceva decît aceasta: *avem cronica românească scrisă în româneşte.*

Mihai Viteazul a cerut cronica oficială, dar lîngă dînsul erau şi boieri; între boierii aceştia, cei mai puternici, avînd o mulţime de sate, putînd formă o oaste întreagă pe care să i-o pună la dispoziţie Domnului, erau fraţii Buzeşti. Aceştia aveau conştiinţa faptului că Mihai Viteazul fără de ei nu ar fi fost nimic; ei se simţiau represintanţi ai ţerii, punînd puterea ţerii la îndemînă Domnului; credeau că întrupează vitejia extraordinară a neamului, ieşită din legendă şi cîntecele bătrîneşti. Şi, atunci, ei au cerut logofeţilor lor să scrie, ca pentru dînşii, scoţîndu-i pe dînşii în rîndul întăiu, arătînd cel mai mic fapt în care ei au fost amestecaţi, povestea epocii lor. Povestea aceasta este cuprinsă în aşa-numita Cronică anonimă a Ţerii-Româneşti, pe care trebuie să o atribuim lui Stoica Ludescu.

Povestirea începe cu o simplicitate extraordinară. Nu este acel avînt, accel sentiment de pitoresc, acea duioşie şi putere de emoţie, care formează caracterul întregii noastre literaturi populare şi pe care am recunoscut-o şi în povestirea despre pribegia lui Petru Rareş. Toate acestea nu le avem aici: sînt numai *rînduri simple ale unui om de ispravă.*

Limba este de atunci, de altfel potrivit cu starea de spirit pe care o constatăm şi din inscripţia de pe piatra de mormînt a lui Stroe Buzescu. Puţină vreme după moartea lui Mihai Viteazul, Radu Şerban, urmaşul lui, a dat o luptă cu Tatarii în părţile Teleajenului între Ogretin şi Teişani. Tatarii se istoviau dînd asalturi zădarnice împotriva tranşeelor ordonate de Italianul venit în ajutorul lui Radu-Vodă, Tommaso Cavriolo; atunci ei, cari ştiau şi româneşte, au început a batjocuri pe cei cari stăteau ascunşi înăuntrul tranşeelor, şi, ca urmare, a ieşit singur Stroe Buzescu de o parte şi un Tatar de alta, din neamul Hanului, şi s'au bătut; Tatarul a fost învins, însă şi Stroe Buzescu a murit mai tîrziu, de rana primită atuncea. Şi soţia lui a pus pe piatra mormîntului întreaga poveste în cuvinte româneşti, încheind cu acest strigăt:

„și nu fu pre voe cîinilor de Tatari". Strigătul, cu totul neobișnuit pe o piatră de mormînt, strigătul acesta țîșnit din inima văduvei care se mîngîie că soțul ei a stropit cu sîngele lui biruința, face cît o cronică întreagă.

Dar avem pe Mihai Viteazul însuși, care rostește, nu, ca Ștefan-cel-Mare, cîteva cuvinte de război sau cîte o proclamație după 1475 ori și un strigăt de durere transmis prin ambasadorul său Veneției, ci pe Mihai care vorbește pe larg, de două ori, despre gîndurile, isprăvile și suferințile sale. Odată înainte de catastrofa din 1601, a doua oară, cînd, fugar, ca și Petru Rareș, cu cîțiva călăreți lîngă dînsul, după ce fusese bătut în părțile Buzăului, ale Argeșului ,ajunsese la Impăratul, nu ca să-l roage, ci pentru a-și arăta dreptatea. Un memoriu al lui Mihai Viteazul catre Rudolf al II-lea, într'o latină de cancelarie care nu-i poate întuneca limpeziciunea gîndului sincer și îndrăzneț, era cunoscut de mult. Altul, printr'un hasard fericit a fost găsit în Arhivele din Florența, de d. Pernice, publicat într'o revistă italiană, semnalat de mine la Academia Română și redat în traducere românească într'o bibliotecă populară din Ardeal. Mihai înfățișează acolo toată viața lui, într'o expunere splendidă: într'adevăr o pagină de înaltă literatură. Spune cum a ajuns la Domnie, ce greutăți a întîlnit, cum a putut să se apere de greu împotriva năvălirilor turcești și tătărești, în ce situație a fost pus prin lupta pe care a început-o, și, înainte de toate, ceia ce răsună de la un capăt la altul al documentului este acest strigăt: eu nu o fac pentru mine, o fac pentru voi, pentru toată creștinătatea; pentru ca m'am pus în primejdie pe mine și această biată țară a mea, pentru binele ei; deci nu mă ajutați pe mine pentru mine ci sînteți datori față de voi înșivă să mă ajutați.

Puneți alături tînguirea lui Ștefan-cel-Mare către Veneția de ceia ce spune Mihai Viteazul, și veți vedea cum, în aceleași împrejurări, de-a lungul vremurilor a răsunat, prin oamenii pe cari i-am avut în momentele mari, același glas al țerii.

Aceste două lucruri: spiritul de jertfă și strigătul către dreptate care nu moare niciodată, sînt notele caracteristice românești care ni se înfățișează deplin în aceste scrieri cu adevărat nemuritoare, care sînt, cu voia oricui, și în orice limbă ni s'ar pres' ta—, literatură.

IV.

Cuvântul românesc în Scriptură

Odată, traducerile din secolul al XV-lea fuseseră formate în anume colţuri şi păstrate în anume margeni. Dar în veacul al XVI-lea, în a doua jumătate, apar Catehismele, traducerile bisericeşti, facute în Ardeal, supt influenţa luteranismului, şi pe care Saşii le-au plătit şi au căutat a le răspîndi, ca şi, mai ales, acelea ieşite din Biserica oficială, calvină, care avea un „superintendent" al ei, priveghind această organisare patronată de Stat şi introducînd prin sfat, şi, la nevoie, cu de-a sila, limba romanească în Biserică, înlocuind cărţile slavone pe care în batjocură le numia *boscoade,* prin traducerile husite, patronate şi de Saşi, încurajate şi de guvernul calvin din acel moment al Ardealului, Toate acestea însă — Evanghelii, Psaltiri, slavo-romîne, româneşti, o Palie, un Vechiu Testament tradus în româneşte, de preoţi bănăţeni, aşteptînd şi explicaţii ale Scripturii traduse din ungureşte—,aveau un caracter revoluţionar. In ceia ce priveşte pe Domnii Moldovei şi ai Ţerii-Româneşti, ei au avut o atitudine de hotărîtă reprobare a acestor traduceri, care treceau peste dogma limbii sfinte, care ieşiau dincolo de margenile stricte pe care le trăgea Biserica de Stat. In lucrările acestea, care mergeau din om în om, cu oarecare frică şi pază, cu bucuria care iese din lucrurile oprite, avea omul gîndul că-şi atrage, dacă nu blăstămul Bisericii, totuşi o desaprobare care putea merge pănă la prigoană.

Pe cînd către sfîrşitul secolului al XVI-lea lucrurile nu mai sînt aşa. Insăşi Biserica, măcar în Muntenia, începe a vedea cu mult mai larg aceste traduceri în româneşte: Dogma slavonă a fost oarecum, în parte, părăsită. Intre Biserică şi în-

tre limba țerii s'a stabilit atunci o legătură care nu exista, nu putea să existe înainte de aceasta. Natural, totdeauna Bisericile organisate au frică de noutăți, ele sînt strîns legate de tradiție. Și cît de lungă este tradiția creștină nu numai în ceia ce privește dogma, dar și în ce privește textul rugăciunilor! Numai în ce privește predica, libertatea era cu mult mai mare, și predici în limba românească trebuie să fi existat din vremuri foarte vechi[1]. In ceia ce privește oamenii cari compuneau Biserica, poate avuseră și ei aceleași dorinți de a ieși din cadrele vechi, totuși tradiția era așa de puternică, încît Biserica nu se putuse hotărî să ia o măsură contrară tradițiilor celor vechi, cum, odinioară, cu secole în urmă, abia căpătaseră un Chiril și un Metodiu dreptul de a întrebuința în Liturghie limba slavonă veche în locul celei grecești.

Totuși a venit un moment, în principatul muntean, cînd, la o întrebare făcută din partea tipăritorilor de cărți românești din Ardeal, dacă nu s'ar putea ca pe lîngă Cazania care exista, „Cartea de învățătură" calvină, răspîndită în anumite regiuni supt influența, cum am spus, a Statului și a nobilimii ungurești, să se ofere și o altă Cazanie ortodoxă, care să nu poată fi bănuită, dînd un text aprobat de Biserică și putînd fi astfel răspîndită pretutindeni, — e vorba de Cazania de la Brașov, din 1580 —, ierarhii munteni au trimes vechiul „tîlc" al lui Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei, carte sigură, pe care credincioșii Bisericii răsăritene o pot întrebuința fără niciun fel de frică. Aceasta înseamnă însă un foarte mare lucru: *Biserica ieșia de supt influența exclusivă a limbii slavone.*

Și un alt semn. La începutul secolului al XVII-lea, undeva, prin Oltenia, trăia un călugăr a cărui biografie de sigur nu se va putea face niciodată, fie măcar în forma cea mai simplă; nici numele nu i se poate lămuri deplin, căci une ori este într'o formă, alte ori în alta: Mihail Moxa, sau Mihail Moxalie. Călugărul avea cunoștinți de slavonă, fiind poate în legături cu Vidinul, cu Diiul, cum se spune și pănă acuma. Călugărul acesta a început a traduce și a dat o parte a unei cărți

[1] V. Pârvan a publicat pe vremuri o cuvântare la mort din Moldova pe la jumătatea secolului al XVII-lea.

care nu exista până atunci în românește. Istoria, pentru vremile mai vechi, aceasta însemna Biblia. Dincolo de Biblie, era ceia ce-și aducea aminte ficcare. Analele din mănăstiri, pe care de fapt nu cred că le cetia cineva. Letopisețul de la Bistrița, Letopisețul de la Putna, cronica după Manase a lui Macarie, a lui Eftimie, și, mai tîrziu, cronica lui Azarie nu erau cărți care să se adreseze poporului și nu le cetiau nici măcar boierii. Ei cunoșteau istoria țerii după tradiție. Prin urmare, dacă istoria țerii lor nu o cunoșteau, cu atît mai mult nu aveau nicium interes pentru ceia ce numim istorie universală. De la un timp însă, unii cărturari, și în special cărturarul de care vorbesc, au căutat să și explice ce legături ar putea să aibă Domnii Țerii Românești și ai Moldovei cu ceia ce se petrecuse mai înainte. Existau anume cronografe care împrumutaseră sistemul lor de la Bizanț. Se cuprindea în ele o istorie universala, care pornia de la Facerea Lumii, făcea legătură cu Biblia, cu istoria romană și istoria bizantină, cu istoria Statelor post-bizantine, sau alături de Bizanț, de dincolo de Dunăre, Sîrbi și Bulgari, și era firesc să se cerce a se duce mai departe aceste cronografe, căci viața politică a creștinătății nu trebuia să fie întreruptă; era un Sultan la Constantinopol, dar Sultanul acesta, de și Impărat și succesor al Impăratului bizantin, totuși nimeni nu se putea gîndi să-l considere pe el drept continuator adevărat al tradiției creștine a Bizanțului.

Se puteau gîndi, deci, oameni de la noi, sau și de dincolo de Dunare, daca tradiția aceasta, care ajunsese la Bizanț și trecea pe la Sîrbi și Bulgari, nu ar putea fi continuată și în părțile noastre. Și s'a ajuns astfel a se face cronografe care cuprind ceva din istoria poporului românesc. Foarte puțin, dar cuprind ceva. Sînt astfel, cum am mai spus, forme de cronografe care trec până la istoria principatelor noastre, până la 1620, noi presintîndu-ne ca însiși continuatorii Impăraților bizantini, cari, altfel, erau represintați de Sultan.

Moxa a facut o traducere după un astfel de text. Traducerea lui a fost socotită la început o operă originală. Hasdeu i-a dat o ediție nouă în acea frumoasă și ciudată carte care se chiamă „Cuvente den batrăni". Dar, mai tîrziu, Ion Bogdan a găsit textul bulgaresc original, căci de fapt nu e decît o traducere într'o limbă încă foarte aproximativă și nedibace în a cu-

prinde un subiect care până atuncea nu fusese niciodată îmbrăcat în românește. Ceia ce Mihail Moxa adaugă ca lucruri privitoare la noi e foarte puțin: data întemeierii Moldovei, luată fără îndoială din analele moldovenești,— și ar fi foarte interesant să se știe cum a ajuns călugărul oltean să cunoască analele slavone ale Moldovei; ar trebui să admitem un fel de circulație între mănăstiri, schituri de călugări între dînsele.

Cartea aceasta, lucrată grosolan, de călugărul care a lucrat și la nomocanoane, adecă legiuiri bisericești, așa cum fuseseră în Bizanț, — de partea aceasta va fi vorba pe urmă, — a fost făcută supt influența și din îndemnul unui Vlădică, episcopul de Rîmnic Teofil. Avem a face, deci, cu pătrunderea în Biserică a limbii românești pe vremea cînd îndemnul unui Mitropolit muntean spunea ce anume să se traducă, pentru ca astfel Cazania să se poată ceti și în biserica noastră românește. Și este vorba de un episcop de Rîmnic care ocrotește pe călugărul vulgarisator în materie de învățătură, care a prefăcut cronograful în limba românească. Biserica se împacă astfel cu limba vulgară.

In același timp în care Biserica ajungea la această hotărîre, foarte bogată în urmări, Statul, de multe ori de nevoie, făcea același lucru. Intăiu Simion Movilă, Domn muntean de usurpație, frate de Domn moldovenesc, venit cu ajutor polon și cutreierînd țara de la un capăt la altul, urmărit de dușmanul mai puternic decît dînsul, nu-și poate organisa, la începutul secolului al XVII-lea, o cancelarie slavonă. Rivalul lui mai fericit, Radu Mihnea, om învățat, care fusese pe la Veneția și pe la Muntele Atos și care era cu desăvîrșire la înălțimea prinților de pe vremea aceia, foarte pompos, cu o Curte strălucită, care se încunjura de o gardă îmbrăcată în costume frumoase și care și-a făcut un palat la Hîrlău, avea fără îndoială o cancelarie slavonă și prin urmare dădea documente în limba slavonă. Al treilea concurent la Domnie, Radu Șerban, este un simplu boier, ridicat de boierii ceilalți, pentru a fi continuator al tradiției lui Mihai Viteazul: el are astfel, un sprijin foarte puternic în boierimea luptătoare de țară, care este cu dînsul: și la el e o cancelarie, și prin urmare actele lui sînt în slavonește. Numai cînd, pribeag, părăsit și sărac,

va fi să-şi facă mai tîrziu, la Viena, testamentul,, pentru că nu avea la îndemînă logofăt de slavoneşte, — şi, din ţară, boierii lui Radu Mihnea, i se adresează într'una din cele mai admirabile scrisori care s'au scris în româneşte,— limba pe care o va întrebuinţa, va fi cea românească. Pe cînd Simion Movilă, care se găseşte într'o situaţie cu mult mai rea, silit să rătăcească înainte de a se întoarce bătut, cu picioarele legate sub burta calului din porunca Tatarilor, în Moldova lui: a ceste scrie, de nevoie, româneşte.

Aşa, prin anii 1620-1630 limba românească începe să pătrundă chiar şi în actele publice, pe lîngă inscripţiile de mormînt. Pănă acuma limba aceasta de foarte multă vreme era întrebuinţată în corespondenţa privată şi în acele zapise care pregătiau actele solemne.

Acuma venim la efectele pe care a putut să le aibă tolerarea limbii româneşti de către Biserică şi acest amestec din ce în ce mai puternic al limbii populare chiar şi în actele de Stat. Nu-şi poate închipui cineva în de ajuns bucuria pe care o poate simţi un popor, în straturile lui adînci, atuncea cînd înţelege cuvîntul lui Dumnezeu, actele privitoare la administraţia lui, care nu i se mai adresează într'o limbă necunoscută, atunci cînd el prinde şi înţelege ceva literatură şi cînd păturile de sus binevoiesc să-i vorbească: la orişice popor care are într'însul puteri sufleteşti, aceasta înseamnă o adevarată înflorire, şi înflorirea aceasta se simte, şi la noi.

De cîte ori ni se presintă, din secolul acela, un manuscript, pe care ni l-a păstrat timpul, de obiceiu neîngăduitor, din el se desface o visiune, confusă încă, dar adînc mişcătoare.

De sigur s'a simţit în acest secol un foarte mare avînt de bucurie, de îndrazneală, de hărnicie prin mănăstiri, prin unele curţi episcopale şi mai tîrziu chiar printre laici. Limba aceasta, prin urmare, nu era un lucru de ascuns, un lucru de lepădat, care să dispară de la sine înaintea maiestăţii limbii bisericeşti, a limbii oficiale, a limbii celor mari, ci era şi ea o limbă în care se poate rosti cuvîntul lui Dumnezeu şi istoria omenirii, care putea să apară în Cazanii şi Cronografe. Şi atuncea a început o muncă modestă, anonimă, în toate colţurile pămîntului românesc. Nu s'a făcut pănă acuma sta-

tistica tuturor manuscriptelor în care ni se presintă Sfînta Scriptură, deosebit de Vieţile Sfinţilor sau de predici. Dacă s'ar căuta, de către tineri de pildă, atent, mai ales prin Ardeal, străbătîndu-l sat de sat şi răscolind bisericile, cred că s'ar putea găsi o mulţime de astfel de dovezi ale imensei munci smerite a unor oameni cari, fără să ştie unii de alţii, căutau să strămute în limba românească ceia ce era cuvîntul lui Dumnezeu şi ceia ce mai tîrziu dincolo de Cuvîntul Domnului a trecut pentru a crea o întreagă literatură populară. In acest Ardeal am găsit fragmente din Vieţile Sfinţilor, anume o „Viaţă a Sfintei Paraschive", dar manuscriptul nu l am ridicat şi astăzi de sigur că nu mai există. Altă dată am găsit, între manuscriptele pe care le am, o Viaţă a Sfîntului Teodor Tiron, care nu aparţine însă aceleiaşi regiuni.

Dar încercarile acestea de a se da încă de atunci Vieţile Sfinţilor, traducerea Psalmilor şi a Evangheliei, de către oameni cari nu aveau cine ştie ce învăţătură înaltă şi cari deprinseseră numai puţină slavoneşte, au rămas în manuscript. Oamenii aceştia în mănăstirile lor, în bisericuţele lor traduceau aşa, pentru plăcerea lor; nu li trecea prin minte că opera lor ar putea să fie tipărită. Dar, mai tîrziu, la 1670-1680, carturarii, preocupaţi de tipar, nu au pornit din capul locului, ci de la traducerile acestea naive, încercate prin deosebite locuri pentru a contribui la forme mai înalte în care se resimte totuşi influenţa încercărilor anterioare. Biblia lui Nicolae Milescu, care a apărut odată în manuscript la Bucureşti şi pe care am cumpărat-o, cred — nu ştiu dacă se mai păstrează sau dacă face parte din lotul celor trimise la Moscova,— acea admirabilă carte este o lucrare colectivă: nu e ceva asămănator cu Biblia lui Luther sau cu Sfînta Scriptură în englezeşte din secolul al XVI-lea, care s'au făcut de la început fără nicio pregătire anterioară; aici avem a face cu un bun popular colectiv al poporului românesc. Marea însemnătate a Bibliei din 1688 stă deci tocmai în faptul că tot ce se lucrase mai înainte, în deosebitele provincii ale poporului românesc, a fost cercetat, adunat şi fixat într'o formă definitivă, şi astfel pentru acea vreme Biblia de la 1688 este o operă de unitate naţională, am putea chiar spune că este *cea*

d'intăiu operă de unitate națională în acel domeniu moral de unde pleacă pe urmă toate celelalte.

Aș vrea să nu fiu învinuit de prea multă îndrăzneală dacă voiu căuta să fac aici o apropiere din domeniul vast al istoriei spiritului universal, cînd voiu spune că în acest curent este ceva „franciscan". Intr'un moment din evul mediu înțepenit în latineasca lui, în teologia lui, în scolastică și în disciplina ierarhică de fier, în Biserica aceasta cu ferestile închise, lăcătuită, zăvorîtă, printr'o minune, Sfîntul Francisc a apărut ca un nou Hristos desrobit din păgînismul creștin care se alcătuise peste doctrina desrobitoare a lui Isus. Atuncea a fost înflorirea cea mare a Europei catolice și au cutezat oamenii ceia ce nu cutezaseră înainte: adecă a nu fi pretențioși, și cea mai cutezătoare faptă a omului este tocmai aceasta: a fi simplu, a fi așa cum l-a lăsat ereditatea întipărită într'însul și ce-i îngăduie elementele de personalitate adause pe lîngă această ereditate. Sfîntul Francisc a creat astfel o întreagă mișcare, care a dat în pictură pe Giotto, în literatură pe Dante, căci Dante nu poate fi înțeles fără de franciscanism. Suflul mistic care se ridică peste toată știința medievală și teologică, răsuflată și-i dă o actualitate eternă, este spiritul franciscan. Și la noi a fost tot așa: în locul preotului „boscoadelor", spunînd Tatăl Nostru slavon, pe care poporul nu-l înțelegea și-l caricaturisa, făcînd din Tatăl Nostru slavonesc o glumă românească pe care o întîlnești și acum în limbagiul popular, s'a găsit posibilitatea de apropiere, și de sufletul celui din urmă cerșetor vagabond, celei din urmă femei fără cunoștință de carte, a Cuvîntului Domnului. In loc ca omul să stea sufletește *afară* din biserică, el întrase *înăuntrul* Bisericii, și pentru prima oară simțise pe Dumnezeu într'însa și într'însul. Călugărașul, popa smerit din satele mărunte puteau și ei acuma înțelege cuvîntul pe care îl rostiau în lăcașul rugăciunilor de speranță și mîngîiere.

Dar în afară de o nouă literatură s'a mai creat și alt ceva: s'a creat și un nou stil, mai ales în Moldova. Pentru ca Moldova a fost mai mult stăpînită de influența acestui curent popular care a trecut pe urmă și în Muntenia. Supt unele raporturi Muntenia este mai populară, precum supt raportul poli-

tic. Dar supt raportul celor culturale sînt mai populari Moldovenii.

In această Moldovă din secolul al XVII-lea sînt două personalități representative în acest domeniu. Una este Mitropolitul Varlaam, care a ajuns la Scaunul său fără a fi fost vre-odată episcop, ceia ce este caracteristic. A stat douăzeci de ani egumenul mănăstirii sale, din simplu fiu de țeran de prin părțile Odobeștilor, absolut fără niciun fel de preocupații mai înalte în domeniul cultural, avînd ceva din felul de a fi al Domnului ridicat din Ținuturile acestea putnene, Istrate Dabija, la judecata căruia nimeni nu venia după masă, ci numai dimineața. Din regiunea aceasta așa de pitorească și de originală a plecat Varlaam pentru ca să ajungă de-a dreptul Mitropolit al Moldovei, lîngă cel mai luxos Domn pe care, pănă la Brîncoveanu, l-au avut țerile românești, lîngă Vasile Lupu cel cu veleități de Impărat bizantin, pentru a rămînea totuși pănă la sfîrșit și a muri ca un călugăraș modest. Cînd Vasile Lupu a adus tipografie, cînd a împrumutat de la Rușii de Apus elementele trebuitoare pentru a întemeia tiparul său de la Iași, cînd a vrut să vădească înaintea creștinătății întregi că și el, așa cum făcuseră împărații bizantini de odinioară, pe care el voià să-i imite și în nume, dă îndemnuri și sprijin în ale cărții, pe lîngă celelalte merite, pe care le are ca ridicător al celor mai frumoase monumente bisericești, făcute doar din piatră împodobită și suflată cu aur, el a cerut și lui Varlaam să dea un răspuns la Catehismul calvinesc care se tipărise în Ardeal. Varlaam a dat „Răspunsurile" lui.

Mergînd Varlaam în București, a făcut cunoștință cu cineva, cu care vom face și noi cunoștință îndată, cu cumnatul lui Matei Basarab, Udrișteă Năsturel, cel cu trei nume: Udrișteă, de acasă, Oreste din grecește și Uriil pe evreiește. Nimic mai interesant nu trebuie să fi fost decît întîlnirea între Varlaam și între Udrișteă-Oreste-Uriil, unul vorbind în moldoveneasca lui, altul exhibînd slavoneasca, latineasca, greceasca și întîmplător și evreiasca lui.

Udrișteă l-a îndemnat și el pe Varlaam la răspunsul pe care ca Mitropolit fu silit să-l scrie: cînd acest răspuns se va publica,

se va vedea cît de mediocru teolog era Mitropolitul Moldovei. dovei.

Dar părintelui Varlaam i s'a cerut, de spiritul vremii, să facă şi o Cazanie şi el a făcut pe aceia care-i poartă numele. Cea din 1580 nu mai fiinţă de multă vreme, şi satele cereau să se dea o tîlcuire nouă a cuvîntului Evangheliei. Varlaam, fără de prea multă cercetare a izvoarelor, dă „Cartea românească, învăţătură pe Duminecile şi praznicele cele mari", din 1640. In această operă masivă, cu groasa slovă ceteaţă, de tăietură galiţiană, este de sigur o parte originală, dar stilul este al autorului: Varlaam a lăsat toată învăţătura cîtă o ştia şi o putea şti şi a vorbit pe înţelesul ţeranilor săi. De aici vine un fapt pe care l-am constatat în Ardeal nu odată: în biserici părăsite, prin praful îngrămădit de sute de ani poate, iese din cînd în cînd cîte o foaie cu acea slovă mare, bolarîtă, în care recunoşti imediat Cazania lui Varlaam. In biserică nu se mai serveşte, glasurile au amuţit de multă vreme, în cuprinsul zidurilor pustii s'a îngrămădit pulberea uitării din an în an, din deceniu în deceniu, din secol în secol, şi cu toate acestea nu mor foile din Cazania lui Varlaam, care arată ce legătură existau cîndva între toţi Romînii, din toate satele cuprinsului românesc, măcar de ar fi fost pe alocuri stăpînitori de alt neam decît al călugăraşului ajuns Mitropolit al Moldovei. Şi aceasta încă este operă de unitate naţională, o unitate care se face în suflete, pentru că Ardeleanul cere acelaşi graiu pe care îl cere şi Moldoveanul şi Munteanul. Nu odată, cînd vine, în satele de acum, un preot cu teologie şi vrea să introducă în mintea sătenilor lui elemente de cărturărie aşa cum de multe ori nu le înţelege nici el singur, de şi a dat, sau, mai adevărat, tocmai pentru că a dat exagmene dintr'însele, se ridică din mulţimea aceasta un glas care zice: „părinte, zici foarte bine, dar mai bine după cartea cea veche". Cartea cea veche pentru toate provinciile româneşti este această carte a părintelui Varlaam.

Pe alocuri cartea se poate asămăna în vrăjirea ei de sfinţi şi de îngeri cu o pînză a bunului „frate" Angelico, meşter de chipuri dumnezeieşti pentru oamenii cei buni.

Ea ar merita o retipărire în seria, pe care zăbovim s'o în-

cepem, a Tesaurului vechii cărți românești, învățătoare de stil și adesea și de spirit peste rătăcirile vremilor.

Dar de la această explicație a Cuvîntului lui Dumnezeu în tr'o limbă oarecare de proză, a trebuit să se treacă în cu rînd la altceva: la Cuvîntul lui Dumnezeu înfățișat în versuri. în versurile acelea care pînă acuma apăruseră doar în doine și în cîntecele bătrînești. Psaltirea exista în traducere și traducerea aceasta era înțeleasa de orișicine, dar altfel se înfățișează orișice carte atuncea cînd i se adaugă magia versului, dulcele cîntec de fiecare clipă al silabelor.

A fost cineva în Moldova, tot supt influența acelui curent franciscan, care a înfățișat așa Psaltirea pentru orice să tean, pentru orice minte, oricît de umila, care se dorește aproape de Dumnezeu. Și acela a fost Mitropolitul Dosoftei.

Acesta a venit din regiuni străine de țară, poate din Galiția, dacă socotim după numele pe care-l purtau părinții lui. Pe mamă o chema Misira, pe tată Leontari, pe un bunic Barila, fără îndoială nume străine: Leontari aduce a Grec, a negustor grec, Misira este un nume oriental care înseamnă: „Egiptean". Dosoftei a stat o bucată de vreme la mănăstirea Secul, întemeiată la sfîrșitul secolului al XVI-lea, și după aceia s'a ridicat în ierarhie pe căile obișnuite. Știa latinește, grecește și era un om învățat, care păstra legături cu lumea înaltă din care plecaseră odinioară parinții lui, și în mijlocul căreia învățase poate el însuși în cei d'intăiu ani de tinerețe, căci nimic nu exclude ca, înainte de a intra în mănăstire, să fi avut contact cu școlile și cu lumea cărturarilor din Liov. Cînd ajunge Mitropolit, în loc să se apuce îndată de înaltă teologie și este întrebarea dacă nu ar fi putut-o face, căci îl vedem une ori discutînd cu istoricii și capabil de a întrebuința cărțile de învățătură din Apus, de a se coborî în lumea documentelor pentru a precisă un punct de cronologie, și meritul cel mare nu este de a fi popular atunci cînd nu poți fi decît popular, ci să fii popular cînd poți încerca orice, cînd ai toate mijloacele de cunoștință și te poți ridica prin ele oricît de sus , el a avut gîndul de a pune în mîna oricărui Moldovean într'o limbă pe care o pricepea la început mai puțin, căci Dosoftei a fost pănă la sfîrșit un învățăcel în ce privește românească, tra-

ducerea Psaltirii. El o va face şi în proză, cînd, în deosebire de Liturghia sa, plină de o mulţime de expresii care nu erau sa se încetăţencască niciodată, el ajunsese acum la o mai mare desăvîrşire a cunoştinţilor sale în limba ţerii; dar ceia ce nu se poate face în proză a putut foarte bine în versuri. Şi nu este nicio îndoială că, în ce priveşte redactarea versurilor sale, el nu a fost ajutat de nimeni, ci singur, prin familiarisarea cu poporul, cu sufletul lui, a ajuns a fi un rostitor al geniului românesc. Astfel, după ce, poate, adunase acum din cărti greceşti materialul pentru Vieţile Sfinţilor, o serie întreaga de volume tipărite în frumoasa literă nouă împrumutată de la Moscova, el s'a apucat să traducă şi Psalmii în versuri.

Cînd d. Bianu a reeditat aceşti Psalmi, a vorbit de un original polon scris de Kochanowski, un om al Renaşterii, care prelucrase, supt influenţa unor anumite idei abstracte, vechii Psalmi ebraici într'o limbă polonă care, de ce să ascundem?, nu are nimic popular în caracterul ei. Aşa încît, dacă eruditul Kochanowski trebuie să fie citat pentru a se arăta că şi în alte ţeri avuse cineva îndrăzneala de a preface Psalmii în versuri moderne, nu putem totuşi vorbi de o creaţiune a lui Dosoftei prin Kochanowski. Dosoftei, îndemnat sau ba de cunoştinţa cărţii acesteia polone, a prefăcut Psalmii nu numai pe metru românesc şi cu rime luate din poesia populară, dar introducînd adese ori peste cuprinsul autentic al originalului o mulţime de elemente de observaţie, o mulţime de alte împrumuturi, care vin din însăşi viaţa poporului românesc, şi a ajuns astfel de foarte multe ori la lucruri de toată frumuseţa, care foarte adese ori nici nu au nevoie de îndreptare pentru a plăcea şi astăzi.

Aceasta până la bucăţile care au trecut pe urmă în cîntecele de stea cu care merg copiii de le cîntă supt ferestrele luminate în serile de la sfîrşitul lui Decembre. Cu cîtă plăcere se aude şi acum psalmul cel mai dureros dintre toate, acela care înfăţişează pe Evrei plîngînd la ruinele Ierusalimului:

La apa Vavilonului
Jelind de ţara Domnului
Acolo şezum şi plînsem,
La voroavă că ne strînsem.

De te-am mai putea uita-te,
Ierusalime cetate!

In anii cei mai grei ai noștri, cînd mulți erau smulși de la vetrele lor, plecați prin alte părți sau prin străinătăți depărtate, cînd foarte mulți nu-și mai puteau închipui vremea întoarcerii la vatră supt steagurile de biruință, de atîtea ori în sufletul celor cari cunoșteam vechile versuri ale lui Dosoftei, a răsunat psalmul:

„De te-am mai putea uita-te,
Ierusalime cetate,

Ierusalimul din care ne izgonise pedeapsa păcatelor noastre.

Dar acest curent franciscan, acest curent duios, popular, atingînd atîtea elemente ale sufletului omenesc celui mai smerit, a avut o întindere care a trecut dincolo de literatură. Avem scrisori din vremea aceia, și scrisorile acestea oglindesc exact același spirit. Cu mulți ani înainte s'a întîmplat să găsesc în arhive ardelene scrisori de-ale lui Gheorghe Ștefan, care a înlocuit pe Vasile Lupu. Un om cu totul deosebit de acesta: Vasile Lupu, mîndru, trufaș, succesor, în speranță, al Impăraților bizantini, unul dintre aceia către cari toată creștinătatea răsăriteană se uita cu o deosebită încredere: Gheorghe Ștefan reprezinta un smerit boier de țară, care stătuse mereu între țeranii lui, făcîndu-și rugăciunea în biserica de sat, om voios și bun de glume. Cînd pregătia conspirația contra lui Vasile, cum sta cufundat în gînduri, sprijinit în toiag,— căci era Logofăt Mare al Moldovei—, i-a spus cineva rîzînd: „Ce zici din fluier, Logofete?", iar el, care aștepta să se coboare trupele ardelene pentru răscoala lui, a răspuns: „zic să-mi vie oile de la munte și nu mai vin", sau, altă dată, întîlnind un rădvan cu o jupăniță frumoasă, el a spus, fără multă vorbă, vizitiului să întoarcă la el acasă, de și-a făcut-o soție. Cine i-a văzut chipul cu mustățile lăsate a oală știe că trebuie să fi fost un om aspru, dar plăcut la vedere; Gheorghe Ștefan, această expresiune a spiritului popular, încoronat într'un boier de țară, Domn de folklore al Moldovei, a avut de pus la cale o mulțime de greutăți cu vecinii, pe cari dese ori țara nu-l putea

ajuta să le resolve. Şi a recurs la tot ce avem mai spontaneu, mai duios şi mai hîtru cuvîntul oricui pentru a-şi îndreptăţi nevoile şi a-şi curăţi conştiinţa de îmbolditorii la plata datoriilor sale.

In cuvintele acestea de biet datornic domnesc care nu poate mulţămi pe puternicul său vecin şi care cu atîta sinceritate spune că i-a secat izvorul vistieriei, că el ar fi bun plătitor, dar punga lui se împotriveşte, vedem fără îndoială exact acelaşi spirit ca şi în Cazania lui Varlaam şi ca şi în Psalmii, cari astăzi încă se cîntă în nopţile de Crăciun, ai lui Dosoftei.

De-odată însă asupra acestei forme populare vine şcoala, vine cartea, vine învăţătura. Am avut şi noi o epocă de Renaştere. Această Renaştere este, firește, mai puţin fecundă decît în alte părţi, dar cu toate acestea constituie unul din fenomenele cele mai interesante în trecutul nostru cultural şi literar. Noi nu ni mai putem închipui astăzi literatura noastră aşa cum pe vremuri o presinta un Gaster într'o mare colecţie germană, legînd manuscript de manuscript ca şi cum noi nu am fi fost decît nişte copişti ai Slavilor de peste Dunăre şi numai în cele bisericeşti am fi adăugat glasul nostru la concertul celor cari cîntau slava lui Dumnezeu. La aceasta, putem răspunde astăzi că nu a fost o singură mare mişcare intelectuală în Apus la care, aducînd şi noi o producţie literară oarecare, să nu ne fi integrat între nevoile noastre şi supt apăsarea pe care am suferit-o şi pe care trebuie să ţinem sama. Am mers pas de pas cu desvoltarea culturală generală a Europei, chiar în domeniul acesta al Renaşterii, şi anume în fasa ei cea din urmă. Ce bine ar fi fost dacă am fi cunoscut Renaşterea şi pe vremea cînd ea era un fenomen creator şi spontan, pe vremea cînd era o mişcare înoitoare pe toate terenurile! Dacă s'ar fi întîmplat ca Despot-Vodă, care fusese pe vremuri un copist de manuscript în Apus, un student în medicină la Montpellier şi un oaspete la Paris pănă să ajungă poet laureat şi istoriograf al lui Carol Quintul, apoi prietenul celui mai mare aventurier polon, Albert Laski, dacă Despot, care s'a încoronat aşa cum se încoronau suveranii din Europa de unde venia el, atribuindu-şi şi o descendenţă care

ducea până la Ștefan-cel-Mare, și care anticipa unitatea politică a Românilor prin cuvintele în care el aducea aminte tuturor Românilor de strămoșii romani, dacă acela care a înființat școala latinească de la Cotnari, aducînd învățați apuseni destul de destoinici pentru ca să fie mai tîrziu reținuți de orașul Brașov, ar fi izbutit să se înpămînteneasc, dacă nu se întîmpla căderea lui prăpăstioasă: am fi avut de sigur și noi o Renaștere. Și de aceia este bine ca, peste tragicul cu care el și-a isprăvit viața, să înțelegem ideia cu care a venit și posibilitățile care ar fi putut pleca de la dînsul.

Dar Renașterea a avut o influență asupra noastră în fasa în care ea devenise rece, înțepenită, prin produse pedante de școală, în care nu mai era țîșnire de viață nouă. Și era atîta deosebire între acela care se împărtășise de Renaștere în Apus chiar și elevul care o învățase numai în școlile de la Liov sau, și mai puțin, de la Bar, în Podolia, ca Miron Costin!

Acel care a impus Renașterea în ce privește cărturăria bisericească, este un fiu de Domn moldovenesc, contemporan cu Udriște Năsturel, care, acesta, a învățat cam prin aceleași locuri, însă, el, mergînd până la Moscova. Aici stă deosebirea între Udriște și acela despre care vom vorbi, și pe care îl chema Petru Movilă. Petru Movilă este un învățăcel, un ucenic, un „spudeu", pentru ca să întrebuințăm cuvîntul grecesc trecut și în slavonește, în școli galițiene, pe cînd Udriște Năsturel a învățat și la Moscova și și-a adaus și o învățătură slavonească de un alt caracter. Petru Movilă, doritor de o Domnie pe care n'a putut-o atinge niciodată, a ajuns a fi un vestit egumen al lavrei din Chiev, apoi un Mitropolit al Rușilor apuseni. S'a scris și acum în urmă despre dînsul, pe basa unor descoperiri nouă, de profesorul P. P. Panaitescu, și de sigur că astfel Petru Movilă se înfățișează puțintel schimbat, dar rămîn totuși de fixat și alte lucruri în precisarea adevăratului caracter al lui.

El a scăpat pe Rușii de Apus de catolicism, și de aici ar fi ieșit imposibilitatea de a mai trăi a unor anumite tendințe naționale care fuseseră atîta vreme strîns unite cu Biserica. Dar Mitropolitul de Chiev nu a fost numai un teolog, ci și un creator de tipografie, un răspînditor de cărți sfinte în

slavoneşte. Un om de carte latină, un om de îndreptare occidentală, un curtean al regelui polon, amestecat într'o viaţă care nu avea nimic a face cu neamul şi nici cu ortodoxia tradiţionala, dar el a fost totuşi şi un frămîntător al vieţii noastre bisericeşti.

In tipografie, în şcoala de tradiţie slovenească, în traducerile noastre, în toate e amestecat Petru Movilă, care, atuncea cînd rămînea cu el singur în chilia lui şi duioase amintiri îi răsăriau în suflet, nu vorbia nici greceşte, nici ruseşte, nici polonеşte, ci, ca acasă, odată, româneşte Biograful lui, răposatul Ghenadie de Rîmnic, fost elev el însuşi al şcolilor înfiinţate de Petru Movilă, înseamnă astfel de cuvinte care se gasesc în hîrtiile lui. Şi i-a plăcut fostului pretendent Pătraşcu-Voda să vorbească de minunile care s'ar fi săvîrşit în Balgrad, în Alba-Iulia lui Mihai Viteazul, cu prilejul sfinţirii Mitropoliei de acolo. Pană la închiderea ochilor lui obosiţi de munca, el a rămas astfel *un om al nostru*.

Dar influenţa lui Petru Movilă, oriunde s'ar fi exercitat ea, a adus cu dînsa spiritul Renaşterii, şi de aici în Biserica noastra acealaltă tendinţă, pe care o represintă Udrişte Nasturel, el însuşi o creaţiune a lui Petru Movilă, căci, cu toate ca şcoala li-a fost deosebită, direcţia lor rămîne aceiaşi.

In lumea rusească se tipărise o frumoasă carte, *Varlaam şi Ioasaf*, care, după cum spuneam şi mai înainte, nu este altceva decît prefacerea pentru creştini a biografiei lui Buda. E legenda frumoasă a împăratului care a avut un fiu şi a vrut să-l ferească de cunoaşterea oricării dureri a lumii impuind ca el să fie ţinut închis în palat unde nu era pentru el nicio suferinţă, nicio greutate. Scăpat, totuşi, odată de acolo, el a văzut că în lume este şi boală şi miserie şi moarte, şi aceasta a adus o revoluţie în sufletul lui, ducîndu-l pe calea sfinţeniei. Şi Udrişte Năsturel s'a apucat şi el, după ce se dăduse o formă slavonă a acestei poveşti, să o prefacă în românеşte [1].

Dar, dacă Renaşterea a introdus în însuşi domeniul reli-

[1] Legenda aceasta budistă-creştină a fost tipărită de generalul P. V. Năsturel acum câţiva ani, într'o ediţie rară, care se cere, şi ea, reluată.

gios o curiositate pe care evul mediu creștin, care întârzie la noi, nu o avuse, dacă a introdus o metodă pe care secolele anterioare nu o cunoșteau, în același timp a dat și preocupații care nu au a face cu religia, care întrec religia, ori sînt alături de dînsa, de multe ori mai sus decît cuprinsul ei, în ce privește nevoia de a se interesa și de altceva decît numai de generalitatea cărților bisericești. Și atunci s'au ivit două personalități de un caracter neîntîlnit pănă aici.

Noi avem cunoștință de istoria Romînilor, cum spuneam mai înainte, prin tradiție; cine știa și slavonește, desfacea poate și cîte ceva din însemnările călugărilor, dar nu există niciun fel de dovadă că boierimea ar fi avut vre-o atingere cu aceste lăcașuri unde se păstra în scris însemnarea cea veche despre trecutul nostru; ba, mai mult decît atîta, nici nu era curioasă de acest trecut și nu simția nevoie să se hrănească din izvorul acesta, de multe ori așa de bogat, al trecutului. Dar Renașterea cere totdeauna legătura cu trecutul, o legătură strînsă cu dînsul; ea cuprinde o adevărată adorare față de lucrurile care au fost, față de oamenii și împrejurările de atunci, față de limba întrebuințată atunci și de stilul pe care îl aveau scriitorii în această limbă. Renașterea așa este: pentru viitor o disciplină, pentru trecut o religie. Dar boierii noștri trăiau o parte din timpul lor dincolo de hotarele țerii. Încă din secolul al XV-lea întîlnim, în Galiția, în afară de studenți din orașele străine, și oameni de țară, al căror nume îl cunoaștem; ei învățau, de pildă, la Stavropighia din Liov, mănăstire de cărturari legată direct de Patriarhia constantinopolitana. De cîte ori frații de la Stavropighie aveau vre-o nevoie, banii ieșiau și din Vistieria Moldovei. Mai tîrziu, cînd pribegi din Moldova au trecut nu numai în Ardeal, ci și în Polonia, acolo și-au făcut învățătura. Toată școala lor a fost școală polonă; ei au fost, deci, studenți în limba latină, cari știau și slavonește, căci nu se puteau face boieri fără să știe această limbă. Și unul dintre boierii aceștia pribegi umblați prin școli polone, Grigore Ureche, s'a apucat să scrie istoria țerii lui, A făcut-o de la dînsul: a simțit Grigore Ureche, pentru că învățase în școli din Apus, nevoia de a înfățișa în românește, întrebuințînd și izvoare polone, redactate în limbă latină, tre-

cutul ţerii Moldovei? Sau *Vasile Lupu, care în toate lomeniile a îndemnat, este acela care i-a cerut învăţatului boier să dea istoria Moldovei?*

In tot casul istoria Moldovei a lui Grigore Ureche este fără îndoială o creaţiune a lui, în sensul că pentru prima dată se introduce critica istorică, pentru prima dată judecata omenească este întrebuinţată pentru a se afla unde este adevărul din acele izvoare multiple care se întrebuinţează de-odată. Mai tîrziu s'au adaus şi umpluturi care au făcut pe C. Giurescu sa creadă că nu mai avem a face cu textul lui Ureche, ci numai cu o refacere tîrzie a unui Simion Dascălul. Parere care-mi pare şi acuma absolut greşită, căci Simion Dascălul era un „profesor", un „om de catedră", care nu cunoştea viaţa politică, iar cronica lui Ureche este nu numai o lucrare plină de erudiţie, de spirit critic, ci, în acelaşi timp, şi o carte de om politic, cartea cuiva care ştia cum se cîrmuieşte ţara, în spirit boieresc. Intr'un studiu recent al d-lui Panaitescu, s'a arătat cît de puternic se afirmă acest spirit. De pilda atuncea cînd vorbeşte de încoronarea lui Ştefan-cel-Mare, el arată cum se adună ţara toată; *ţara* îl proclamă pe Ştefan; puterea lui este, prin urmare, obţinută nu de la singura biruinţa lui, ci, înainte de toate, de la voinţa ţerii, adecă a boierilor cu Mitropolitul în frunte. Aceasta este o declaraţie oligarhică boierească în sens polon, adecă în sensul intereselor clasei careia-i aparţinea Ureche.

Dar, în afară de valoarea politică a cronicei lui Grigore Ureche, ea mai are o valoare în ce priveşte stilul. Ureche este *un om de stil latin,* un om de *strict* stil latin. Nu are decît să deschidă cineva orice pagina din cronica lui pentru ca să simtă imediat modelul care i-a stat în faţă. El nu se încurcă în amănunte; expunerea lui este totdeauna sigură şi dreaptă: se vede disciplina admirabilă în care Ureche-şi făcuse învăţătura.

Astfel, în descrierea luptei de la Baia— pentru a lua un exemplu—, pe lîngă că se simte mîndria naţională a boierului care nu sufere pretenţiile Craiului Mateiaş, pe lîngă că se recunoaşte hotărîrea ostaşului, dar în frasa aceia lungă, după ce cade răspunsul lui Ştefan-cel-Mare: „nu au primit" şi apoi se ridica steagurile şi lucesc în soare armele, de luptă împotriva

străinului, se distinge *stilul eroic*, frasa latină lungă, cu bucățile intercalate, frămîntarea aceia de stil care vine dintr'o lungă experiență secular a scrisului într'una din marile literaturi ale lumii. Aici nu mai este însăilarea lui Gheorghe Ștefan, cu schimbările sintactice de fiecare moment, ci este ceva care leagă logic toate elementele frasei, găsind în gramatică tot ce trebuie pentru a pune împreună și a confunda multiplele elemente într'un singur bloc de structură latină. Se va vedea pe urmă ce înseamnă, pentru a doua jumătate a secolului al XVII-lea, *o altă* disciplină de stil, italiana de o parte, polona de alta, cînd se vor studia Cantacuzino Stolnicul și Miron Costin, personalități care își permit toate capriciile, pe cînd aici, potrivit cu spiritul Renașterii, originalitatea lui Ureche se supune unei discipline neînvinse, unor norme inflexibile de guvernare a stilului, și potrivit cu normele acestea întrebuințeaza cu o îngrijită cumpănire toate mijloacele retoricei latine.

Și de aceia la el și bucuria descoperirii originilor latine, mîndria cu care se proclamă înalta noastră descendență.

Dar nu numai comentînd casul acesta al lui Ureche, are cineva a face cu forma latină aplicată unui subiect românesc, înțeles altfel de cum îl înțelesesră predecesorii lui, ci este în vremea aceia o adevarată iubire pentru opera transmisa de antichitate, dorința de a mută această operă în lucrurile românești, și dorința aceasta se manifestă în multe domenii.

Pe vremea lui Vasile Lupu și a lui Matei Basarab pravilele s'au prefăcut în limba noastră. Incă de pe vremea lui Petru Rareș și a lui Alexandru Lapușneanu, se păstrau nomocanoane în Moldova, ca și pe vremea lui Mihai Viteazul, acest Domn de războiu, care avea alte griji, căci epoca aceasta a Renașterei era o epoca de disciplină și în materie de drept.

Dar în timpul lui Vasile Lupu s'a întîmplat să fie oameni cari erau capabili de a traduce din grecește și de a înfățișa în românește aceste nomocanoane. Acela care a făcut-o, a fost în Moldova, unde se formă la școala un Nicolae Milescu, Istrate Logofătul, care își zicea și Eustratie— și, dacă nu ar fi decît forma aceasta, încă am înțelege că avem

a face cu un om al Renașterii. Acest Istrate, îndemnat de Domn, care voià să aibă pravilele în limba țerii, le-a tradus din grecește, într'un manuscript care nu a fost niciodată tipărit, „Cartea românească de învățătură".

Și în Muntenia au fost astfel de cărturari și călugări pe cari Matei Basarab i-a întrebuințat pentru traduceri și cari ni-au dat Pravila cea Mică. Muntenii au copiat apoi opera de drept a lui Istrate, care s'a adaus deci peste ceia ce exista în Pravila de la Govora. *Lumii acesteia îi trebuiau deci norme de drept scrise.* Chiar dacă *societatea nu primia astfel de legi* și dacă ea continua să aplice dreptul oral transmis de secole, totuși *mîndria Domnului cerea ca el să aibă astfel de legi scrise,* fie și dacă el însuși continuà să judece după „obiceiul pămîntului. El putea să arăte însă înaintea tuturora legile bizantine introduse în țara lui.

De la drept s'a trecut la altceva. Pănă acuma cîtva timp nimeni nu ar fi crezut că un izvor literar din antichitatea clasică, elenică, a putut să ispitească pe un cărturar moldovean de atunci și cu toate acestea lucrul s'a întîmplat. Istrate Logofătul, sau, dacă nu s'ar împotrivi cronologia, Nicolae Milescu, în tot casul un boier moldovean, a îndrăznit să atace însuși textul ionic al lui Herodot. Nu-și închipuie în de ajuns un neinițiat greutatea extraordinară a traducerii acestor vechi însemnări ale autorilor greci. S'au făcut și la noi două traduceri moderne: una de Dimitrie Ghica, apărută prin îngrijirea Academiei Romîne. Traducerea aceasta este de sigur mulțămitoare, pentru consultații istorice, dar traducerea cea veche are totuși o mare superioritate față de cea de acum: nu numai că textul este tradus cu foarte multă exactitate, dar este prefăcut într'o foarte frumoasă limbă românească. Și aceasta într'o vreme cînd Herodot în alte literaturi, în literaturile Europei, centrale și apusene, nu era încă tradus în întregime.

Este vorba undeva în Herodot de insula Creta și traducătorul romîn adauge la text că Turcii se trudesc să o iea acum și nu pot. Dar lupta Turcilor cu Veneția pentru Creta începe la 1640 și a durat vre-o douăzeci de ani; deci putem așeza a-

ceastă traducere cam la jumătatea celor douăzeci de ani, înainte de 1650[1].

Astfel în a doua jumătate a secolului al XVII-lea observăm o părăsire a spiritului franciscan, o schimbare a sensului întreg al literaturii bisericești, o îndreptare — întreruptă de marile nenorociri care au căzut asupra amînduror țerilor — către izvoarele de căpetenie ale antichității clasice. Constatînd aceasta, trebuie însă să spunem că biruința cîștigată în acest înalt domeniu, și pentru care putem avea o legitimă mîndrie, trebuie să fie unită și cu o părere de rău. Părere de rău pentru că prin aceasta s'a împiedecat, pe o mulțime de vreme, desvoltarea acelui umil spirit popular, care singur era în stare să dea — așa cum s'a întîmplat numai în secolul al XIX-lea — o literatură românească originală.

---

[1] Am tipărit acest Herodot, dar cartea nu se mai vede pe nicăiri de multă vreme. Ar trebui reluată această ediție, care represintă unul dintre cele mai interesante monumente de limbă românească și care, în domeniul literaturii noastre, este o tot așa de mare ispravă, tot așa de înaltă și tot așa de mândră, ca și traducerea Bibliei în 1688.

V.

Literatura individualistă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

De la o vreme spiritul Renașterii se rupe din ceia ce se numește de obiceiu, în formularea pe care i-a dat-o Lamprecht, tipism. După marele istoric german, desvoltarea omenirii trece prin fase succesive de tipism și de individualism. Intr'o epocă de tipism fiecare este dator să facă așa, să scrie așa și de multe ori să și gîndească și să simtă așa, cum gîndesc, simt, scriu și ceilalți: uniformitatea caracterului generic este o datorie pentru toți. Trebuie, chiar dacă ai o individualitate, să o sacrifici pentru a fi convenabil — și de multe ori aceasta este un mare păcat pentru că sînt individualități care s'ar fi putut manifesta și care din pricina acestei legi a vremii sînt datoare să-și părăsească această individualitate și să se manifeste numai așa cum s'ar putea manifesta oricare altul dintre contemporanii lor. Dovada că în epocile de tipism sînt individualitățile înăbușite, este că oamenii cari, în secolul al XVI-lea, scriu după normele recunoscute, de cîte ori este vorba de o carte destinată publicului, atunci cînd scriu pentru cineva de aproape, felul lor de a se exprima este cu totul deosebit. De o parte, scrisori în latinește pentru toată lumea, de alta simple și veridice mărturisiri proprii.

Astfel, în Florența lui Lorenzo de Medici, cînd cineva dintre carturari se gîndia a face filosofie, literatură, despre vre unul dintre subiectele vagi pe care le afecționa Renașterea, el o face în latinește și în forma consacrată, dar, cînd Lorenzo însuși scrie versuri italienești, care nu erau menite să contribuie la reputația lui literară, el se întoarce la vechea tradiție și în a-

ceastă veche tradiție de limbă vulgară pune ceva din „genialitatea" lui.

Dar sînt epoci în care individul se desface din aceste legături, aș zice: din această strînsă înfășare a spiritului său și îndrăznește a se înfățișa așa cum este, destăinuind ce este în cutele ascunse ale sufletului său.

Această atitudine a individului creiază o modă, o regulă și astfel intrăm într'o epocă de individualism, în care fiecine încearcă să manifeste ceia ce-l deosebește de ceilalți,— și se întîmplă foarte dese ori ca, precum, în casul întăiu, originalitatea existentă a cîtorva trebuie să fie sacrificată regulei-tip, tot așa în casul al doilea individualități inexistente cată să se forțeze pentru a se presinta ca personalități reale.

Astfel în literatura românească din secolul al XVII-lea se produce o foarte puternică mișcare către individualism. La noi acest curent vine mai tîrziu decît în alte părți, și e natural să fie așa, pentru că noi nu-l creăm, ci îl primim ca influență.

Avem deci a face cu un individualism creator, poetic, ca să întrebuințăm cuvîntul în sensul cel vechiu, grecesc, de creațiune în cuvinte; un individualism nedisciplinat sau căutîndu-și singur o disciplină în normele personalității care se manifestă. Individualismul acesta venia, ca și clasicismul de care am vorbit, de la unul dintre vecinii noștri, de la acela care era mai de multe ori în contact direct cu toată realitatea spirituală a Apusului. Nu poate fi vorba de Ungaria ardeleană, care, de fapt, a avut o desvoltare culturală, atît în limba vulgară, cît și în limba latină, mult superioară desvoltării noastre culturale; bine înțeles vorbesc de celelalte elemente, dominante, din Ardeal, nu de elementele românești, care pe vremea aceia erau legate exclusiv de poesia populară și de cartea bisericească și nu participau cu nimic la cultura superioară a națiunilor privilegiate. Dar legăturile noastre culturale cu Ardealul, de și au existat, au fost cu mult mai puține decît cele cu Polonia. E foarte mult timp de cînd am arătat cît de dese și cît de esențiale erau aceste legături, încă dintr'o vreme foarte îndepărtată. Și am pomenit chiar aici de stavropighia de la Liov și de școala de la Chiev, a lui Petru Movilă, în care era fără îndoială spirit polon, și s'a văzut cîtă Renaștere era în învățătura aceia de caracter neclar, bisericesc ortodox, a

lui Petru Movilă, prin care pătrunde însă, conştient, cultura latină a Occidentului, care venia tot prin Polonia. Şi, dacă ea a biruit aşa de răpede, aceasta denotă o potrivire cu fondul propriu, cu felul de a fi al poporului nostru.

Oricît de mult s'ar încerca, şi orişicine s'ar încerca, fie şi cu oricît de mult talent, cu geniu chiar, care nu se găseşte pe toate cărările, a realisa împrumuturi literare şi culturale, nu prinde nimic decît ce se potriveşte cu spiritul unui popor, aşa cum s'a format el în cursul veacurilor.

Polonia nu se disciplinase încă politic. — ea care avuse înaintea ei acelaşi model ca şi Italia tiranilor din secolul al XV-lea, imitatori ai Romei. Roma nu a fost însă realisată în Polonia, de şi Polonii au dorit-o şi au şi fost în stare să facă astfel ca în literatură să se scrie latineşte cum se scria în Italia. Temperamentul lor slav, capricios, imaginativ, rebel la tot ceia ce era ordine impusă, îi făcea pe Poloni nesupuşi, divisaţi în partide care se luptau între dînsele. Regele el însuşi, pănă la Ştefan Báthory,—care el o bucată de vreme a disciplinat pe Poloni—, nu avea prea mare putere. Indată ce Polonii au scăpat de supt mîna regelui Ştefan, ei s'au răsbunat de atîta ascultare şi, cînd s'au ales doi regi, Sigismund de Suedia şi Maximilian de Austria, vremea nobililor a revenit. Regele a fost de aici înainte ţinut la dispoziţia supuşilor săi. Intr'un moment ei au organisat şi o ligă împotriva lui, „rokoszul" (cuvîntul a fost întrebuinţat şi în Moldova secolului al XVII-lea în sens de răscoală). Pe urmă chiar, după moartea lui Sigismund pănă la isprăvitul dinastiei de Suedia, suveranul a fost mereu nesigur pe tronul său; nobilii au ales pe cine s'a întîmplat şi au nemerit cîndva şi pe un biet tînăr beteag, sărac, fără niciun fel de influenţă, care a fost Mihail Wiszniewiecki. Pe urmă, din fericire pentru ei, au avut norocul să aleagă pe Ioan Sobieski, care fusese un timp aproape un comandant de cavalerie independentă, căutînd necontenit lupta şi luarea la întrecere cu Turcii.

In această societate trebuia să fie tot aşa. Cine învăţa la şcoală? Călugări, copii de nobili, cari mai curînd sau mai tîrziu trebuiau să între în lume, şi, deci, să fie stăpîniţi de acelaşi spirit şi să facă aceleaşi lucruri ca şi înaintaşii. Dar, oricum, altceva era să se înveţe, ca înainte, la un biet călu-

găr din Moldova, cîți ani sînt de la Facerea Lumii și cîți ani de la începutul Romei și să se facă exerciții de cetire din Psalmi — de și, la noi, în vremea aceia, predau și dascăli de greceşte la Trei Ierarhi,— și altceva să înveți la școlile polone și să creşti în mijlocul agitației aceleia necontenite a societății polone de atunci. De aici, din elemente astfel crescute au ieșit individualitățile atît de deosebite de a lui Ureche, cum e a lui Miron Costin și, după imitația tatălui, a lui Nicolae Costin.

Personalitatea lui Miron Costin se dovedește a fi total deosebită de a lui Ureche. Nu are principii de Stat, nu face filosofie politică, nu se gîndește la relațiile care există, sau care trebuie să existe între suveran și între supușii lui și nici nu a meditat asupra misiunii pe care o are, în societatea contemporană, clasa nobilă, căreia îi aparține. Toate acestea sînt lucruri pe care el le simte, dar nu le spune, pentru că pe dînsul nu-l interesează istoria în sensul Renașterii celeilalte, care, tîrziu, pătrunsese în Polonia și mai tîrziu încă la noi; pe dînsul îl preocupă ceia ce se întîmplă cu el și cu familia lui. De aceia ar fi fost foarte interesant dacă am fi avut povestirea lui Grigore Ureche pănă la epoca aceasta; dar cronica se sfîrșește la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Partea finală a povestirii este însă datorită lui Nestor Ureche, tatăl lui Grigore, acela, în care unii au căutat, — este multă vreme de atunci—, să vadă pe adevăratul autor al cronicei lui Ureche[1].

Grigore Ureche făgăduise a merge pănă în vremea lui Vasile Lupu. Ar fi fost interesantă această proiectată ultimă parte; ar fi fost aceiași imparțialitate senină și rece, aceiași neîncredere în el însuși, pe care o cunoaștem din istoria vechilor Domnii. Nu ar mai fi întrebuințat formule gata făcute în literatura polonă, nu fiindcă nu putea,— dovadă scrisorile din acest timp pe care le-am citat—, ci fiindcă el credea necesar să imite pe cineva.

Luați în schimb pe Miron Costin. Tatăl său trecuse în Polonia și a stat acolo cîțiva ani. Pe vremea aceia bo-

[1] Adaog împotriva acestei afirmații un argument. Între hârtiile pe care le-am găsit la Innsbruck și pe care le-am publicat în volumul XI al colecției Hurmuzaki sînt scrisori ale lui Nestor Ureche și poate face cineva comparația între stilul ultimei părți din cronică și stilul acestor scrisori iscălite de tatăl cronicarului.

ierii refugiaţi în regatul vecin erau asiguraţi în felul acesta: precum în timpul nostru politicianii îşi depun banii la băncile din străinătate pentru ca să fie la adăpost, aşa pe vremea aceia se asigura cineva, făcînd să fie înscris în rîndurile nobilimii polone. In unele casuri se schimba şi numele şi, din Birnoveanu, boierul devenia Barnowski, căci Miron Barnowski nu era de loc Polon, ci drept Romîn, avînd moşie la Bîrnova. Dar a trăi în acest mediu polon nu putea să rămîie fără urmări. Costin nu a trăit însă la Varşovia, ci într'un colţ de Podolie, la Bar. Dar Podolia e o provincie depărtată de Varşovia, cu o lume provincială nobilă, avînd mereu de luptă cu Cazacii, cari multă vreme au neliniştit acest colţ de ţară. O Polonie pe trei şferturi anarhică, în care tropotiau caii, sunau trîmbiţile, se aruncau banii şi se petreceau scene aspre la sfîrşitul ospeţelor. A trăi într'un fund de Polonie atunci era cu totul altceva decît viaţa ce se putea duce în Moldova unde veniau la ospeţe boierii în hainele lor lungi orientale, unde petrecerea era tacticoasă, şi, cînd, la masă, se îmbătau oaspeţii, era fără zgomot, fără scandal. De aceia uimirea alor noştri cu prilejul nunţii lui Timuş, fiul Hatmanului căzăcesc, cu frumoasa Ruxanda, fata lui Vasile Lupu, cînd mirele nu vorbia cu nimeni, nici măcar cu viitoarea lui soţie, nici cu socrii, cînd sta în colţ, cum zice un contemporan, „ca un lup în tufiş" şi-şi mînca unghiile, cînd rudele care veniseră cu el, *druştele,* s'au îmbătat în aşa fel încît au trebuit să fie scoase la mijlocul mesei, iar nu la sfîrşit, cum cerea bunacuviinţă, iar Cazacii de rînd alergau prin Iaşi şi năcăjiau pe cei d'intăiu negustori evrei pripăşiţi acolo. A fost o mirare la Curtea imperialului Vasile Lupu să aibă un ginere de această calitate.

In Polonia însă lucruri de acestea erau obişnuite, ele se făceau în fiecare moment, aşa încît boierul trăit peste graniţă se întorcea acasă cu deprinderea unei vieţi libere, în care fiecare făcea ce voiă şi ce putea. Şi acesta un element al Renaşterii, dar, de data aceasta, şi forma este individuală,

Şi, atunci cînd scrie povestea vremii sale, Miron Costin caută a spune ce a ştiut el, şi atîta. Cîte lucruri nu ar fi putut adăugi din izvoarele polone care-i stăteau la îndemînă aşa precum au făcut Simion Dascălul şi vre-un Misail Călugă-

rul, cari au alcătuit cronica, într'o formă mai amplă, cu o aplecare mai mult spre împrumuturi dese din izvoarele pe care Ureche nu le cunoscuse, izvoare ungurești și izvoare polone! Putea să facă și Miron Logofătul o astfel de operă de compilație, cum o va face și fiul lui, Nicolae Costin, care, acesta, se găsește, într'o altă vreme, în epoca de erudiție.

Adaug că Miron Costin este mai totdeauna înduioșat; el se simte dator, aproape, să se înduioșeze. Pe cînd Grigore Ureche abia tresare de mîndrie națională, în sensul restrîns al mîndriei moldovenești, după cîte o victorie, urmașul scaldă în lacrimi scena uciderii la Constantinopol a lui Vodă Barnovschi, binefăcătorul Costineștilor, de la care el își trăgea și numele. Ceia ce atrage la Miron Costin mai e simpatica desordine, capricioasa înodare, și desfacere, și împleticire, și reluare a șirului povestirii. Liberă, aleargă frasa lui; începe prin a spune un lucru, pe urmă trece la altul, intercalează o ideie, se întoarce înapoi, și jocul acesta făcut din bucățele de frase, el îl întrebuințează pentru a formă un mosaic pe atît de fermecător, pe cît este de nedisciplinat.

Dar influența aceasta a individului celui nou nu a venit numai din Polonia, ci și de aiurea, dintr'o țară cu mult mai înaintată decît Polonia. Țara aceasta, fără să putem spune că a creat, singură, la sfîrșitul evului mediu, Renașterea, — fiindcă Renașterea o întîlnim și în lumea franceză contemporană, poate chiar ceva mai înainte—, dar țara aceasta a fost, foarte multă vreme, sălașul însuși al Renașterii. Este vorba de Italia, care a găsit o formă latină perfectă, spre învățătură și altora, căci, orice s'ar spune, vechea Romă tot în sufletul burghesiei din Italia secolului al XV-lea se putea găsi mai mult, suflet nou în care lucrau tot vechile instincte.

In această Italie au mers o mulțime de ai noștri încă în secolele al XV-lea și al XVI-lea, și, pe de altă parte, atîția din Italieni au fost ceruți de marea noastră boierime și de Domni, și au și venit, chiar și meșterii de pictură italieni, căci Alexandru Lăpușneanul a dorit să aibă pictură occidentală pentru mănăstirea Slatina. Incă de la jumătatea secolului al XVI-lea au fost la noi în țară Italieni, așa cum au fost Francesi pe lîngă Petru-Vodă Cercel, și ei sînt pomeniți în socotelile lui. Apoi încep a veni, din Constantinopol, un Bartolomeo Bruti,

un Bernardo Borisi, care e însuşi nepotul influentului Postelnic Bruti, apoi un Minetti, şi alţii, cari represintau aceiaşi influenţă. Doar şi Constantinopolul era plin de Italieni. Şi la aceştia se adăugau, încă din acest secol al XI-lea, negustori italieni, cari erau foarte mulţi, şi negustori macedoneni cari, de o parte, mergeau în Veneţia şi, de altă parte, la Bucureşti şi formau legătura între strălucita rasă italiană şi între capitala, din ce în ce mai închegată în sens european, a principatului muntean. Şi apoi ceia ce nu trebuie uitat, este că noi eram în foarte strînse legături cu Grecii, în a doua jumătate a acelui veac; aceasta fără nicio scădere pentru noi, cari represintam un punct de sprijin şi un izvor de ajutor pentru toată creştinătatea răsăriteană. In vremea aceia noi eram tovarăşi în cărturărie cu Grecii şi mulţi dintre Grecii aceştia învăţau la Padova, care avea o Universitate şi pentru lumea răsăriteană supusă Impărăţiei turceşti. Se învăţa aicea, înainte de toate, medicina amestecată cu filosofia. Acum, în timpurile noastre, este altceva medicina şi altceva filosofia, dar pe vremea aceia filosofia şi medicina mergeau împreună, aşa încît ajungea cineva la şcoala de acolo „iatrofilosof". De felul acesta poate să fi fost vestitul dragoman Panaioti Nikusios, dar fără îndoială Alexandru Mavrocordat, care şi-a făcut învăţătura acolo la Padova. In sfîrşit, Apusenii, catolicii, cari urmăriau de foarte multă vreme, şi într'un chip intensiv, de la începutul secolului al XVI-lea, unirea cu ortodocşii, prin călugării iesuiţi, întrebuinţau Universitatea de la Padova pentru ca prin ea să creeze un mediu religios favorabil acestei uniri. O serie întreagă de cărţi au fost astfel făcute de oameni cari munciau aici pentru pregătirea operei de unire creştină.

Şi iată că, atunci, apare ca om politic şi scriitor, în sens italian, venetian, un fiu de foarte mare şi de foarte bogat boier muntean, al lui Constantin Cantacuzino Postelnicul, omorît la Snagov de Grigoraşcu-Vodă Ghica de frică să nu vadă înălţarea la Domnie a fiului acestuia şi al Domniţei Elina, fata lui Radu Şerban, represintînd astfel nu numai Bizanţul, dar şi tradiţia nobilimii luptătoare de ţară, care voiă să continue pe Mihai Viteazul. E Constantin, viitorul Stolnic, un tînăr foarte bine înzestrat, foarte activ, care, după ce a învăţat

la București, a trecut la Constantinopol, și una dintre cele mai interesante descoperiri pe care mi le-a adus înainte soarta a fost însuși caietul de student, unde a însemnat studiile sale la Grecii din Constantinopol. Tot acolo se spune cum s'a îmbarcat apoi pentru Veneția, cum a străbătut Marea, cum s'a coborît în mîndra și nobila cetate, cum a cercetat palatul ducal, ce cărți anume a cumpărat, mica lui bibliotecă de student, cum s'a dus apoi la Padova și a învățat acolo cu un Antonio dall'Acqua, un Arsenio Caludi. Multă vreme credeam că sînt cine știe ce dascăli ieftini ca pentru un debarcat din Orient; am cerut informații la un foarte vechiu și bun prieten al mieu, d. Vittorio Lazzarini, profesor la Universitatea din Padova, și d-sa mi-a comunicat știri de mare interes despre acești dascăli, foarte cunoscuți, cari au stat în fruntea învățămîntului de acolo, fiind întrebuințați la așa-numitul Colegiu Cotonian. Aici, prin urmare, a învățat Constantin Cantacuzino Stolnicul, care a străbătut apoi și alte țeri din Apus, stînd și la Viena. Intors în țară, el era cu desăvîrșire transformat. Aceasta se vede din opera care i-a fost atribuită multă vreme după moartea lui silnică, în temnița turcească, marea *istorie*—nu cronică!—a Romînilor, a tuturora, care trebuia să meargă până în zilele lui și care a înaintat până la începutul secolului al XIII-lea[1]. Ce are a face Ureche, numai cu latineasca lui, și Miron Costin, cu amestecul lui de latinească și de polona, cu toată îndemînarea lui de poet polon—, căci el a scris pentru regele Ioan Sobieski și un fel de „Cîntare a Moldovei" în care amestecă foarte multă erudiție—, cu Constantin Cantacuzino! Acesta este fără îndoială un om superior, în adevăratul înțeles al cuvîntului, străbătut de *cultură italiană în rîndul întîiu, nu latină*, și în italienește s'au păstrat de la dînsul și răspunsurile date unui Marsigli, generalul italian plin de curiositate geografică și istorică și în ce privește țara noastră. Nicio îndoială, cum o arată rămășițele bibliotecii lui, era un om foarte învățat în latinește ca și în grecește și — nu e niciun fel de îndoială, — și slavonește, cum trebuia să știe acela care mult timp a fost sfetnicul lui Constantin Brînco-

[1] „O continuare, cu citații de scriitori latini, discutate și criticate, a cronicii muntene trebuie să fi avut ca bază o „continuare„ până după 1450 a acestei lucrări.

veanu, dar el se îndrepta înainte de toate către cărturăria italiană contemporană. Numai cît de la dînsul, care putea să deie atît de mult, au rămas numai frînturi dintr'o operă în care întrece ca plan, informaţie şi metodă tot ce se voise şi se adusese la îndeplinire, pînă atuncea, la noi.

Pentru Constantin Cantacuzino Stolnicul, Muntenia, Moldova, Ardealul înseamnă tot o ţară. Pentru dînsul naţia moldovenească, naţia românească de dincoace sau de dincolo de munţi sînt lucruri care nu au sens decît laolaltă, pe care le-au despărţit împrejurările, dar pe care scriitorul care se gîndeşte la principii, nu trebuie să le osebească. Ba, chiar, Romînii macedoneni sînt pentru dînsul o parte integrantă a neamului, şi pe aceşti Romîni balcanici, cari niciodată nu s'au mai amestecat, din vechi timpuri ale evului mediu, în viaţa noastră istorică, el îi introduce în povestirea lui, luîndu-li apărarea cum e gata a se bate cu oricine, cînd se atinge onoarea naţiei sale.

Nu este vorba aici de calcul politic ca la Ureche, care arată că au avut dreptate Domnii moldoveni faţă de cei poloni, ci el apără cu credinţă şi avînt pe ai săi, pe cari-i concepe în chip cu desăvîrşire apusean; împotriva duşmanilor naţionali el se ridică, liniştit, stăpînit, de cîte ori este vorba de mîndria românească. In presintarea întregii istorii a poporului românesc de pretutindeni, de prin părţile Dunării pînă în fundul Balcanilor şi în Pind, el înţelege a întrebuinţa toate izvoarele. Miron Costin nu întrebuinţează, nu citează decît în cartea lui despre origini, mai întinsă decît consideraţiile lui Ureche, dar încă stîngace în formă; unele izvoare; Ureche recurgea la ele atuncea cînd era discuţie. Dar, în ce priveşte pe Constantin Cantacuzino, el merge curent la izvoarele din ţară: a cunoscut cronicile moldovene, a fost perfect iniţiat în opera lui Ureche; pe lîngă aceasta consultă şi izvoarele apusene, cum, e de pildă, Laurenţiu Topeltin, de ale cărui păreri vorbeşte mai ales la problema originii poporului românesc. In aceiaşi chestie, esenţială pentru amîndoi, Miron Costin vede Roma prin lumina cărţii polone, pe cînd Constantin Cantacuzino a pătruns în viaţa latină însăşi şi vede Roma, uitîndu-se drept în faţa ei; cu totul altceva!

Stolnicul întrebuinţează însă şi documente. Bietul părinte,

Dosoftei, cînd avea un hrisov în mînă, ici și colo, discuta în cîte o notă a scrierilor sale cutare punct din originile Moldovei, dar la scriitorul romîno-italian este o dorință de a întrebuința *toate* documentele cîte îi puteau cade în mînă. A redactat astfel pentru folosul lui ceia ce numesc eu „Cronologia tabelară", adecă o serie de însemnări cu privire la documente din secolul al XIV-lea înainte. Și el, care cunoaște Alexandria și o răspinge, recurge și la amintirile populare, la cîntecele de vitejie. Astfel *el scrie istoria cu o concepție cum nu o avea niciunul dintre istoricii contemporani în Apus:* găsește toate izvoarele pe care le întrebuințăm noi astăzi. Ce nenorocire că din această carte a lui nu ni s'a păstrat decît numai fragmentul până la Attila! Intr'un manuscript acum dispărut era și o scurtă istorie a Veneției până la sfîrșitul secolului al XVII-lea, care nu putea fi decît a lui[1].

Stilul lui Constantin Cantacuzino întrece în complicație și artificiu tot ce se scrisese până atunci. Propoziții foarte complicate, învîrtituri măestrite care au rămas până acum în limba italiană de o oarecare greutate: cuvintele le înțelegeți toate, cu toate acestea frasa rămîne neînțeleasă, pentru că frasa este o lucrare măiastră, în care se amestecă atîtea amintiri latine. Frasa francesă este mult mai algebrică și une ori resolvă într'adevăr problemele în chipul simplu al ordinii invariabile: subiect, predicat, compliment, așa cum era în gramatica lui Manliu, care nu este decît o copie în românește a lui Noël și Chapsal, după care au învățat atîtea generații. Dar aici afli frase care par învîrtite între degete, aruncate în aier și apoi iarăși prinse, din zbor. O formă care nu mai fusese întrebuințată și care nu va putea găsi imitatori.

Vremea următoare, supt influența altui curent apusean, va apuca alt drum.

---

[1] S'a încercat acum în urmă de un tînăr învățat italian, d. Tagliavini, bun cunoscător al limbii românești, să i se atribuie Stolnicului niște însemnări lexicografice, presintîndu-se facsimile după manuscript, dar eu, care cunosc bine scrisul lui Constantin Cantacuzino, pot spune că lucrarea nu e a lui. V. *Studi Romeni*, I.

VI.

Memorialişti şi eruditi.

Alături de individualişti ca Miron Costin şi Constantin Cantacuzino, scriitori mai modeşti ca pregătire, dar plini de amintirea lucrurilor trăite şi încălziţi de patima luptelor politice la care participaseră, dau o altă povestire, aceia a simplilor luptători şi *alcătuitori de memorii.* La dînşii e numai ecoul din a doua jumătate a secolului al XVII-lea a evenimentelor mai vechi din Muntenia. In faţa lor un povestitor moldovean cu privire la care, fără a părăsi cu totul părerea cea veche pe care am exprimat-o eu în ceia ce priveşte stilul lui, şi care rămîne adevărată, se impun noi complectări: este vorba de Neculce.

Să luăm întăiu povestitorii munteni. In Ţara-Românească până la 1680, nu se simţia nevoie să se presinte desvoltarea Domniilor,— căci nici nu putea fi vorba decît de o desvoltare a Domniilor, istoria în sensul nostru fiind un lucru care trecea cu mult peste nivelul concepţiei oamenilor de atunci. O istorie a secolului al XV-lea, cu dramele lui, cu atît mai puţin a secolului al XIV-lea, cu începuturile, nu era posibilă. In secolul al XVI-lea, chiar, în care am văzut că a fost foarte multă cultură, istoria ţerii înseşi, nu a Domnului din Scaun, a boierilor luptători, pornind de la cele mai vechi timpuri, tratînd problema fundării Statului, desvoltarea lui până la vremea lui Mihai, nu întra în mintea nimănui. In Moldova era altceva. Nu trebuie să uităm pentru Moldova următorul lucru, că: influenţa vechii culturi slavone s'a exercitat aici pe două căi, în Muntenia pe una singură: prin Peninsula Balcanică, de la Sîrbi, mai puţin de la Bulgari, de şi a fost şcoala lui Eftimie

de la Tîrnova care a avut influență asupra culturii muntene; la Moldoveni și din Sud, prin Muntenia, și din Nord și Nord-Est, prin cultura ruteană, a Statului lituano-rus care s'a confundat pe urmă în regatul polon.

In Muntenia nu exista deci cronică la 1688; doar pe vremea lui Matei Basarab, oarecare urme de povestire, contopite apoi în corpul cronicilor muntene de mai tîrziu. Cînd a fost să se facă această istorie a principatului muntean, s'a recurs la povestiri în versuri și în grecește, la paginile unui Stavrinos, unui Matei al Mirelor, din Asia Mică, care a făcut și el un fel de cronică în versuri cu sfaturi pentru contemporani. Au fost siliți compilatorii dintre 1670 și 1680, în lipsa unor însemnări indigene, să recurgă la aceste poeme ale străinilor. Cînd apare atunci cronica lui Stoica Logofătul Ludescu, ori cronica aceia pe care continuu să o cred în legătură cu Constantin Căpitanul Filipescu, împotriva părerii lui C. Giurescu, care credea că și aici este vorba de Radu Popescu, cronicar din aceiași epocă, avem de sigur a face și cu evenimente înfățișate în graiul de toate zilele, în graiul scrisorilor, însemnărilor și povestirilor oarecare. Mai ales în ce privește pe Logofătul Cantacuzinilor, Stoica Ludescu, un om care nici nu iscălește compilația sa. Aceasta înseamnă că tendința nouă individualistă la dînsul nu se manifesta puternic; el este doar *omul unei familii* și el scrie nu pentru oricine, ci pentru acea familie, așa încît, dacă nu e vechiul tipism anonim, este caracterul de partid.

Dar *cronica de partid nu intra în tradiția țerii;* însăși alcătuirea partidelor este datorită unei influențe absolut occidentale care vine din Ardeal și mai ales din Polonia, căci în Ardeal n'au fost niciodată partide așa de neted determinate ca în Polonia.

In ce privește pe Constantin Căpitanul, el este un om purtat prin lume. A fost în Ardeal, cunoaște societatea aceasta de limbă latină, căci acolo, pănă foarte tîrziu, limba latină era limba secundară, de întrebuințare curentă. Este o deosebire de făcut între unul și altul, și caracterul occidental este mult mai neted la Constantin Capitanul, care vorbia împotriva Cantacuzinilor, decît la Stoica Ludescu, care apără causa lor.

Cronicile acestea sînt foarte modeste, dar cu tot acest caracter smerit al lor, mergînd pănă la anonimat, este totuși,

venind din Apus, pe calea arătată, o căldură pasională. Este și vederea evenimentelor, nu supt răspunderea Celui de sus, nu supt acțiunea „vremilor", ca la Miron Costin, ci supt a oamenilor, cari se amestecă în viața politică. Aici e o deosebire foarte netedă între concepția de aici și cealaltă. Cronica veche considera pe om ca o unealtă dumnezeiască, — după cum spunea Bossuet: „omul se mișcă, Dumnezeu îl mînă". Ceia ce se întîmplă, e pentru că așa vrea Dumnezeu. Cutare a fost bun, cutare a fost rău, pentru că Dumnezeu a vrut așa. Cutare faptă ticăloasă s'a îndepărtat pentru că Dumnezeu a vrut să ajute pe cineva, iar, dacă fapta ticăloasă s'a întîmplat, Dumnezeu a vrut să pedepsească pe cineva, care deci nu merită să fie înfățișat ca vinovat înaintea tuturora. Pe cînd cronica mai nouă, cum este a lui Stoica Ludescu sau a lui Constantin Căpitanul, îi face, cum am spus, pe oamenii înșii răspunzători pentru acțiunile lor. De o parte simpatie, de altă parte antipatie; de o parte lumină, de alta umbră; este o judecată veșnică, pe care o face cronicarul, stînd în scaunul de prețuire. Aceasta este fără îndoială un lucru nou.

La Ureche motivele umane sînt foarte rar înfățișate și niciodată nu se înfățișează omul lucrînd pentru dînsul. E un fel de amestec al unui sentiment creștin, care ni spune că Dumnezeu trăiește în toate, și de sentiment al Renașterii, că lucrurile trebuie să se întîmple fiindcă așa urmă să se întîmple. E o concepție antică; rare ori întîmpină cineva în antichitate pamfletul, atît de răspîndit în timpul nostru.

La Moldoveanul Ion Neculce, ni se înfățișează, la prima vedere, un boier de țară, un fel de răzeș, fără cultură și fără orizont, dar avînd cu toate acestea un temperament foarte puternic și o inimă în legătură cu inima — dacă am putea întrebuința cuvîntul acesta, — cu inima obștească a poporului romîn așa cum se înfățișează el în Moldova; deci un Moldovean de treabă și sfătos, un mare povestaș. E greu să se povestească mai pe înțelesul poporului nostru și într'o formă mai corespunzătoare cu ideile și sentimentele lui obișnuite.

Nu afli nimic individual, nimic pretențios în tot cuprinsul acestei cronici.

Și cu toate acestea mai e ceva: stilul înșeală foarte ade-

se ori; poți îmbrăca într'un stil foarte tradițional un fel de a fi revoluționar, după cum poți îmbrăca într'un stil foarte revoluționar ceva care aparține tradiției celei mai autentice.

Ce spune Neculce? Spune, din istoria Moldovei, ce a văzut el, ce este în legătură cu dînsul. El nu uită a însemna ce a făcut boierul Neculce, adecă el însuși. Ca și în casul lui Miron Costin, avem, deci, a face cu o cronică individualistă, cu același individualism care vine de aiurea. Dar el nu era un ucenic al școlilor polone, familia nu-i trecuse în regatul vecin, nu avuse legături cu tinerețea de dincolo de Nistru. Foarte adevărat. Insă Ion Neculce, cu tot numele lui dublu, atît de românesc, avea mult sînge grecesc în el. El se cobora prin tatăl său dintr'o familie grecească; era rudă cu Cantacuzinii.

Alături de influența ancestrală venită pe altă cale, nu se putea, apoi, să nu aibă influență și asupra lui curentul cărturăresc din Polonia.

Cronicile nu se tipăriau, nu-i trecea nimănui prin minte să le tipărească. Se publicau numai cărți bisericești, nu și însemnările istorice, care cuprindeau aprecieri ce puteau să supere. Ar fi fost să se semnaleze cineva răsbunării posibile a unui Domn, dacă ar fi dat la lumină un capitol de cronică, și Domnii se schimbau așa de des! Dar, între boieri, cronica se cetia. Ea trecea, în manuscript, de la unul la altul. Și, prin urmare, Ion Neculce a avut în mînă cronica lui Miron Costin. Căci toate cronicile acestea se leagă una de alta. Odată ce Ureche a făcut cronica lui, Miron Costin și toți ceilalți cari se vor perinda, vor sta supt influența acestei cronici, și, la rîndul lui, Neculce a suferit-o.

Dar la Neculce sînt de observat încă două lucruri. El s'a întîlnit cu Rușii și a trebuit să treacă în Rusia, să se găsească în mijlocul societății rusești, care, — țin să observ acest lucru, mai ales față de anumite păreri exprimate de scriitori mai tineri, cari în această privință hotărît că greșesc—, nu-i plăcea fiindcă era prea mult strînsă într'un fel de disciplină de casarmă, grozoaie, care pentru dînsul, Moldovean deprins a trăi și a vorbi oarecum liber, era o suferință de fiecare moment. Și aceiași judecata o întîlnim, de altfel, și într'un raport al unui Saxon venit în Muntenia pe la 1690: dorința lui Petru-cel-Mare de a cîștiga pe Munteni nu poate a-

vea sfîrșit rodnic, crede el, pentru că Petru era „ein Herr allzu strenger Disziplin", „un om de o disciplină prea strînsă". Dar Neculce mai spune și altceva: lui nu-i place Rusia pentru că nu sînt cărturari, pentru că, am zice azi, oamenii de acolo nu au preocupații intelectuale. Petru credea că face o revoluție atunci cînd silia pe orișice Rus să umble proaspăt bărbierit, ori ca fiecare să cetească aritmetica lui. Dar, cînd, prin măsuri oficiale, cu jandarmul și soldații silești o nație să învețe ce este aritmetica, își poate închipui oricine că acolo nu este prea multă intelectualitate.

In societatea aceasta, dacă nu a găsit intelectualitate, Neculce a găsit totuși altceva: a găsit *un orizont politic care nu era în Moldova.* Rusia avea ambiții în toate părțile, ambiții de Putere mare, și la Ion Neculce, într'o anumită fasă a lui, se vede o necontenită privire asupra împrejurărilor de aiurea, care constituiau deci pentru el un nou izvor de informație pe care de sigur nu l-ar fi avut altfel.

La o parte de povestirea însăși, prinsă în anumite limite cronologice, fără niciun fel de pretenție cronicarul adauge un capitol de istoria Romînilor în ceia ce numește „O samă de cuvinte". Originea acestor delicioase scene o cunoaștem: sînt legende pe care le culege Neculce. Simțul poesiei populare a putut fi pierdut în vremea în care scria el și poesia să fi trecut în prosa. Se poate pune astfel, la noi, cu prilejul lui Neculce întreaga discuție care s'a pus cu privire la povestirile despre regii franci din cronica lui Grigore de Tours, singura prin care cunoaștem pe Merovingieni: cuprinde ea legende care fuseseră cîndva cîntece populare, ceia ce după părerea germaniștilor ar duce la conclusia că trebuie să vedem o origine germanică a cîntecului popular însuși, ori au fost de la început numai simple legende?

Dar Neculce, indiferent la caracterul plin de ispite literare al acestor povestiri, nu le amestecă niciodată cu realitatea; el le pune de o parte și face o deosebire între legendă și istorie, ceia ce nu s'ar fi întîmplat la un om care ar fi avut mai puțin simț critic. El vede că aici nu este adevărul istoric, dar cu toate acestea le cuprinde lîngă cronică întocmai ca și Stolnicul Cantacuzino, care spune că istoria trebuie să întrebuințeze și cîntecele bătrînești și legendele din popor. E

aceiași stare de spirit și la unul și la celalt, numai cît unul prelucrează acest material istoric, celalt nu se ocupă de aceasta, ci, pur și simplu, pare a spune: iată, cînd veți scrie istoria țerii, vă pun la dispoziție un material care nu trebuie să se piardă.

Același orizont occidental, cu un amestec care la Neculce nu se întîlnește, căci el înțelege să scrie numai moldovenește, fără a introduce cuvinte străine, fără a latinisa, se întîlnește și în opera istorică a lui Radu Popescu, din Ilfov, marele dușman în scris al lui Șerban Cantacuzino. E un cronicar politic deosebit de interesant, fiindcă, de o parte, în felul cum povestește el în memoriile lui, se apropie de Miron Costin și de Neculce, dar, în același timp, sau, mai bine zis, într'un anume moment din desvoltarea scrisului său, el este și un martor al vremurilor sale, spuind lucruri pe care le-a să vîrșit și el însuși[1].

Va să zică e un autor de memorii, un individualist ca și cei doi Moldoveni de cari am vorbit. Dar Radu Popescu, în afară de aceasta, a fost îndemnat a scrie și o cronică. In această cronică este un amestec de acusări contra Domnului cu aprecieri oarecum obiective.

Dar la dînsul, care a fost trimes dese ori în solii și care a avut legături cu Ardealul se simte și acea influență nouă care ar merita să fie studiată deosebit. Incă din timpul urmașilor lui Matei Basarab și ai lui Mihnea Radu, care imita pe Mihai Viteazul, dînd lupte după pilda Călugărenilor, și care a murit în pribegie, se introduc neologisme latine în românește. Scrisorile lui Mihnea Radu către Sibiieni cuprind cîteva caracteristice, și un studiu ar fi de făcut și în ce privește instrumentul sintactic, ca să se vadă întru cît sintaxa veche, laxă, nedisciplinată este supusă aici influenței celei occidentale. Iarăși o pătrundere a Occidentului în scrisul nostru.

Dar acela care a reușit, peste luptele de partid, suprimîndu-le cu cea mai mare asprime și întinzînd aripile sale o-

[1] În volumul al V-lea din *Magazinul istoric pentru Dacia* s'a dat această serie de povestiri contemporane pe care le-am atribuit și continuiu să le atribuiu lui Radu Popescu. Este însă o altă părere, părerea lui C. Giurescu. Dar nu văd între contemporani pe nimeni care ar fi putut scrie în felul acesta.

crotitoare asupra vieţii româneşti nu numai din Muntenia, dar de pretutindeni, pană în Ardeal, a fost Constantin Brîncoveanu, de fapt un Domn al tuturor Romînilor. Moldova a fost cîrmuită de dînsul, căci fata lui Maria a fost soţia tînărului Duca, iar în Ardeal ar fi vrut să-şi aşeze alt ginere, străin, ori să treacă el însuşi. Constantin Brîncoveanu este, cum am spus şi altă dată, fără îndoială o imitaţie, aş zice: o contrafacere orientală, foarte modestă, a lui Ludovic al XIV-lea. Domnii cei vechi aveau o căsuţă de boier, o gospodărie ca oricare alta, o Curte domnească, în jurul vre-unei biserici. Cu totul altfel la acest jumătate de Cantacuzin care era Brîncoveanu. Unuia ca acesta îi trebuia o Curte domnească; Brîncoveanu a vrut deci să aibă reşedinţi la care înaintaşii săi nici nu se gîndiseră, şi şi-a făcut castelele pretutindeni; ca acelea de la Potlogi ori de la Mogoşoaia, cea mai frumoasă clădire de locuinţă în vechiul stil românesc. Castelele acestea sînt „Versailles"-urile lui; numai că, în loc să-şi facă o singură casă, şi-a făcut mai multe, case mari boiereşti în mijlocul grădinilor de stil apusean. Nu-şi închipuie cineva cît era de adînc, în Constantin Brîncoveanu, amestecul de Constantinopol şi de Veneţia. Moda era constantinopolitană: papuci, haine largi, manta prinsă cu copcă la gît, părul ras, numai cu o şuviţă la spate, aceia despre care se spune, cu privire la Turci, că li trebuia ca să-i prindă de dînsa îngerul morţii pe cîmpia de luptă. Dar atîtea lucruri, mai ales prin Constantin Stolnicul, veniau prin Veneţia, în care supt acele raporturi se concentra Occidentul.

Cînd i-a trebuit lui Brîncoveanu şi o cronică oficială, el a pus pe Radu Greceanu, expert în domeniul traducerilor teologice, să facă şi o cronică de Curte, solemnă, maiestoasă, avînd pe ici pe colo şi cîte o înţepătură împotriva adversarilor lui Voda. Dacă se întîmpla ca acesta să se certe cu cineva, Radu Greceanu trebuia să recie capitolul şi să înfăţişeze rău pe acela care la început ieşise bine, şi invers. Din care causă Radu Greceanu ni este păstrat pentru unele părţi în două forme cu desăvîrşire opuse.

Peste toţi aceştia, cari nu traiesc deci, numai în modul îngust pe care l-am putea presupune, se întinde, într'un anume

moment, o *influență a erudiției apusene*. Cel mai caracteristic represintant al acestei erudiții apusene, amestecat și cu alte elemente, este Dimitrie Cantemir.

In Apus, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea pasiunea individualismului, care, acolo, îmbătrînește mai răpede, fiind și mai veche în acele părți, încetează supt oblăduirea lui Ludovic al XIV-lea, cînd nu se îngăduia niciun partid, nicio pasiune de ordin politic și social. Nobilimea era luată din castelele ei și dusă la Versailles. Nu mai sînt paginile admirabile de ură din timpurile războaielor religioase în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care fac mai mult decît literatura cuprinsă în manualele de istorie literară.

Ludovic al XIV-lea cu pompa lui apasă peste tot, și ceia ce regele dorește mai mult și izbutește a impune este o înfățișare obiectivă, elegantă a scrisului, supus și el la tirania manierelor. Să facă cineva algebră, geometrie cît o putea mai mult, să studieze pe cei vechi, pe antici, e foarte recomanda bil: cu cît va gîndi lumea mai mult la literatura romană, cu atît va critica mai puțin vremea curentă. Lupta dintre cei vechi și dintre cei noi, „la querelle des anciens et des modernes", presintă o polemică într'o formă care nu mai este a lui Pascal: peste vechile „Provinciale" ale acestuia, peste chinul tragicei lui cugetări, erudiția d-nei Dacier. Bileau însuși, într'un moment, s'a ocupat de un autor sirian care scria grecește și a dat o cercetare foarte erudită asupra acestui Longin. Unii filosofi, cum era Leibniz, se ocupau și de lucrări care nu erau în legătură cu filosofia, cu un fel de istorie fără niciun fel de caracter și niciun fel de tendință. Ceia ce stăpînește epoca este deci erudiția pură, care va domina și secolului al XVIII-lea, cu Benedictinii de la Saint-Maur, cu *Gallia Christiana*, cu Dom Bouquet și *Scriptoras* ai lui, cari vădesc aceiași tendință.

Tendința se întîlnește imediat și la noi. Acel care represintă în mod foarte complicat această tendință de erudiție este, am spus-o, Dimitrie Cantemir, Un portret de tinerețe presintă complexitatea, cu elemente de Orient și de Occident, a acestui spirit remarcabil, unic. In cap un turban, dar nu capul ras cu șuviță, ci plete mari de perucă, ce i se coboară pe umeri, după moda lui Ludovic al XIV-lea; mustăți scurte,

barba rasă, pe cînd Turcii, pe vremea aceia, o purtau plină. Cantemir face deci unele concesii portului turcesc, dar încolo tot felul lui de a se purta este al Apusenilor. La gît o cravată înodată ca la Paris, pe cînd trupul, cuprins într'o haină de brocart pe talie, se presintă supt un aspect veneto-constantinopolitan; la brîu o sabie turcească, îndoită, un hanger.

Intăiu el şi-a făcut învăţătura la Iaşi, cu Italo-Grecul Cacavela, pe vremea cînd acolo era şi o şcoală superioară iesuita[1]. Fii de boieri mergeau acolo, şi între alţii fiul cel mai mare al lui Miron Costin, Nicolae, care îmi face şi azi aceiaşi impresie ca şi acum treizeci de ani, de pedant exact, incapabil de orice iniţiativă, plin de pretenţie, socotindu-se superior tuturor celor cari au învăţat mai puţin decît dînsul.

In Nicolae Costin vedem şcolarul, în fiecare moment. Din dreapta, din stînga, de oriunde, el se sileşte să culeagă cît mai mulţi scriitori, pentru ca să poată spune: se ştia atîta, dar eu ştiu ceva pe lîngă acestea toate. Cronica pe care a scris-o astfel este într'un stil deosebit de slab, iar valoarea de informaţie, redusă. Cîndva am crezut că aşa-numitul „Ceasornicul Domnilor", care se ştia că este o adaptare după o carte spaniolă „Horologium principum" de Guevara, cuprinde totuşi o parte privitoare la viaţa Moldovei: mi se părea că pleacă, pentru anume părţi, din împrejurările moldoveneşti de la începutul secolului al XVIII-lea. Controlul făcut la Şcoala noastră din Franţa arată că nu există un cuvînt care să nu fie tradus. „Ceasornicul Domnilor" poate fi interesant în ce priveşte forma, poate fi întrebuinţat ca documentare filologică, este chiar o lectură plăcută, dar originalitate nu cuprinde nicio picătură.

Cu totul altfel este Dimitrie Cantemir, care nu a învăţat la Iesuiţi. Tatăl său era un necărturar, care se iscălia cu un bloc de lemn în care erau săpate cuvintele solemne: „Io Costantin Voevod" şi trăgea cu pămătuful pe de-asupra. Mama lui fusese însă o femeie romantică, şi a dat fratelui lui Dimitrie numele de Antioh, în legătură cu povestea lui Alexandru-cel-Mare. Dimitrie, şi în felul său de a gîndi, avea asămănări cu

[1] Am tipărit socotelile şcolii acesteia în vol. I-II din *Studii şi documente*, şi de sigur că ele s'or mai fi păstrînd în arhiva bisericii catolice din Iaşi.

tatăl său, dar în dorința aceasta de a străbate în toate domeniile cunoștinții umane e fiul mamei, moartă în tinereță. Tatăl doria să învețe pe copii cu pasiune, poate tocmai din pricina ignoranței lui. Antioh nu era un om deosebit, și în acest domeniu nu s'a ales nimic de dînsul. Dimitrie, în schimb, era un spirit deosebit de sprinten și s'a dat imediat, cu patimă, la învățătură. Călugărul acela Ieremia Cacavela, Cretan de origine italiană, un simplu „iatro-filosof", ca și Alexandru Mavrocordat Exaporitul, a format după asămănarea sa pe domnescul școlar. Creta însă însemna o regiune în care Orientul cu Occidentul se amestecau de o mulțime de vreme. Insula grecească, ocupată de Venețieni încă din secolul al XIII-lea, trăind apoi patru sute de ani supt stăpînire latină, adăpostia o populație grecească foarte inteligentă. Cu inteligența aceasta nativă a lor, ei au reușit să realizeze sintesa de care vorbiam și pe care o vedem la acel filosof și doctor de la care Dimitrie Cantemir a învățat o filosofie de acest fel. Mai tîrziu a studiat și opera unui filosof german. Dar mai ales la Constantinopol, trimes acolo ca ostatec, el a fost inițiat în trei civilisații de-odată. Grecește știa bine: a fost în legătură cu toți învățații greci de pe vremea lui. Nu era un elenist, în sensul filologic al cuvîntului, însă putea să cetească izvoarele vechi, fără niciun fel de dificultate, și să le înțeleagă, de plin. Știa turcește; singurul dintre creștinii eruditi ai secolului al XVIII-lea care a fost adînc cunoscător al limbilor orientale vorbite. Nu e izvor turcesc pe care el să nu-l fi putut întrebuința pentru „Istoria imperiului otoman", care nu numai că a fost cea mai bine informată din istoriile similare de pe vremea aceia, dar mai avea originalitatea de a reda lucrurile turcești în spirit răsăritean. Pe lîngă aceasta era un scriitor de limbă latină, și, cum toată partea aceasta era un vechiu ținut de limbă italiană și unul nou de limbă franceză, de sigur că Dimitrie Cantemir nu poate să nu fi știut și italienește. Era primit la ambasadorul frances Désalleurs și, într'un moment de mare necaz pentru el, a găsit cîndva refugiu la ambasadă. Lungii lui ani de refugiu în Rusia, unde s'a însurat și și-a crescut copiii, l-au făcut să știe și rusește. Astfel fiul de Domn moldovean a trăit într'un mediu care i-a îngăduit lui, și numai lui în toată această epocă, în Răsărit

și Apus, să aibă cunoștința tuturor literaturilor și tuturor formelor de cultură, de la antichitatea greacă și latină până la cultura orientală, turcească, arabă, persană.

Și, totuși, de această bogată informație. spiritul său nu se lasă strivit; el a putut-o purta pe umeri: soldat împovărat cu arme grele, era capabil însă a merge la asalt, pentru orișice țintă, și atunci din spiritul lui moldovenesc plin de originalitate, din vigoarea aceasta pe care nimic nu o putea înăbuși a resultat încrederea cu care el a atacat, și puterea cu care a biruit, toate subiectele, precum acela al „Istoriei imperiului otoman" sau acela despre religia mahomedanilor, operă admirabilă care nu este în de ajuns de cunoscută[1].

S'a amestecat și în discuțiile teologice din Rusia și teologii contemporani, un Teofan Procopovici, de pildă, au fost biruiți de către dînsul cînd a fost să se interpreteze teologic Sfînta Scriptură.

In afară de aceasta, cum literatura, pentru Orientali, înseamnă fabulă, de la vechile fabule ale lui Bidpai și de la vechile povești indiene, Cantemir a luat un subiect de istorie contemporană și l-a turnat în formele acestea străvechi, dînd-u-ni „Istoria ieroglifică", inspirată în parte și de la vechi romane, ca „Etiopicele" lui Heliodor, de care s'a desfătat antichitatea grecească tîrzie. E vorba de intrigile și luptele românești la Constantinopol, tratate cu ceva pasiune și cu mult humor.

In același timp Dimitrie Cantemir a pus pe alte base istoria poporului său, și acesta este fără îndoială cel mai mare merit al lui: el a considerat poporul său ca un singur întreg, întocmai ca acel Muntean contemporan, Constantin Cantacuzino Stolnicul. Cînd într'un popor apare un singur om cu o ideie, este mare meritul omului aceluia nepotrivit cu timpul său, dar, cînd nu numai un singur om, ci mai mulți răsar cu aceiași ideie, aceasta înseamnă că ideia este a poporului întreg, și locul are o valoare și mai mare. Prin urmare, în societatea românească de atunci, ideia unității naționale se

[1] D. Ștefan Ciobanu a arătat la Academia Română că acela ce ni închipuiam cu privire la cartea aceasta este cu totul altceva decât realitatea; că e vorba de o lucrare cu mult mai bogată și cu mult mai originală de cum se crede.

impusese; după ce bîjbîiseră puțin Miron Costin și Nicolae Costin în jurul acestei idei, ea ajunsese a se afirma deplin și în Muntenia și în Moldova. Dar Dimitrie Cantemir aducea un element nou în ordinea aceasta, la care ajunsese, înaintea lui, unul pe calea influenții polone, celalt mai mult pe a influenței italiene, dar la care el ajunge printr'o concepție mai modernă și mai aproape totuși de mintea fiecăruia, și anume ideia dreptului de proprietate ancestrală a Romînilor asupra întreg teritoriului lor, Astfel două legături sînt stabilite de Cantemir: *legătura între Romînii de pretutindeni și legătura Romînilor de pretutindeni cu pămîntul românesc.* Fără îndoială aceasta este una dintre cele mai mari idei ale trecutului nostru.

Peste tot, ceia ce armonisează și leagă la un loc materialul de fapte pe care îl mînuia, era *lumina cu totul nouă pe care el o arunca une ori și spre viitor.* In două domenii mai ales ea se manifestă. Pănă la el geografia era o înșirare de nume, căci nu este o singură operă în Europa în care să vedem viața întreagă a unui popor așa cum este casul cu „Descrierea Moldovei" a lui Cantemir. Aici se găsește o presintare a pămîntului, a organisației administrative, a superstițiilor populare pe lîngă scene, atinse oarecum în treacăt, de istorie. Acele superstiții populare pe care Stolnicul Cantacuzino le credea necesare pentru istorie sînt pe larg tratate aici; acele legende pe care Neculce le punea în fruntea cronicei sale, sînt intercalate aici. Dar și în tehnica geografiei, d. G. Vîlsan a găsit, acum în urmă, contribuții neașteptate ale lui Cantemir, descoperind și admirabila lui hartă a țerii moldovenești. Pănă acuma se credea că harta Moldovei a lui Dimitrie Cantemir este alta; d-sa a găsit-o însă pe cea adevărată, care este mult superioară celor atribuite lui. E interesant pentru paralelismul nostru că și Stolnicul Cantacuzino a făcut o hartă, a Țerii-Românești, pe care o cunoaștem numai din scrierea unui Italian Del Chiaro, autorul „Istoriei revoluțiilor din Muntenia"; în timpul din urmă se începuse a se spune că nu este harta lui Cantacuzino, ci a lui Ioan sau Ieroteiu Comnenul, episcopul de Silistra, dar acum cîteva luni de zile d. Dimăncescu, consulul nostru din Statele-Unite, a înfățișat Academiei harta lui Cantacuzino pe care a găsit-o: e vrednică

de toată atenția. Dar ceia ce nu ar fi putut face Constantin Cantacuzino Stolnicul a făcut-o Dimitrie Cantemir cînd, ca tovarăș chemat în Crimeia de Țarul Petru, a schițat profiluri de munți așa cum le schițează geografii în timpurile noastre.

In ce privește al doilea domeniu, al istoriei, trebuie să înțelegem un lucru: „Istoria imperiului otoman" nu este o simplă descriere de fapte, ci o dramă, o adevărată tragedie antică. In Apus, niciodată istoria nu fusese tratată astfel ca dramă, înfățișîndu-se ridicarea unui popor, punctul culminant și scoborîrea lui. Ceia ce mai tîrziu a făcut Gibbon asupra Imperiului roman și ceia ce, înainte de Gibbon, făcuse Montesquieu în „Considerațiuni asupra măririi și decăderii romane", a încercat-o înainte de dînșii Dimitrie Cantemir: Este *cea d'intăiu istorie filosofică a unei Impărății*[1].

Din Moldova aceasta pe care noi o concepem patriarhală, pleacă une ori forme și se desfac linii de viitor care întrec concepția apuseană.

[1] Cartea a fost tipărită tîrziu de Antioh, fiul lui Dimitrie Cantemir, *după* apariția cărții lui Montesquieu, dar Antioh Cantemir a fost ambasador al Rusiei la Paris și aici a trăit în cercul filosofilor francesi: în această vreme el a avut legături și cu Montesquieu. Antioh Cantemir avea manuscriptul latin al cărții părintelui său și l-a comunicat în aceste cercuri.

VIII.

Decăderea vechiului spirit. Traduceri religioase din greceşte.

După ceia ce dăduse Cantemir pe la 1700 în cugetarea romanească aplicată la lucruri româneşti cu o energie şi o strălucire fără pereche până atunci, s'ar fi putut aştepta cineva pentru secolul al XVIII-lea la o mişcare corespunzătoare. Mişcarea aceasta, de continuare a avîntului din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi de la începutul celui următor, nu se întîlneşte însă. Atunci firește se pune întrebarea, de ce un Constantin Stolnicul în Muntenia şi un Dimitrie Cantemir în Moldova apar, pentru ca apoi să nu mai fie decît stîrpiciunea secolului celui nou, până tîrziu catre sfîrşitul lui, cînd lucrurile au luat altă înfăţişare, alte curente lucrînd asupra societăţii româneşti?

Răspunsul îl putem da generalisînd problema: nu este vorba numai de Romîni, ci de toată societatea, apuseană şi răsăriteană. Ţara aceia care da impuls tuturor celorlalte, care exercita un fel de regalitate spirituală, de şi adesea numai de modă, Franţa nu va mai avea acea calmă tragedie a lui Corneille sau a lui Racine, ori îndrăzneaţa censură, a patimilor şi intereselor omenirii, avîntul de cugetare, atingînd şi legăturile noastre cu Dumnezeu, al lui Pascal. In schimb tragediile pentru aplause ale lui Voltaire, în care se exploatează toate pasiunile politice şi sociale ale secolului. Sau poesia lui rapede obosită, careia-i urmează a unui Jean Baptiste Rousseau, clară şi rece, a unui Delille, foşnind din dantele pe un trup uscat şi şubred. Ori pedanta copiere de „Eneidă" fără suflet care e „Henriada". Toată literatura

aceasta nu poate fi pusă alături de ceia ce a dat secolul precedent. Şi, cu cît înaintează cineva în acest secol al XVIII-lea, decadenţa este mai vădită, pănă se ajunge la literatura ştiinţifică de foarte mare valoare, care şi-a găsit expresia supremă în Enciclopediştii propagandei „filosofice", fără a vorbi de ce cîştigă, efectiv, ştiinţa, dar care pe noi nu ne interesează aici. Poate tocmai fiindcă toată vitalitatea poporului frances sau a unei părţi din poporul frances era atrasă pe domeniul literaturii ştiinţifice, şi se făcea algebră, geometrie, astronomie, fisică, ştiinţe naturale, poate tocmai din causa aceasta literatura pierde.

Prin urmare să nu ne mirăm că avem un secol sărac, aproape sterp şi pentru noi.

In secolul al XVIII lea individualităţile lipsesc Poate că un Nicolae Mavrocordat, om foarte ambiţios, de foarte înaltă cultura, fiul scriitorului Alexandru Exaporitul şi el însuşi autor al unei lucrari greceşti de caracter filosofic în care se vede omul iniţiat în rosturile antichităţii clasice, şi pe lîngă aceasta proprietarul unei biblioteci admirabile, ar fi vrut să se încunjure cu oameni eminenţi, cărora să li dea o situaţie potrivită cu meritele lor. Şi gîndul acesta-l va fi avut şi fiul său Constantin, şi vărul acestuia, Grigore Ghica, acel care a facut mănăstirile Pantelimon şi Frumoasa. Cu toate acestea nici într'o ţară, nici într'alta, un om distins, capabil de producţie literară, nu se întîlneşte. Dar, şi dacă s'ar fi întîlnit în ce împrejurări puteau ei să se cultive şi care ar fi fost resultatul acestei cultivari a lor? Fanarioţii, cari nu înseamnă Greci, ci funcţionari otomani, cari pot fi şi Romîni, Romîni cari s'au făcut Greci pentru ca să se împace cu Turcii în vederea exploatarii Romînului în folosul Turcului definiţia este ceva cam lungă, dar adevărată , nu erau deci predicatorii unui crez străin, silnicii introducatori ai unei culturi cotropitoare. Racoviţeştii sînt doar, boieri din Ţara-de-jos, cu ceva sînge cantacuzinesc dupa femei, Calmăşeştii Bucovineni. Primul Calmăşul, părintele şi strămoşul lor, era incapabil să scrie în altă limbă decît în moldoveneasca lui provincială şi fiul lui Teodor Calimah, Ion, învaţă la Liov, întră la capucnehaie în Constantinopol, învaţă greceşte mai bine decît putea învăţa în Moldova, pe lîngă ceva italieneşte şi franţuzeşte, este în-

trebuințat acolo ca Mare Dragoman, ca „Terziman" al Impărăției turcești și astfel își deschide calea spre o Domnie în Moldova. Numele se schimbă și el: din Calmășul se face Callimachi, în legătură cu poetul antichității elenice. Iată prin urmare un membru al unei mici familii moldovenești care ajunge, trecînd prin Fanar, să ocupe Scaunul Moldovei.

Acești Fanarioți, de altfel, nici nu sînt niște tirani. E adevărat că: Nicolae Mavrocordat, la început, a greșit, necunoscînd obiceiurile țerii. Și în Muntenia și în Moldova primele lui Domnii au fost scurte, căci apucase o cale care nu era aceia pe care o putea îngădui țara, ci aceia cu care era deprins la Curtea Sultanului, pe cînd, la noi, boierii aveau foarte multă latitudine de activitate din partea Domnului, pentru că el trecea, și boierii rămîneau.

Aici în margenea Bucureștilor a tăiat pe cîțiva boieri, ca boierul Brezoianu, iar pe Mitropolitul Antim, vestitul Mitropolit Antim, cel cu predicile frumoase, iubitor mare și artist al cărților, pe care le scotea și în tipografia lui, acela care a ridicat atît de sus prestigiul Bisericii muntene, a fost trimis la Constantinopol și înecat pe drum. Dar pe urmă, cînd s'au deprins Fanarioții cu țara, nu au fost nici mai buni, nici mai răi decît alții; dese ori se întîmpla să fie chiar mai buni; de și nu aveau rădăcini în țară, ei erau totuși responsabili pentru această țară înaintea Sultanului, și, fiindcă este un principiu pentru secolul al XVIII-lea că mai înainte de toate să se asculte „săraca raià a Impăratului", atunci cînd era conflict între Domn și această raià, totdeauna Sultanul da dreptate raielei; doi Domni au murit astfel, Grigore Alexandru Ghica, înjunghiat la Iași, și Hangerliu; străpuns de cuțit la București, fiindcă nu se interesaseră sau nu ajunseseră să se puie în legături cu „săraca raià a Impăratului".

Se spune dese ori că Fanarioții nu știau limba românească. Este o legendă ridiculă. Nicolae Mavrocordat a învățat românește, a cerut să cunoască trecutul Moldovei și a organisat un corp de cronici moldovene, așa după cum în Muntenia a organisat un corp de cronici muntene. Iar pentru Constantin Mavrocordat avem condica lui de hotărîri, mult mai desvoltate decît așa-numitul *Anatefter*, culegerea de masuri a lui Brîncoveanu, — amîndouă ni s'au păstrat, dar acum sînt la

Moscova. Această condică este în româneşte, într'o excelentă limbă; niciun singur act grecesc. Iar, cînd, odată, cine ştie ce ispravnic a crezut că face plăcere Domnului scriind greceşte, acesta i-a poruncit ca moldoveneşte să scrie, nu greceşte.

In ce priveşte clientela grecească a Fanarioţilor, avem învăţăturile lui Nicolae-Vodă către fiul său Constantin, în care-i spune ca înainte de toate să nu-şi aducă Greci mulţi cu dînsul. In bisericile noastre, nu este de sigur numai un merit al Fanarioţilor, ci resultatul firesc al unei lungi evoluţii, dar fără îndoială că şi voinţa Domnilor secolului al XVIII-lea, că supt ei întăia oară, afară numai de paraclisul Curţii şi cînd era Vodă de faţă, s'a făcut slujba în româneşte. Pe vremea lui Brîncoveanu, psalmii, evanghelia erau în româneşte, dar tot ce privia slujba bisericească se făcea în limba slavonă. Tipăriturile din vremea lui Brîncoveanu sînt romîno-slavone, liturghia fiind încă slavonă. Ce ar fi fost mai uşor pentru Domnii fanarioţi decît să poruncească introducerea limbii greceşti? Au fost destul de înţelegători ca să n'o facă,—niciunul.

Prin urmare în această epocă, odată aşa de criticată, au fost Domni cari nu erau tirani, cari nu erau aspri şi răi—nu aveau voie să fie răi, căci aşa era tendinţa vremii — şi Domni cari nu au sprijinit cultura grecească decît *acolo unde au găsit-o.*

Academia lui Şerban Cantacuzino avea, în adevăr, ca limba de predare greceasca: nu se putea altfel, trebuia sau latineşte sau greceşte. Nici vorbă de o prigonire a limbii românesti.

Cu aceasta dispare însă una din scusele care se aduceau pentru slăbiciunea literaturii noastre în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Această slăbiciune *este, poate, şi pentru că nici Polonia, nici Ardealul nu mai puteau suggera nimic, dar ea se compensează.* Pentru că niciodată viaţa unui popor ajuns la oarecare grad de desvoltare nu se poate opri cu desăvîrşire; ca apele pe care anumite împrejurări le împiedecă de a mai curge la suprafaţa pămîntului şi care se afundă în adîncuri, unindu-se acolo cu alte izvoare ascunse, pentru ca mai departe să iasă din nou de-asupra cu puterea sporită, ea va ţişni iarăşi la lumină, mai puternică.

Ce sînt, în acest timp, la suprafaţă, cronicile? Intăiu cele muntene Nu le mai avem, de la o bucată de vreme, după moartea

lui Nicolae Mavrocordat. Istoria pe vremea lui Constantin Mavrocordat e alcătuită din niște panegirice Domnii erau legați, nu atît de țară, cît de Domnie, și, dacă am avea chiar o cronică a lucrurilor care se făceau pe pămîntul românesc în legătură cu Domnii fanarioți din București, nu am mai avea sufletul românesc însuși. Nu e nici simțul unei adevărate vieți în ce înseamnă străinii în limba lor străină, ci numai însemnări zilnice, „efemeride", cum se făcuseră și la Constantinopol, ca ale lui Constantin sau Chesarie Daponte. In Moldova Cronica lui Amiras e un „panegiric" al Ghiculeștilor, și ei mai au unul scris în grecește; cronica lui „Mustea" e o înscilare deslînată; a lui Ioniță Canta, a cărui condică de socoteli casnice am analisat-o dăunăzi, e migăleala timidă a unui biet boier care slujia servil pe Domnul său, ce putea scrie un om ca acesta, cu tot numele lui așa de mare, în materie de viață politică a țerii? Intrigile de atunci le înseamnă, cu un condeiu sfătos, iarăși un Grec, scriind grecește, supt influență francesă, Constantin Carageà. Ienachi Kogălniceanu urmează supus evenimentele exterioare.

Causa pentru care nu se mai întîlnesc opere însemnate în acest document trebuie căutată de altfel și în întreruperea, afară de domeniul școlar, „științific", a legăturilor noastre cu Apusul. Aceasta în ce privește principatele, căci ce s'a petrecut în Ardeal are un alt caracter.

Legături nu se mai puteau întreține după ce tocmai ele deveniseră mai strînse. Viața lui Constantin Stolnicul este o dovadă de cît de mult eram legați de Occident, și ceia ce făcuse Stolnicul a fost continuat de o întreagă generație; cei cari au învățat la Academia Domnească din București, aceia aveau simpatie pentru lumea occidentală și unul din ei, un Matei Cretulescu, în testamentul său, însemna că nepoții trebuie să i se ducă în străinătate pentru a culege anume învățături în trei limbi: în grecește de sigur, dar, înainte de grecește, în latinește și în italienește. El însuși fusese la Viena și de acolo se întorsese cu o colecție de cărți, vre-o două sute, în cea mai mare parte apusene. O mulțime de Romîni în vremea aceasta au fost trimeși în Apus, Romîni sau Greci, trăind alături de Romîni, ca un Hrisoscoleo, ori ca Hrisant Notara, care va

ajunge Patriarh de Ierusalim, şi va fi un fel de ctitor religios şi cultural al ţerilor noastre, schimbînd scrisori greceşti, în cel mai bun stil elenic, cu Constantin Cantacuzino Stolnicul, cu Nicolae Mavrocordat şi chiar cu străinii. Nu era de mirare să se vadă Romîni în Italia, dar şi pănă la Londra sau Oxford. La Veneţia Constantin Mavrocordat a ţinut bursieri de artă şi limbă pănă l-a oprit bănuiala turcească. Un nepot al episcopului Grigorie Socoteanu a venit de la aceleaşi înalte şcoli din Vest. Legătura cu Apusul era foarte strînsă în acest moment şi în acest domeniu, şi se poate închipui marele folos ce ieşia din aceste legături necontenite.

In seceta cronicelor propriu-zise, întîlnim totuşi o expunere largă a istoriei muntene mai ales prin anii 1750-60.

Este interesanta carte care se chiamă „Genealogia Cantacuzinilor", scrisă în româneşte de cineva care a redactat greceşte o lucrare tipărită tot în greceşte cuprinzînd situaţia principatului Ţerii-Romaneşti în acel moment şi un raport făcut Ruşilor pe cari-i servia. Sînt operele lui Mihai Cantacuzino, care a fost Ban şi a trecut apoi în Rusia pe vremea Ecaterinei, ajungînd acolo general, — şi familia lui nu s'a mai desfăcut niciodată din acele părţi. E acel care a făcut biserica lui, a „Măgureanului", atît de des prefăcută. Genealogia e redactată şi pe basa unor hîrtii rămase tot de la Constantin Cantacuzino Stolnicul şi pe care le-a avut Mihai la îndemînă. Spiritul Stolnicului se păstra odată cu arhiva lăsată descendenţilor.

Dar contactul era redus la anumite persoane, în anumite hotare. Sultanului nu-i plăcea să-i meargă supuşii în Apus. Domnului tot aşa de puţin. Am spus că el nu era un tiran, dar era, firește, mai bucuros să facă o şcoală în ţară,—şi s'au făcut şcoli foarte bune—decît să se trimeată bursieri, ori să se îngăduie tineri pribegi în străinătate. Grigore Alexandru Ghica a pus şcoala, şi moldovenească şi munteană, pe base noi, occidentale, cu un program care cuprindea retorica, logica, metafisica, cele trei elemente de căpetenie ale învăţămîntului „european": imediat după cunoaşterea limbilor se trecea la urmărirea normelor gîndului şi la ceia ce putea să vadă o epocă fără îndrăzneală în domeniul care de fapt ni este închis nouă, al lucrurilor mai presus de aceia ce natura spune simţurilor noastre. Dar în Apus pornise mişcarea ştiinţifică, şi această mişcare a

ajuns până la noi pentru ca pe la 1770 să schimbe complect caracterul școlii, odată de filologie, care devine acum înainte de toate școală de științi exacte. Ne „algebrisăm" și noi. Inainte, boierii știau italienește și latinește, dacă învățau aceste limbi în casă. De la 1760 înainte, latina se predă la școală. In ce privește grecească, valoarea acestui învățământ se poate vedea după sutele de scrisori grecești păstrate din epoca fanariotă: ele sînt scrise foarte bine de ai noștri, fără greșeli de limbă. Era altfel un învățământ încet, dar fundamental; nu era o scădere dacă studiile de gramatică se făceau după vestitul gramatic Teodor de Gaza din timpul Renașterii, sau după a lui Lascaris, un produs foarte ales al Renașterii grecești în Italia.

Dar oamenii din țară nu mai mergeau în străinatate, și nu mai sînt exilați cari să trăiască, așa cum a fost casul lui Neculce în Rusia, atîta vreme în alte țeri.

In Ardeal abia se întemeiază, în acest timp, biete școli de catehism, care până la sfîrșitul secolului al XVIII-lea aveau programe patriarcale, în care lucrul de căpetenie era, cum a fost și pentru școala noastră rurală până pe la 1860, să se știe unde se pune accentul și cum se pronunță cuvintele. Școala cea mare, de viitor, care va fi pătrunsă de idei și care le va răspîndi, cea de la Blaj, începe a se formă numai pe la 1750. Cînd s'a făcut unirea cu Biserica din Roma, episcopul de Bălgrad, de Alba-Iulia, Atanasie Anghel, trăind, cum îl învinuia lumea, — și cu dreptate — pentru petrecerile lui la episcopie până la jocul cu Țigăncile, nu era nici doctor, nici capabil de a se iniția în lucrurile dumnezeiești, cu atît mai puțin în lucrurile științii. A fost cîndva o discuție aici, daca lumina nouă ni-a venit din Ardeal sau din Principate. Faceți o comparație între un Atanasie Anghel și între un Constantin Cantacuzino Stolnicul sau Dimitrie Cantemir, pentru a reieși unde era pe la 1700 viața sufletească a poporului romîn. Ce a fost mai pe urmă se va vedea; dar pentru începutul secolului al XVIII-lea nu încape comparație.

Ioan Inocențiu Clain, de și vrednic de veșnică pomenire pentru alte merite, s'a făcut întăiu episcop și apoi s'a apucat să învețe latinește. Episcopia fusese aruncată la Făgăraș, de

acolo la Blaj, ca un lucru care trebuie ascuns; din episcopia blăjeană abia întemeiată într'un biet castel de pe vremea ungară a secolului al XVII-lea nu se putea face nimic. Cînd a fost scos Inocenţiu şi a venit Petru Pavel Aron, acesta era însă un ascet, care nu mînca, nu bea, nu dormia şi nu strîngea bani, nu voiă niciun rol politic, ci avea o singură grijă, aceia de a da ceva poporului său în domeniul culturii. Atunci numai s'au întemeiat şcolile romîno-latine din Blaj, care, la dreptul vorbind, consistau într'un Seminariu şi în Micul Seminariu al episcopiei, în care se învăţa ceva latineşte şi teologie. Cît timp a trebuit ca să se facă din şcoala aceasta altceva! Aşa încît Ardealul, care încetul pe încetul culege istoria neamului şi din cărţile latineşti ale străinilor, dar şi din traista călugărilor moldoveni ambulanţi, nu exercită încă niciun fel de influenţă asupra noastră. Nu de acolo putea veni ceva, de la o naţie tolerată, apăsată. Sfîntă-i suferinţa ei, dar din suferinţa singură nu putea să iasă nimic.

In Principate însă, această epocă, stearpă în ce priveşte poesia şi istoriografia, este, mai ales în partea către 1770-80, *foarte bogată în literatură religioasă*. Secolul al XVIII-lea n'a fost, ca al XVI-lea şi al XVII-lea, o vreme de modeste traduceri ale Sfintelor Scripturi pentru cine ştie ce nevoi ale unei mănăstiri, fără niciun fel de acţiune unitară, fără niciun fel de ţintă unică a tuturor celor cari lucrau la aceiaşi muncă, dar fiecare în chilia lui. Nu, literatura religioasă românească din acest secol, mai ales de la o anumită dată înainte, ajunge a avea şi preocupări teologice, ea caută ceia ce nu îndrăznise veacul precedent, *lamurirea credinţei, întrebuinţînd pentru aceasta şi literatura bizantină*.

Şi, dacă este vorba să găsim sufletul omenesc exprimat în formule, o filosofie modernă, plină de cele mai frumoase expresii abstracte, poate să nu dea nimic, pe cînd se poate, iarăşi, întîmpla să se găsească în forma religioasă, pe care fără dreptate o despreţuim, sforţările cele mai mari către înţelegerea însăşi a spiritului uman. Din deceniu în deceniu, din secol în secol, rasa cea mai aplecată către abstracţii, care este rasa grecească, trăind acum în marginile Imperiului bizantin, din toată sforţarea ei a dat lucruri in-

teresante și pentru noi. De această teologie grecească întâiu s'au apropiat călugării noștri din secolul al XVIII-lea, nu în mă năstiri, până la revoluția cea mare pe care în rostul manăs tiresc a adus-o călugărul malorus Paisie, care, plecat din Rusia lui, fusese la Muntele Atos, pentru ca să se așeze aici la noi, prin părțile Rîmnicului-Sărat, apoi la Dragomirna, la Secu și în sfîrșit la Neamțul, unde a meritat să fie îngropat alături de Ștefan, fiul lui Alexandru-cel Bun și de pîrcalabii vremii eroice. Până atunci însă lucrul cel mare nu se lăcea în mănăstiri, ci înainte de toate la *episcopii*.

Episcopia unui Chesarie și unui Grigorie Olteanul joacă prin urmare un rol pe care nu-l avuse înainte, din zilele unui Teofil de Rîmnic. Incă din vremea Brîncoveanului la episcopia Buzăului s'a lucrat foarte mult, tipărindu-se cărți în tipografia locală. Insă nu trebuie confundată aceasta operă de tipografie a călugărilor și episcopilor din secolul al XVII lea cu opera de traducători, — care se face mai ales la Rîmnic, — în acest nou secol, împrumutînd preocuparea teologică bizantină, pe care o deprindeau tălmacitorii, acuma, din *originalele grecești*.

Nu mai este vorba de carte slavonă care să se traducă în românește, ci se merge de-a dreptul la textul prim : cultura noastră bisericească se întoarce la izvorul curat. Lucrul nu era ușor. Și, totuși, oameni cari nu făcuseră niciun fel de școală au îndrăznit și au ajuns a face traduceri bune, creînd o nouă epocă în istoria cărților tipărite, necesare serviciului divin. Un foarte învățat călugăr de la Cernica, Macarie, a mers până la a redacta și un dicționar, nepublicat și pierdut azi, în mai multe limbi, în care însă nu intra și limba românească.

•

Opera aceasta se făcea în momentul cînd în orașe istoricii nu erau în stare să dea, decît, adesea supt umila formulă a anonimatului, cronici care nu mai au nici frumuseță literară nici sens politic, ne mai fiind voia de a exprima cu putere o pasiune, precum pasiunea politică fusese exprimată cu atîta energie de un Constantin Căpitanul sau de un Radu Popescu, ori, în Moldova, de Costinești și de Neculce.

Care era folosul acestei opere de traduceri din episcopii? *Marele folos sta în evoluţia limbii literare.* Limba aceasta literară era, încă din secolul al XVII-lea, capabilă de a exprima orişice, dar nu mersese până la putinţa de a crea perioada armonioasă, care înseamnă marele triumf al stilisticei antice. Propoziţii cu subiect şi predicat poate face orice neghiob care a terminat patru clase primare; nu este însă vorba de aceasta, ci de frasa complicată în care se cuprinde, nu o idee, *ci un sistem întreg de idei.* Perioada are acest avantagiu pe care nu toată lumea îl înţelege. Frasa la Dimitrie Cantemir este o decalchiare latină fără armonie, în care te împiedici; frasa italiană a lui Constantin Cantacuzino Stolnicul este foarte savantă, dar presintă meandre pe care nu le putem urmari uşor, şi sînt în ea lucruri care nu fac parte din organismul perioadei, care este o fiinţă vie, o arhitectură cu linii clare şi elemente organice. Frasa aceasta armonioasă au făcut o călugării din secolul al XVIII-lea. Ei aveau în faţă, nu încurcata frasă, copiată, pe fereastă, a Slavilor, ci însuşi admirabilul original grecesc şi, în al doilea rînd, ei nu ieşiau din nicio şcoală şi nu porniau din nicio familie pe jumătate înstrăinată de popor, ci se ridicau din adîncul însuşi al naţiei. *Instinctul lor popular, mergînd drept către splendoarea marii civilisaţii elenice, a fost în stare să producă frasa de care ne servim şi astăzi.*

IX.

Spirit filosofic şi modă poetică din Apus.

In plină epocă fanariotă, începe, mai ales de la 1770 înainte, o altă perioadă de contact cu Apusul. Acest contact cu Apusul care înviorase literatura românească înainte de epoca fanariotă, este, deci, reluat; reluat însă cu *alte regiuni ale Apusului, în alt spirit,* capabil de a produce şi *alte resultate.* Data aproximativă de 1770 este într'adevăr împotriva cronologiei obişnuite, dincolo de jumătatea secolului al XVIII-lea, însă, în viaţa societăţilor, cronologia este aproximativă,

Prin urmare cam pe la 1770-1780 se schimbă aproape toate înfăţişările externe ale societăţii româneşti, şi aceasta are o influenţă hotărîtoare şi asupra literaturii. Iată motivul acestei schimbări. ——

Secolul al XVIII-lea este ocupat, pentru noi, în cea mai mare parte, de războaie împotriva Turcilor pe care le poartă Austriecii şi Ruşii. Insăşi presenţa acestor armate creştine pe pămîntul ţerii putea să aducă schimbări, dar trebuie făcută o deosebire între caracterul armatelor creştine de la începutul secolului, armate austriece şi ruseşti, şi între caracterul aceloraşi armate pe urmă. Pe la 1710-40 ele aparţin vechiului regim, care nu suferise încă nicio prefacere; e încă regalitatea concepută în stil Ludovic al XIV-lea, armate de mercenari, cu ofiţeri crescuţi în tradiţiile de odinioară. In a doua jumătate a secolului, nuanţa „civilă" a celor cari veniau împreună cu dînsele este alta.

Filosofia apuseană, a lui Voltaire, Rousseau şi a enciclopediştilor pătrunsese pretutindeni. Xenopol credea mult în rolul ofiţerilor ruşi şi vorbia mai mult de dînşii. Dar foarte

mulţi dintre aceşti ofiţeri erau educaţi în vechiul sistem moscovit, nu aveau niciun fel de ideologie a lor şi nu erau în stare să exercite niciun fel de influenţă asupra noastră. Gîndiţi-vă la un Suvarov, care a jucat un rol atît de mare în războiul de la 1789 sau la Potemchin care se visa rege al Daciei întregi; nu poate fi vorba de intelectualismul aceluia care credea totuşi că poate să domnească peste Moldova, Muntenia şi Ardeal, punînd toate trei regiunile la picioarele foastei sale iubite, Impărăteasa Rusiei. Astfel de generali, chiar cînd primesc mode din Apus, nu pot fi socotiţi ca iniţiatori ai noştri în ale culturii. Rolul pe care Xenopol socotia că l-ar fi avut ei, trebuie scăzut.

Dar, chiar dacă generalii şi administratorii erau aşa, *sistemul* în Rusia Ecaterinei a II-a nu mai era cel de odinioară: şi cele mai umile ţeri din vremea aceasta ni arată o anume dispoziţie de spirit a „suveranilor filosofi" din Europa occidentală şi orientală, de o potrivă. Chiar înainte de 1770, un Constantin Mavrocordat nu era mai încîntat decît atunci cînd, din Paris, i se recunoşteau tendinţele „filosofice", cînd auzia pe cutare abate de la Paris vorbind de opera lui legislativă. Al doilea Mavrocordat, cu cele mai bune intenţii, a eliberat, teoretic, juridic, dar nici de cum economic, căci aceasta nu era în mijloacele sale, pe ţerani, el a interzis ca ţeranii să fie consideraţi ca neliberi, ca „vecini", cum ziceau Moldovenii, ca şerbi, „rumîni", cum se zicea în Muntenia: nu mai existau pentru el decît locuitori rurali, cari aveau aceleaşi drepturi la libertăţi ca şi boierii. Cînd Greci trăind în Germania dedică vre-o carte Domnului din Scaun, acesta plăteşte. Supt raportul cultural, Fanarioţii preţuiau aceste lucruri ca foarte mari izbînzi faţă de acea opinie publică occidentală care ea dădea certificatele de cultură şi idealitate. Orişice stăpînitor, fie că este creştin, fie şi Sultanul din Turcia,—ca acel Selim al III-lea care a încercat să schimbe total Impărăţia turcească, dar a fost omorît, planurile lui fiind reluate apoi de un Mahmud—, era legat de această judecată „filosofică" a Apusului. Prin anii 1750, anume Turci, judecînd puţintel cum judecau oamenii din Paris, doriseră un fel de participare a poporului la conducerile Statului.

Prin urmare, cînd conştiinţa apuseană pătrunde în regiu-

nile răsăritene, o ocupație militară capătă și ea alt sens decît înainte; oamenii administrează după alt model, în alt spirit. Și nu se poate Domn care să vină de la Constantinopol, unde vechea influență italiană era înlocuită din ce în ce mai mult cu influența franceză, un Ioan Calimah putuse foarte bine să fie Mare Dragoman știind numai grecește și italienește, pe cînd după 1770 nu se poate fără a cunoaște limba franceză și să nu aducă aceleași preocupații, aceleași tendințe. Cunoscătorul de limbă franceză cetia firește cărțile francese, jurnalele și revistele francese pe care le cumpărau și Domnii noștri, cari aveau abonamente la revistele din Apus și comunicau, dacă nu înșeși foile, extrase din ele, la Constantinopol, fiind chiar puși într'adins ca prin abonamentele acestea și prin delegați ai lor, bine plătiți, cari stăteau de obiceiu la Viena și la Varșovia, Italieni sau Francesi, să informeze Impărăția.

Războiul cel d'intăiu pe care Ecaterina îl poartă singură —al doilea va fi împreună cu Austriecii— împotriva Turcilor, de la 1769 până la 1774, cu consecințe care s'au vădit pe urmă, este absolut hotărîtor pentru noi. De atunci începe, în toate domeniile, o viață cu desăvîrșire nouă. Cred că va veni timpul cînd se va putea scrie serios istoria desvoltării spiritului public la noi și ea va trata după merit pe cei doi mari Domni și reformatori cari vin după 1774, după pacea ruso-turcă de la Chiuciuc-Cainargi, și cari, dacă nu au fost niște îndemnători în materie literară și nu s'au încunjurat de o curte de literatori care era greu de improvisat, dar prin acțiunea lor în domeniul politicei reprezintă același lucru pe care-l va represinta literatura care se produce îndată. Acești doi Domni sînt Alexandru Ipsilanti la Munteni, Grigore Alexandru Ghica în Moldova.

Ipsilanti, care nu domnise înainte, era dintr'o familie din Asia Mică. Ghica, nu numai că domnise, dar începuse în Moldova o operă reformatoare, stînd în Muntenia numai cîteva luni de zile până l-au prins Rușii; *dus la Petersburg, el se găsise acolo în plină prefacere filosofică.* Străinii cari i-au cunoscut au numai cuvinte pline de laudă pentru dînșii. Un scriitor italian, dintre reformatori, Panzini, vorbește despre Alexandru Ipsilanti și despre Curtea lui așa cum încă din

vremea lui Constantin Mavrocordat străinii cari treceau prin Muntenia sau Moldova găsiau pentru familia Mavrocordat laude de tot felul. Francesul Flachat, care a fost la noi supt Constantin-Vodă, mai mult timp, om foarte curios, care se interesa de lucrurile de la Constantinopol şi a adus de acolo meşteri turci, răsăriteni pentru genuri de industrie necunoscute în Occident, laudă pe găzduitorul lui în Bucureşti, atît de mult, — şi fără de interes—, spuind despre dînsul că e un Petru-cel-Mare care n'a avut însă o Impărăţie la îndemînă. Ei bine, ceia ce se spusese înainte pentru Constantin Mavrocordat este reluat acuma, cu mai multă convingere, de toată lumea care a cunoscut pe Alexandru Ipsilanti[1].

Grigore Ghica, menit şi el a isprăvi omorît de Turci, însă în capitala lui moldovenească, la 1777, de şi nu pentru pierderea Bucovinei, ci din causa intrigilor ţesute de boieri împotriva lui, represintă un tip cu desăvîrşire superior de Domn romîn.

Dar nu numai Domnii se schimbă atunci, ci întreaga societate românească. Această societate se îndreaptă din nou către Apus, într'un fel de pornire instinctivă căreia nimic nu-i poate resista. Astfel şi în interesantul gest, isprăvit rău, al chiar copiilor lui Alexandru Ipsilanti, elevii Ragusanului Raicevich, autorul vestitei cărţi „Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia" (1788). Intr'o bună dimineaţă s descopere că beizadelele nu mai sînt la Curte: fugiseră, întovărăşiţi de nu ştiu cine din serviciul Curţii, şi se duseseră în Ardeal, iar din Ardeal în Viena. Cînd unul din ei, viitorul Domn Constantin Ipsilanti, a fost întrebat despre rostul fugii — Vodă trimesese imediat în urma lor—, el a răspuns că doreşte să cunoască Apusul şi ţerile de libertate. Ce planuri nu se făceau atunci! Un refugiat, de origine Sviţerian, care fusese ofiţer în armata austriacă, Francisc-Iosif Sulzer, care a scris o largă şi pătimaşă „Geschichte des Tran-

[1] Ele este şi un tip dramatic; mai tîrziu la Constantinopol, cînd fiul său Constantin a trădat pe Turci trecînd de partea Rusiei, bătrînul de şaptezeci de ani a fost decapitat. Sîntem totdeauna îndoioşaţi cînd este vorba de peirea lui Constantin Brîncoveanu, dar trece cu totul neobservat sfîrşitul acesta crud al unuia dintre oamenii cei mai buni cari au domnit vre-odată la noi, reformînd şcoala, mănăstirile, organisînd industrii, alcătuind legi nouă.

salpinischen Daziens" fusese chemat chiar de Domnul muntean legiuitor pentru a înființa aici la noi o Facultate de drept.

Dar Apusul acesta nu mai este Apusul de odinioară, Apusul italian pe jumătate teologic, pe jumătate medical și cu un fel de vagă filosofie îmbinată în „iatrofilosofie" pe care am întîlnit-o între 1660 și 1720 la acei medici cari se întorceau din Padova și cari acuma nu mai sînt de loc la modă. Ceia ce se caută în Apus este spiritul frances sau, cum se zice ceva mai tîrziu, *„duhul franțozesc"*, care stăpînește și la Constantinopol și la noi și pretutindeni, pănă la Curtea Ecaterinei. Perioada blîndeții filosofice va fi urmată de acela a înfăptuirilor revoluționare; și se va cînta și la noi Marseillaisa și Carmagnola sau Imnul lui Rhigas, care a stat o bucată de vreme în București în casa boierului Brîncoveanu și a avut și o tinerețe amoroasă aici. Ceia ce se caută înainte de toate este critica, negația, satira lui Voltaire, pe care mai ales îl caută Grecii de la noi și-l imită. Am publicat versurile unui voltairian grec din București, care sînt cît se poate de interesante. Grecii, mult mai iubitori de lucruri noi decît Romînii, au prins imediat din aier curentul nou pe care l-am prins pe urmă și noi.

Căci spiritul acesta frances trebuia să-l prindem *noi aici în țară*, ai noștri neavînd voie să circule. Pănă foarte tîrziu, pe la 1800 de cîte ori plecca vre-un tînăr în strainatate, de atîtea ori trebuia să-și ceară voie de la Domn; și pănă după aceia Domnul supraveghia pe studenți ca să vadă unde se duc și ce învață, ca să nu-i strice cumva societatea politică unde se duc și să nu ajungă la păreri pe care cîrmuirea nu le îngăduia. Iar acei cari îndrăzniau să plece fără de această permisiune, pățiau ca unul dintre cei d'intăiu studenți în medicină romîni, pe care Vodă l-a adus înapoi și l-a bătut la falangă, adecă la tălpile picioarelor, ca să se învețe a mai merge în locuri unde se poate prăpădi curățiа politică a sufletului cuiva.

Rămînînd, prin urmare, în țară tinerii cari doriau să învețe, puteau să primească învățătură apuseană numai în anumite condiții, și anume prin preceptorii de familie. Mulți Francesi au venit în această calitate la noi în secolul al XVIII-lea, la București și la Iași, mai tîrziu și în provincie. Unii nu făcuseră acasă niciun fel de ispravă, dar știau ceva gramatică: d. Brunot, în *Istoria limbii francese,* arată însă că ortografia

și gramatica nu erau la dispoziția oricui pe acea vreme. Dădeau lecții de danț, deprindeau cu moravuri sociale. Preceptorii aceștia nu erau, deci, totdeauna oameni distinși. Unii ceva mai buni, ca acel Jean Louis Carra, care a scris o mediocra „Histoire de la Moldavie et de la Valachie", pe care a tipărit-o în Paris, punîndu-i un loc de publicare fictiv. Cei mai mulți căpătau o situație nesfîrșit superioară meritelor lor.

Dar, dacă societatea românească supt influența Domnilor și a preceptorilor acestora se transformă foarte răpede, la Greci această transformare se face mult mai ușor. Grecii erau și prin părțile noastre, în parte ca boieri, ei erau întrebuințați și la Constantinopol prin cancelariile turcești, dar foarte mulți din ei, elementele cele mai distinse, capabile de a primi și de a exercita influență, erau negustori, cu un spirit întreprinzător, mergînd pînă la Philadelphia în America, avînd colonii în Marsilia, în Paris; iar Viena ajunsese și un fel de capitală spirituală a Grecilor. Mai toate cărțile de școală pe care le întrebuințau copiii lor, traduse din franțuzește, s'au tipărit la Viena, unde, de altfel, trăiau și Romîni din Macedonia. Acolo a apărut și o cronică bizantină, a lui Phrantzes. Erau atît de multe cărțile editate acolo, încît a trebuit odată să se numească și un censor al cărților grecești în Viena.

Negustorii greci puteau deci merge oriunde, fiii de boieri nu, și aceasta este o causă pentru care Grecii pe această latură a culturii apusene au mers înaintea noastră.

După ce cunoaștem aceste împrejurări, să vedem efectul lor asupra literaturii românești. De-odată trebuie făcută o deosebire. Literatura aceasta nouă, în partea ei cea mai interesantă, cu mai multă pecete de noutate, este în legătură cu gradul de pătrundere al „duhului franțozesc". Lucrul acesta se observă însă mai mult în Moldova, și aceasta pentru că Moldova se găsia în legătură și cu Polonia, — Rusia a ajuns vecină cu hotarul nostru mai tîrziu și legăturile cu Varșovia nu erau cu totul de desprețuit. Polonia a perit în acest secol, dar într'un moment de mare înflorire culturală. Nenorocitul de Stanislav Poniatowski, ultimul rege, de care se rîde pentru că nu avea autoritate și pentru că la începutul carierei lui, ca și Potemchin, avuse favorurile Ecaterinei a

II a, era totuși un om foarte distins; el ținea un fel de Academie de palat, de formă franceză. Varșovia însăși era supt raportul literar — ca și supt cel artistic — un oraș francez, după cum și Viena, în ce privește limba de salon și a relațiilor internaționale, era franceză.

Astfel, Moldova, primind și din Polonia influența franceză, cuprinzînd o clasă boierească mult mai vioaie decît cea din Muntenia, căci avea nu numai averea, dar și voia de a se cultiva, care nu se întîlnește în aceiași măsură la boierii munteni, Moldova s'a pătruns mai ușor de spiritul cel nou, pe cînd Muntenia, avînd legaturi mai strînse cu Constantinopolul, fiind în margenea ținuturilor slave de peste Dunăre, stăpînite de Vlădici fanarioți, este mult mai orientală, Aceasta se vede din inspecția literaturii în aceste două țeri românești.

In Muntenia de după 1768, se întîlnesc doar niște biete cronici, de felul aceleia a lui Dumitrachi Stolnicul care este o înșirare fără niciun fel de logică, fără niciun fel de preocupație literară, a evenimentelor de război între Ruși și Turci. Se credea că Dumitrachi e un Varlaam; de curînd d. I. C. Filitti a arătat că e vorba de un alt boier aparținînd unei alte familii, tot așa de obscure. Boierul acesta, care cunoștea Constantinopolul, întrebuințează cu grămada cuvintele turcești. A fost chiar un moment în desvoltarea limbii și literaturii românești, în principatul muntean, în care influența turcea că a fost covîrșitoare. După ce, în vremea lui Brîncoveanu, moda de la Țarigrad pătrunsese din ce în ce felul de a fi, de a se îmbrăca, de a se pieptăna, de a umbla, de a mînca și de a petrece al bărbaților și femeilor, după ce Fanarioții întăriseră încă această tendință, ca unii cari erau trăiți atîta vreme la Constantinopol și trebuiau să se întoarcă înapoi acolo, atîția dintre ei avînd să și moară la Turci, influența turcească începe să se exercite și asupra limbii înseși, aș zice chiar: asupra spiritului literar. Turcul este un cavaler, un om foarte nobil în legăturile lui, chiar cu aceia cari nu fac parte din societatea turcească, el este fără îndoială un gentleman, cu toate acestea spiritul său e greoiu. Și el începe să se simtă în literatură munteană de pe vremea aceia, de pildă la acest Dumi-

[1] Tipărită de V. A. Urechiă în *An. Ac. Rom.*

trachi. Cîte lucruri nu ar fi fost de spus, cîte tragedii grozave ale războiului,, cîte suferinţi ale poporului şi ale ţerii, care doria atunci să aibă un Domn pămîntean, Alexandru Ipsilanti s'a impus ţerii mai tîrziu, dar la început ţara voià pe un Ştefan Pîrscoveanu,— dar Dumitrachi nu le poate spune în forma lui bastardă, inferioară.

Dar iată cineva care nu poate fi pus alături de Dumitrachi Stolnicul, în ceia ce priveşte pregătirea lui, valoarea lui personală, talentul lui politic. Ienăchiţă Văcărescu era un om care ştia foarte multe lucruri, care cunoştea limba italiană şi vorbia perfect greceşte, turceşte, ceia ce i a permis să falsifice, pentru congresul de la Focşani, tratatele pe care le-am fi încheiat noi cu Poarta şi care nu au existat niciodată. Adaug, că, de sigur, nu era străin de limba francesă. Aparţinea unei familii foarte distinse, de şi nu veche, cu toată pretinsa descălecare a strămoşului odată cu Radu Negru. Un Domn, Nicolae Carageà, care avea o mulţime de fete sărace şi le îmbia la toată lumea, a dat pe una dintre dînsele lui Văcărescu, care mai fusese însurat. Un om în situaţia lui excepţională, dacă ar fi vrut să călătorească, nu l-ar fi putut împiedeca nimeni, dar o singură dată a mers el la Braşov, unde a avut cu Iosif al II-lea convorbirea care e redată în „Istoria Imparaţilor otomani". Astfel el nu putea ieşi din tradiţie, şi de accia ca scriitor lasă o impresie mai curînd desagreabilă, de şi prin însuşirile lui, dacă ar fi mers în Paris sau în altă parte a Apusului, ar fi putut da lucruri mult superioare acelora pe care le-a dat. Insăşi ideia de a scrie o „Istorie a Imparaţilor otomani" arată cît de mult societatea muntenească întrase în turcime, ceia ce face ca revoluţia grecească de la 1821, cu atîtea consecinţe pentru Romîni, să trebuiască a fi considerată şi supt al raport decît cel obişnuit: ea ne-a scăpat de o mai deplină orientalisare. Chiar Alexandru Ipsilanti represinta, în desvoltarea fanariotă, o formă foarte periculoasă. prin teoria lui că Impărăţia este una singură, ca toate naţiile trebuie să se confunde şi să creeze acea singură naţie răsăriteană care în cultură să aibă caracterul grecesc: Turcii ar fi fost soldaţii, iar mintea acestei societăţi ar fi fost a Grecilor. Era un imperialism turcesc care ajunsese a se impune tuturora. Şi în le-

gătură cu acest imperialism trebuie să așezăm și cartea lui Ienăchiță Văcărescu.

Nimeni nu se gîndise pînă atunci la noi să scrie o istorie a Impărăției otomane, afară de Dimitrie Cantemir, care este însă un spirit internațional și face cartea lui, nu pentru Romîni, ci pentru Apuseni: aceasta este deosebirea cea mare între el și Văcărescu. Cartea lui Cantemir a apărut în toate limbile și a fost o mulțime de vreme izvorul de informație, cu privire la viața turcească, al întregului Apus, pe cînd Văcărescu face cartea lui pentru Romîni, ca un fel de „istorie națională". Și de aici caracterul curios al acestei istorii, care abia vorbește de noi și nu face decît să prelucreze, în același spirit greoiu turcesc, izvoarele otomane pe care autorul le cunoștea. Iar, cînd vine momentul să vorbească el de vremea lui, ne aflăm în fața unui amestec bizar de compilație și de amintiri personale; aici se cuprinde călătoria lui la Brașov și legătura neașteptată cu Impăratul-rege. Dar această legătură cu Turcii, care ni pare curioasă, își are explicația: vorbind el de viața lui după biografia Sultanilor, înțelegea prin aceasta că este un om din țara acestor Sultani și că sufletește face parte integrantă din Impărăția otomană.

Ienăchiță Văcărescu a făcut și o gramatică, a cării origine și al cării caracter nu ni sînt azi deplin lămurite; gramatica s'a tipărit în Viena, se pare că fiind cerută de anumite cercuri comerciale, care aveau nevoie de dînsa[1]. Inercări de gramatică se mai făcuseră, dar tot în legătură cu nevoi școlare; nu erau afirmații ale spiritului românesc, ci îndeplinirea unor nevoi. Ar fi interesant de comparat mai de aproape gramatica lui Dimitrie Eustatievici cu gramatica lui Văcărescu. Ea ar arăta și de unde și-a luat acesta din urmă shemele.

Deci, nu în sensul în care Ardelenii se vor ocupa de limba românească, ci pentru a răspunde unor nevoi practice și la un îndemn din afară, a scris Văcărescu aceste simple „Observații", și, fiindcă înuntru trebuia să deie și normele poeticei, cu cîteva versuri ca pildă, el a făcut acele versuri, nu fiindcă avea de exprimat sentimentele banale pe care le-au exprimat

[1] Titlul „Băgări de samă", corespunzând „Observațiilor" lui Raicevich, ajuns agent austriac la București, ne face să ne întrebăm dacă nu cumva el a cerut cartea și a îngrijit de publicarea el la Viena.

şi fiii lui, de cari va fi vorba pe urmă, complimente la fereasta unei cuconiţe, cu ajutorul strunelor lăutarilor, ci pentru a da modèle. Sînt lucruri furate din poesia francesă de salon, trecută prin greceşte, cîteva graţioase, mai ales în ritm, unele dintr'însele ridicole.

O excepţie, fiindcă e vorba de un moment dureros *din viaţa lui*, sînt acele versuri, găsite pe o foaie liberă a unui registru de socoteli, în care se încearcă un imn către Maica Domnului ajutătoarea.

Aşa este Ienăchiţă Văcărescu, aşa şi copiii lui, Alexandru şi Nicolae, pe cari însă în omagiile lui versificate către cocoane şi coconiţe nu-i mînă nevoia de a exemplifica regula teoretică.

De obiceiu cînd este o adevărată literatură poetică, începe unul, creiază o formă, aruncă idei şi după aceia un şir întreg de scriitori vine după dînsul. La noi nu; Ienăchiţă Văcărescu şi familia lui ramîn un accident literar în legătură cu trecutul, în legatura cu această modă de Ţarigrad care pusese stăpînire pe sufletul lor.

In Muntenia nu vom întîlni un element de originalitate literară decît mai tîrziu, pe vremea Revoluţiei francese şi tocmai împotriva boierimii, pe acel Zilot Romînul, a cărui cronică nu este altceva decît o critică, aspră, amară, împotriva regimului politic al timpului, pe lîngă o expunere capricioasă a evenimentelor. Şi adăugăm că „Zilotul", „zelosul" e un pamfletar de felul acelor autori de versuri injurioase pe care boierii le găsiau în stradă dimineaţa, lipite de uşă. Opuscul interesant pentru starea de spirit pe care o cristalisează, dar în care nu se găseşte nimic de o inspiraţie mai largă.

In Moldova e altceva. Aici literatura francesă este ştiută şi bine ştiută. Mergînd prin biblioteci de mănăstire, de episcopie, de casă boierească, m'am mirat nu odată de *cîte* cărţi franceze şi de *ce* cărţi franceze am găsit acolo. Boierii aveau bune colecţii, din care o parte au ajuns la mine. Foarte adese ori, în margene, boierul îşi facea observaţiile sale. Acestea sînt cărţi cetite, cărţi răscolite, trecute de la unul la altul şi aici e însemnătatea lor.

In unele casuri, ici şi colo, s'ar putea bănui că literatura fran-

cesă a fost cerută și dincoace în Țara-Românească. Astfel, Chesarie episcopul de Rîmnic, unul dintre cătitorii limbii românești din secolul al XVIII-lea, pe vremea traducerilor teologice, care avea legături cu un Hagi Constantin Pop, marele negustor romîn din Sibiiu, și cu doctorul Molnar, profesor la Școala de medicină din Cluj, cerea, neapărat, să i se trimită „Enciclopedia", și, cum, în loc de „Enciclopedie", i s'a trimis „Ziarul Enciclopedic", el protestă, cerînd ce a vrut el.

Dar în Moldova bibliotecile francese sînt de o bogăție și de o alegere neașteptată. Și astăzi se păstrează la Stînca, lîngă Iași, biblioteca Roznovanilor, cu o foarte frumoasă culegere de astfel de cărți francese; bibliotecile acestea pot sta alături de cele din Ungaria și din Ardeal, ale nobililor și ale cărturarilor din orașe.

Supt influența acestor lecturi apar, nu numai neașteptatul călugăr Amfilohie, episcop de Hotin, care a călătorit și prin Italia, înainte de a scrie, pe lîngă o lucrare teologică, și o aritmetică, o geografie, dar poeții Costachi Conachi și Alecu Beldiman, cari merită să fie puși în fața lui Ienăchiță Văcărescu pentru că represintă *cealaltă* formă a aceleiași direcții culturale, una vădit mai apuseană. Conachi ni apare puțintel ridicol, cînd nu ținem samă de împrejurările timpului, prin fisicul lui chiar, cu părul lung, barba răsfirată și enormul işlic care-i acopere fruntea slabă; ceia ce știm despre viața lui obișnuită poate iarăși întra în același domeniu al ridicolului: cele două odăi de la țară, de la Țigănești, în margenea Tecuciului, joase, supt șindilă, cu prispă, lipite cu lut, cum au rămas pănă acum cîteva decenii măcar, trăsura cu care pleca boierul la Iași, avînd hățurile cu frînghie. Și, cînd ni amintim de versurile lui lungi și deșarte:

> Zori de ziuă se revarsă și eu ochii n'am închis.
> Cum să-i închid dacă varsă șiroaie de foc aprins?

în care cîntă pe aceia, vrednică de o soartă mai bună, căreia i-a purtat o lungă iubire devotată, care s'a terminat cu o căsătorie tîrzie, reaua impresie nu se schimbă, de sigur. Dar supt acest veșmînt de împrumut, purtat așa de stîngaciu, era simțire și sinceritate. Ni-o relevează și o dramă pe care am descoperit-o întîmplător pe vremea războiului, la Iași, unde,

la Mitropolie, se păstrează dosarul unei judecăţi a lui Conachi cu un boier care luase pe o fată a Zulniei, iubita lui Conachi, şi o repudiase pentru motive desonorante. Se pare că nu era fiica ei cu cel d'intăiu soţ, ci cu însuşi Conachi... Şi acesta a purtat ani întregi, cu pasiune, un proces pentru înlăturarea acestor acuzaţii calomnioase. Ceia ce arată că, atunci cînd nu făcea alexandrine de modă franco-greacă, el era în stare să exprime cu energie sentimente adevărate.

De altfel Conachi suferia, în afară de defectele pe care putea să le aibă un vers evident plicticos şi de sărăcia unei limbi reduse la formule de salon. Ii lipsiau cuvintele poetice pline de fragezime pe care poesia populară le-a avut totdeauna din bielşug: şi nu se poate spune cît de mult foloseşte cuvîntul cel nou, cuvîntul neîntrebuinţat care nu a suferit usura prin întrebuinţarea în prosa, sau în viaţa socială de toate zilele.

Poesia lui Conachi este deci bătrîncioasă, pentru că batrîncios este şi ritmul şi sînt şi cuvintele înseşi. Dar nu este fără interes casul acesta al unui boier moldovean, dintr'o familie care avuse dese legături cu Apusul — un alt Conachi, un văr, a făcut studii la Viena, după ce învăţase acasă cu vre-o trei, patru profesori, francesa, germana, greaca, dar, întors în ţară, obosit de atîta învaţătură, a murit nebun—, şi care îndrăzneşte să schimbe cu desăvîrşire tonul de pănă atunci al poesiei româneşti cu mult mai mult decît Ienăchiţă Văcărescu. Acesta era un poet de ocasie, un poet voit, pe cînd Conachi, care a tradus şi, în prosă, un roman francez, „Mathilda", al doamnei Cottin, e un cetitor harnic de franţuzeşte şi un poet din instinct. Astfel trebuie să-l privim ca pe un iniţiator stîngaciu, dacă voiţi, dar totuşi iniţiator. Şi am văzut, prin versurile culese din gura poporului, că el avea simţ şi pentru cîntecul, veşnic viu şi veşnic nou, al poporului.

In ce priveşte pe Beldiman, nu numai că el a tradus foarte multă literatură franceză, pentru plăcerea lui, —pe urma altor traduceri, încă de pe la 1760, ca Manualul Francmasonilor, talmăcit de un călugar—, că s'a îndreptat la Florian şi la Florianul german, care e Gessner, dar, cînd a fost să însemne împrejurări contemporane, el nu le-a pus într'o biată cronică de prosă miloagă cum este a lui Zilot Romînul, ci, inspirîndu-se probabil de la „Henriada" lui Voltaire—un lucru care

nu s'a observat în de ajuns până acuma—, a scris „Jalnica tragodie" asupra împrejurărilor din 1821, amestecînd tînguiri de felul lui Conachi cu un puternic sentiment de umor, care ne face şi astăzi să surîdem, cînd ni se înfăţişează năzdrăvăniile eroice ale Grecilor din Iaşi.

Dar, peste iniţierea aceasta înceată şi necomplectă la o nouă poesie, se porneşte asupra noastră o influenţă încă mai adîncă a modelelor — şi a *altor* modèle — din Occident. Este vorba de şcoala ardeleană, de o parte, şi, de altă parte, de Asachi, acest Moldovean trăit prin multe ţeri, capabil de multe lucruri, spirit universal ca pe vremea Renaşterii.

Ardealul literar românesc, de prin anii 1760 până prin 1820, timp de o jumătate de veac, nu poate fi înţeles nici deosebit nici în legătură cu viaţa literară şi intelectuală din Principate. Trebuie să recunoaştem că în toată Ungaria din vremea aceia şi în toată Austria vecină era în această epocă aceiaşi puternică tendinţă către erudiţie, către filologie şi istorie, pe care o regăsim şi la cei trei şefi ai şcolii ardelene: călugăraşul Samuil Micu, boierul făgărăşean Gheorghe Şincai, şi acel care vine mai tîrziu, cu o valoare ştiinţifică, filologică şi istorică, mai pronunţată, Petru Maior. Tustrei fac parte din şcoala erudită germano-ungurească de pe acea vreme, şcoală şi ea formată supt influenţa, depărtată şi indirectă, a erudiţiei franceze, a spiritului Benedictinilor francesi de la Saint Maur, trecuţi prin Germania lui Leibnitz, care, pe la începutul secolului al XVIII-lea încearcă să desvolte, nu istoria poporului german, ci istoria Sfîntului Imperiu roman de naţie germanică. Toţi aceşti Ardeleni sînt trecuţi prin şcolile Occidentului: din Ardealul lor, din şcolile lor de la Blaj, la Sîmbăta Mare, (Nagy-Szombáth), la Viena sau la Roma. Şi în şcolile acestea de piarişti, de iesuiţi, ei întîlniau înainte de toate erudiţia. O erudiţie rabdătoare, cu adunare şi clasificare de documente, cu analisa critică a acestor documente.

Şcoala ardeleana a făcut aceasta, dar *atît*. Nu se poate, urmărind desvoltarea ideii româneşti, a simţului naţional la Românî, să nu ne închinăm înaintea acestor oameni, crescuţi în împrejurări atît de grele, adevăraţi martiri ai unor osteneli consacrate înainte de toate deşteptării poporului lor. Ce vi-

goare mai susţinută decît aceia a smeritului cleric care a fost părintele Samuil, pe care noi din Vechiul Regat îl putem aprecia cu atît mai mult, cu cît s'a gîndit mai ales la noi! Istoria Romînilor a lui, care nu s'a tipărit complect nici pănă acum, cuprinde pagini inspirate de cronicile cele vechi, care privesc împrejurările din Moldova şi din Muntenia, pe lîngă atîtea amintiri de pe vremea cînd se hrănia el însuşi aşa de puţin la şcoala din Blaj, zilele de post de la Seminariu, cu hrana de apă, fasole şi pîne uscată. Dar cine să nu considere cu admiraţie pe acel tragic luptător pentru drepturile neamului său are este Gheorghe Şincai, omul ieşit din margenile înguste ale spiritului unit, cum s'a format la Blaj! Mîndru de faptul că este boier de Făgăraş, din neamurile acelor Munteni cu vechi diplome în lada lor, „Georgius Sincai de Sinka" se lua la luptă cu toată lumea, bătîndu-se cu învăţaţi maghiari şi saşi, şi chiar, pentru alte motive, cu Vlădica lui de la Blaj, totul într'o formă foarte rudă, aruncînd furia săgeţii în dreapta şi în stînga, împotriva acelei societăţi cu care el nu a voit să se împace. A fost şi un creator de şcoli, dar prin toată activitatea aceasta a lui el nu se coboară în Principate, pentru că legătura lui cu Principatele nu există decît pe masa istoricului. Este dincoace o altă şcoală, o altă influenţă, o altă lume... Şi cine iarăşi nu recunoaşte folosul pe care, ca naţiune, l am avut din argumentaţia logicianului acestei generaţii care este Petru Maior? Acesta frămînta adînc informaţiile lui istorice. Pe cînd la părintele Samuil povestirea se preface în nişte pagini populare în stil de Psaltire, care nici nu căuta să fie publicate, pe cînd informaţia aşa de bogată se clasează la Şincai în volumele lui mari şi groase, totul ordonat pe ani într'o descriere unde elementul polemic este numai furişat, intercalat, Petru Maior este creatorul teoriei originii Romînilor. Peste tot ce au încercat ceilalţi, în gramatică, în interpretaţie, în înşirarea istorică de cronologie, acesta ajunge, în Istoria începuturilor şi chiar în Istoria Bisericii româneşti, să creeze o teorie, care, construită de acest arhitect al amintirilor romane pentru poporul său, a întrat aşa de întreg, nu numai în spiritul ardelean contemporan, dar şi în al Romînilor din Principate, constituind astfel basa pentru cugetarea lui Mihail Kogălniceanu, lui Nicolae Bălcescu şi a tuturor celor cari

în țerile de dincolo de munți au căutat să-și lămurească problema istorică a neamului nostru.

Toate acestea sînt adevărate, dar ei se află în curentul acela occidental numai supt spiritul erudiției; nu i-ar fi trecut nimănuia dintre dînșii prin minte să culeagă poveşti, să scrie cîntece, să-și însemne amintiri. Literatura lor este o literatură de idei și de luptă; curentul lor este închis între cei patru pereți ai unei biblioteci, și toate lucrurile acestea miroasă a praf, se confundă în cenușiul acelei învățături mîncate de molii pe care a cunoscut-o și iubit-o secolul al XVIII-lea occidental. Iți pare rău ca suflete așa de mari nu s'au lăsat libere pe drumurile cele mari ale literaturii.

Unul singur a scăpat din această încătușare, cineva pe care unii și-l închipuie că l-au descoperit abia acuma, pe cînd poemul lui a fost tipărit încă în vechea revistă ieșană *Buciumul Romîn* cu aproape un veac în urmă. Este vorba de Budai Deleanu. Nu a fost niciodată necunoscut și niciodată neapreciat. Este de altfel imposibil să se atingă cineva de dînsul, de *Țiganiada* lui, sau de cealaltă poemă, cu mai puțină importanță, *Cei Trei Viteji,* fără a vedea că aici e altă țesatură și alt spirit. Budai Deleanu a cunoscut literatura italiană. Și iată de ce: Viena era un oraș frances, era capitala francesă a Sud-Estului Europei, dar în același timp și o capitală italiană. Nu poate spune cineva în de ajuns cît de mult a trăit Italia în Viena acestui secol. Musica vienesă era o musică italiană, pe Mozart nu l-am putea înțelege altfel decît în această modă italiană, palatele din Viena sînt palate italiene, ridicate de arhitecți italieni; opera din Viena este a lui Metastasio, care acasa la dînsul nu a avut reputația de care s'a bucurat în Viena Imparaților. Să nu uităm că pe vremea aceia Casa de Habsburg stăpînià Lombardia, — încă nu Veneția—, și Toscana.

Influența ei se exercită deci asupra unei jumătăți din Italia și asupra jumătății celei mai intelectuale din peninsulă. Intre Milano, cu cît a rămas austriac, și între Viena, cu cît a păstrat italian, este o perfectă asămănare. Și, atuncea, a sta în societatea aceasta austriacă, însemna că trebuie neapărat să te inițiezi în italianism, dar nu în italianism de Padova, ci în noul italianism, care este „filosofic", care este satiră, plină de suflu luptător.

Ceia ce ni place în *Ţiganiada* lui Budai Deleanu,—legendă nu prea inspirată, trebuie să o spunem, partea istorică nu prea cu haz, expunere de la o bucată de vreme plictisitoare, incidente care nu dovedesc o mare imaginaţie, căci poetul romîn nu are geniul, creator în domeniul inspiraţiei, al modelu lui, care e Ariosto,—este altceva, şi acesta luat din Italia. Acum în urmă d. Caracostea a căutat să arăte ce a împrumutat Asachi de la literatura clasică. Sigur, a împrumutat foarte mult, şi, dacă mai caută cineva la el şi alte influenţe din literatura occidentală, sigur o să mai găsească. Dar cu aceasta Asachi nu scade. Nici Asachi, nici, pentru acelaşi motiv, Budai Deleanu, pentru că însemnătatea lor stă *într'o nouă plămădire poetică a limbii româneşti, în încătuşarea ei în ritmuri nouă.* Ceia ce este frumos, înainte de toate, la Budai Deleanu este *strămutarea formei lui Ariosto în biata românească ardeleană de pe vremea aceia, trecerea de la graiul popei din biserică la strofa zeilor.*

Asachi, fiul unui preot, din Liov, adus ca să fie protopop în Moldova, — Lazăr Asachievici, — şi al unei mame care se chema Neculau, fată a preotului din Herţa, a făcut pentru traducerile părintelui său prefeţele în care doctrina latinistă e exprimată cu mai multă elocvenţă decît de Ardeleni. Plecat de tînăr, după dorinţa tatălui trăit în Austria, din Moldova la Viena, el învaţă şi matematica şi pictura. A fost un pictor foarte distins, un desemnator de merit, mult mai bun decît acel Gheorghe Leca de la care pleacă această artă în Muntenia şi care face şi lucruri cu totul stîngace şi naive. A fost un litograf maestru, şi cîteva din tablourile lui cu subiecte istorice, sînt mai bine tratate decît cele din Muntenia ale unui Papazoglu. De la Viena a trecut, pentru artă mai ales, în Italia, la Roma, unde a avut legături cu lumea cea mai cunoscută pe vremea aceia, schiţînd tablouri celebre din muzeele capitalei Papilor şi alte lucruri care în cea mai mare parte s'au pierdut pe urmă[1].

Cînd s'a întors de acolo, pentru a începe opera sa foarte importantă în domeniul şcolii, iar, într'o măsură mult mai mică, şi în domeniul politicei, el aducea cunoştinţi cu totul noi. Deo-

[1] Mai tărziu şi la Neapole.

sebirea dintre Budai Deleanu și Asachi este tocmai aceasta; Budai Deleanu iea Italia prin Viena, Asachi iea *Italia de acasă*, din Italia însăși, din Italia clasică, Italia lui Monti, superioară Franciei contemporane și care din instinct se duce drept la latini pentru ca de acolo să capete o siguranță de ton pe care literatura franceză nu o are. Clasicismul italian de la începutul secolului al XIX-lea este cu totul altceva decît clasicismul contemporan francez, al lui Delille, al lui Lebrun; e o lecție de virtute privată și cetățenească și un admirabil element de educație. Teatrul italian e representat atunci prin Alfieri, ale cărui tragedii au servit drept model tineretului italian, căci Italia s'a refăcut moral de pe urma acestui clasicism pornit, nu din adormitoarele, conrupătoarele saloane vienese, ci de la cele mai vechi tradiții ale Italiei, mergînd, peste Dante, Petrarca și Ariosto, înviați în sfîrșit de zelul acestui Piemontes, la antichitatea latină. Și, oricît s'ar scrie împotriva lui Asachi, ca poet, oricît ar fi unii de incapabili să-l înțeleagă, nu vor muri niciodată versurile prin care el afirmă legăturile noastre indestructibile cu Roma strămoșească.

Cine cunoaște ce însemnează în poesie topica, instinctul de a pune un cuvîntt într'un anume loc, acela își va da samă cît de măiastră e disciplina prin care vechea vorbire moldovenească de la începutul secolului al XIX-lea, stilul acesta lăbărțat de convorbire fanariotă, plin de cuvinte grecești și franțuzești rău asimilate, a fost silită de energia creatoare a lui Asachi să între în acele legături sintactice care înseamnă *disciplina romană în cuvînt și frasă.*

X.

Curentul autohton în faţa romantismului de împrumut.

Indată se înfăţişează unul din cele mai interesante conflicte în desvoltarea literaturii româneşti.

De la Asachi înainte, de prin anii 1820, începe un îndoit curent care formează, aş zice, originalitatea dramatică a acestei literaturi şi lupta între aceste două curente se continuă până în momentul de faţă, fiecare, firește, avînd să aleagă pe acela care-i place.

Voiu începe cu ceia ce se poate numi „curentul indigen" sau „autohton", care nu este, cum se va vedea, curentul naturalist.

Curentul acesta nu este naţional, fiindcă nu există o tendinţă naţionalistă la mijloc, ci un *curent de acasă,* nu un curent de la ţară, pentru că s'au legat de această noţiune înţelesuri deosebite. E într'însul un fel de *intimitate locală,* tradiţională, foarte complexă, care ascunde supt o înfăţişare simplă lucruri foarte vechi şi foarte adînci.

Am căutat până aici a scoate înainte anumite idei pe care nu avusem până acum prilejul de a le înfăţişa, idei care sînt în avantagiul nostru şi reabilitează trecutul nostru prea adese ori considerat exclusiv ca un trecut de documente, de cărţi bisericeşti, de cronici şi atîta, cu totul departe de marile curente ale Occidentului. Cred că am reuşit să arăt că întreaga noastră desvoltare literară nu este la o parte de aceste curente. Se va fi simţit, însă, chiar dacă nu am insistat încă asupra acesteilalte laturi, că este tot aşa de existentă şi o altă latură decît aceia, dacă nu de directă împrumutare, dar cel puţin de orientare după Apus, de întrare în comunitatea de civilisaţie represintată înainte de toate prin Apus. Şi aceasta este o latură

specifică a poporului nostru, care se desfășoară în felul cel mai modest, dar în același timp și cel mai explicit și cel mai caracteristic, fie că și-au dat sama, ori ba, acei cari re presintau această direcție.

Ar fi interesant să se compare poesia noastră populara, poesia lirică, de dor, poesia epică, acele „cîntece bătrînești", cu modelele lor. Este de sigur o deosebire, care n'a fost determinată încă pănă acum. Cîntecul epic sîrbesc este înainte de toate un cîntec de luptă, de luptă viteză și puțintel cam crudă. Plîngeri asupra învinsului nu există, ci numai imnul de triumf pentru învingator; nota duioasă lipsește din poesia epică a Sîrbilor. Sînt cîteva cîntece despre femei, dar femeile sînt tot așa de bărbați ca și bărbații. Aceasta corespunde, de altfel, cu însăși viața sîrbească, din regiunile în care s'a creat cîntecul acesta. Și în vremurile noastre încă, în războiul muntenegrean, de pildă, femeile mergeau alături de bărbați. Nu știu cine observa că la Albanesi nu există niciun fel de poesie de curtenire. De altfel ar fi fost cu totul imposibilă în aceste împrejurări în care femeia îndeplinește funcțiuni servile în casă, ea purtînd greul gospodăriei, pănă la crosnele de lemne în spinare, ea lucrînd pămîntul, etc. Cînd femeia este adusă în astfel de sclăvie domestică, mai poate fi vorba de poesie curtenitoare, asămănatoare cu aceia a poporului nostru? Este o deosebire foarte netedă între nota aceasta energică, fără milă și între nota mai dulce a poesiei noastre populare epice. Și la noi este luptă, dar cu toate acestea vezi dese ori că se îndreaptă gîndul și către învins, că există o omenie care se manifestă supt forma compătimirii și a milei. Acesta este un aport nou.

Ceva din felul acesta de a fi se întîlnește și în Balcani, în literatura grecească, însă, aici, trebuie totdeauna să ne întrebăm dacă avem a face cu o notă într'adevăr grecească, de oare ce viața ciobanilor nu este grecească, ci vlahă în rîndul întăiu.

Iată, am împrumutat legenda mănăstirii de Argeș, legendă fără îndoială balcanică; puneți în față cele două legende, în forma originară și în cea românească: In cîntecul nostru sacrificiul femeii este desaprobat. De altfel tot ce este violent, tot ce e rud la noi, poate fi pus în legătură cu cine știe ce

legături tracice; dar această moştenire a fost de mult topită în sufletul general al poporului, care este bun, care se poate apăra, de şi este bun, fără să provoace şi fără să se bucure de suferinţa nimănuia.

Un alt cas. De sigur după cercetările făcute în urmă nu este nicio îndoială că Ureche a luat cu mînă plină, nu numai în ceia ce priveşte informaţia, dar şi în ce priveşte forma şi stilul, de la Poloni. Dar este o deosebire între Renaşterea polonă, de unde a luat Ureche, şi între Ureche el însuşi, o deosebire foarte netedă. Renaşterii polone îi plac veşmintele largi ale retoricei, ea se îmbată de frase şi de cuvinte. Noi însă nu sîntem un popor de frase şi de cuvinte.

De aceia cronicarul moldovean e simplu şi strict, scurt, sec chiar, stăpînit în forma sa. Apoi, nouă niciodată nu ni-a plăcut să spunem singuri meritele noastre: niciodată nu sîntem mai puţin elocvenţi decît atunci cînd avem să ne apărăm pe noi înşine.

Prin urmare nu este critică împotriva Moldovenilor, dar nici imnuri de laudă pentru dînşii. Ii apără împotriva străinilor, atunci cînd este nevoie, dar strigăte de slavă pentru biruinţile de pe vremuri, canibalicul imn de măcel, care se întîlneşte atît de des ori, la alţii povestitori de evenimente istorice de pe vremea Renaşterii, nu se află aici. Un om echilibrat, cumpănit, cu atîta suflu cînd este vorba de lucrurile bune ale poporului său, cu atîta tăcere în ceia ce-l priveşte pe el însuşi.

La Miron Costin, comparat cu literatura de memorii polone de pe vremea lui, se întîlneşte aceiaşi atmosferă de înduioşare pentru orice suferinţă omenească: nu-l vedem atacînd cu violenţă pe nimeni. Chiar cînd în Muntenia este vorba de o cronica de partid, ca a lui Constantin Căpitanul şi e de o tragedie cumplită, cînd bătrînul Constantin Cantacuzino Postelnicul, un om foarte respectat, bătrîn de peste şaizeci de ani, e omorît din causa ambiţiunii copiilor lui, nu găsim acusarea duşmanului, cum la Stoica Ludescu, prietenul Cantacuzinilor e, cu un plîns reţinut pentru bătrîn, simpla înfăţişare a suferinţilor familiei.

Felul cum Constantin Cantacuzino Stolnicul sau Dimitrie

Cantemir răspunde învinuirilor aduse nouă ca popor nu cuprinde nedreptățirea adversarilor.

Dosoftei, prefăcînd psalmii în versuri, cînd a fost să iscodească o formă nouă, s'a dus la cîntecul popular, din care a scos ceia ce-i trebuia pentru a pune Psaltirea românească la îndemîna oricării suferinți și oricării speranțe.

Acesta este curentul indigen, care trece din secol în secol, comun Romînilor din toate provinciile. El este alcătuit din foarte multe elemente: familiaritate, intimitate, care impun oricui să vorbească în așa fel încît să fie înțeles de toți. Este un glas al obștii românești în literatura noastră. De aceia ea este în adevăr națională. Nu în sensul declamațiilor patriotice, ci în sensul că un popor întreg o poate înțelege. In marile literaturi occidentale, ce influență a putut să aibă un Corneille, un Racine, un Voltaire asupra poporului de jos frances, asupra țeranului frances? Pe cînd la noi între cel mai mare cărturar și cel mai umil țeran a fost totdeauna o legătură așa de veche, și așa de sacră, încît niciun fel de pretenție modernă nu izbutește s'o rupă.

Și, pe lîngă aceasta, literatura noastră are un neprețuit element de vioiciune, care lipsește foarte adese ori din celelalte literaturi. Ea nu aleargă după spirit, dar este străbătută toată de un humor special care nu se întîlnește aiurea. Credem fără îndoială în lucrurile pe care le spunem, dar admitem să fie și altfel; este totdeauna un ușor zîmbet de îndoială chiar în jurul credinții noastre celei mai puternice. Nu sîntem un popor fanatic, și, în loc să atacăm cu violență pe adversari, facem o glumă, și gluma aceia adese ori lovește mai departe la țintă și rănește mai adînc decît orice îngrămădire de cuvinte pasionate. Sîntem un popor mehenghiu. I se pare cuiva că spunem una, și de fapt spunem alta, iar cine nu ne cunoaște nu-și poate da samă totdeauna de ce am vrut să spunem.

Acesta este *fondul dominant în literatura noastră*. Nu ne codim să luăm ce vine de aiurea, ba ne ducem puțintel înainte în descoperirea de forme pe care mai înainte nu le cunoscusem, dar ni reservăm fondul acesta al nostru, care este ca o comoară ascunsă în sufletul neamului. Nu o punem în teorie, fiindcă e un lucru atît de complex și de gingaș—, dar, în practică, el vine din instinct, și, cînd literatura noastră se va

traduce, ni va veni recunoașterea Apusului din pricina acestor calități.

Acest curent autohton va avea, după 1800, putința de a se manifesta, la ieșirea din erudiție, și din modă. Către 1821, am intrat într'o perioadă nouă a literaturii noastre, perioada modernă. Pe atunci începe o trezire națională, și locul lui Gheorghe Lazăr în aceasta este foarte mare. Ca originalitate de spirit, el înseamnă foarte puțin, forma lui nu înseamnă nimic; niciodată n'ar fi putut avea el un vers armonios sau o comparație; dacă era poesie în caracterul lui, nu o găsim în mijloacele lui de exprimare. Dar Lazăr este un student din Viena: nu trebuie să se uite aceasta; el este produsul școlilor străine, format după tipicul lor. Cunoștințile lui de istoria Romînilor și de literatura românească erau nule; știa ceva filosofie, pe vremea luptei dintre kantieni și anti-kantieni; un om foarte bine informat și foarte răbdător, d. G. Bogdan-Duică, a cercetat și pe Lazăr și pe alții supt acest raport, lămurind o mulțime de lucruri mai mult sau mai puțin interesante în ele însele. Dar Lazăr, fără îndoială, nu este *un om* de aici; pecetea pe care i-a pus-o străinătatea este atît de puternică, încît nu se poate desface de dînsa. Românesc este numai caracterul lui de înviersunată resistență, de răbdătoare înoărătnicie, de „ține-minte".

Lazăr n'a vorbit, la început măcar, înaintea feciorilor de boieri trăiți cu preceptori și hrăniți cu lectura cărților francese, ci pentru cei mici și smeriți. Trebuia să facă o școală de inginerie, dar la desvoltarea matematicilor el mai adăugase „idealul național". Il ascultau mai mult feciori de negustori, din lumea mijlocie care aici în Muntenia există, pe cînd în Moldova nu; de unde deosebirea între școala lui Asachi și școala lui Lazăr. Asachi vorbia și unor oameni cari nu erau boieri, dar boierimea se strînsese toată în jurul lui, pe cîtă vreme aici în Muntenia o mare parte dintr'însa sta în jurul Academiei grecești, foarte nobilă școală, cu dascăli cari nu aveau întotdeauna o purtare recomandabilă, luați în parte, dar cari laolaltă represintau un factor cultural foarte serios. Aceștia au tălmăcit îndemnul către viața nouă a poporului românesc ca un strigăt către Dacia, parte din marea Eladă.

Intre elevii lui Lazăr, cîțiva au luat drumul străinătății, învățînd la Paris și aiurea: filosoful Eufrosin Poteca, apoi un matematic care s'a prăpădit în Apus, un jurist. Dar au fost unii din ai lui Lazăr cari nu au mers în străinătate, *din fericire* nu au mers în străinătate, ori au mers acolo cu mult mai tîrziu, la 1848, cînd erau oameni formați și cînd influența străină s'a putut exercita asupra lor fără să influențeze fondul lor propriu. De la ei era să pornească avîntul, necesar, al vechiului fond, tradițional, popular.

Omul representativ pentru curentul de care mă ocup nu a fost bursier în străinătate, ci a rămas un localnic, activ și smerit în acelaș timp, așa cum fusese de la început. Își zicea întâiu Iliad, din Ilie, numele tatălui. Era de loc din Tîrgoviște, unde acest tată al lui a avut un rost foarte mic între funcționarii cei din urmă, Și Ion fiul lui Ilie a întrat la școala grecească, unde numele de Iliad a trebuit să devie Heliade, nu de la Ilie, acum, ci de la Helios, în legătură cu Sfîntul Soare la care se închina antichitatea păgînă. Mai tîrziu și-a adaus: Rădulescu. După teoria lui de istoric a scris și o Istorie a Românilor, interesantă și prin ideia, exprimată mai ales de la 1848 încoace, că noțiunea de nobilime și de boierie are la noi alt înțeles decît în străinătate și, cum credea și el că principatul muntean a fost întemeiat de Radu Negru, dictatorul de la 1848, devenit profet, tribun al poporului, s'a făcut „Rădulescu", ca și cum și-ar fi zis „Basarab". Tîrgoviștean a rămas însă.

Tîrgoviștea este un oraș foarte interesant: cu mahalagii săraci în margene și ceva Țigani, din causa mănăstirilor; în centru se păstrează și astăzi anumite tradiții aristocratice. A stat Domnul atîta vreme acolo și aceasta lasă totdeauna ceva în sufletul locuitorilor, un fel de mîndrie în relație cu acest mare trecut, o mîndrie care de altfel se poate trezi în fiecare moment la vederea acelor frumoase biserici, cu ferestre sprincenate în turnuri de zid. Este acolo un spirit istoric, un spirit de Curte, cu un mare amestec foarte curios de spirit popular. Spiritul de Curte este totdeauna ironic ca în literatura franceză, stăpînită, peste toate schimbările, de acest spirit al vechii Curți. Ironia aceasta o va avea, în tot scrisul lui Li-

terar, Eliad, nu o ironie ţerănească, plină de poesie, ci o ghidușie de oraş, plină de haz şi de ceva răutate.

El nu era un fiu de boier care să aibă acasă preceptori şi să se fi hrănit cu cultură francesă capabilă de a-l transforma. A învăţat franţuzeşte, a ştiut chiar foarte bine, de şi a vorbit mai rău. Cînd era la Paris, Heliade nu mai era Iliad cel vechiu, ci misticul, profetul, care chema pictori să-l zugrăvească şi sculptori să-l sculpteze. Dar îndată ţara-l va relua şi spiritul ei se va coborî din nou într'însul aşa cum se sălăşluise.

In materie de poesie, n'avea ureche. De obiceiu versurile lui sînt foarte exacte la numărul de picioare, însă nu sună de loc, pe cînd la Eminescu este cu totul altfel: Eminescu poate scrie în prosă, poate face un articol de jurnal şi vom regăsi în el simţul lui de deplină armonie.

In afară de un defect organic îi lipsise şi o iniţiare potrivită celui care s'a crescut singur. Trăise într'un mediu cu desăvîrşire local. Intr'o pagină delicioasă el spune cum a învăţat el carte—, din cărţile cu fond bisericesc pe care le purtau de multe ori şi ciobanii în traista lor, din povestirile miraculoase, Vieţi de Sfinţi, Alexandria: acesta este mediul literar în care s'a format el şi ce bine este că s'a format în acest mediu!

Astfel el ar fi putut fi un fel de Creangă. Mai tîrziu s'a prefăcut după curentul vremii, dar la început a fost un provincial şi un om popular. Un om de bun simţ până în vremea cînd s'a rătăcit în prea mari planuri culturale, Insăşi gramatica lui, care înseamnă de sigur o revoluţie, e interesantă, nu atît din punct de vedere filologic, cît din acela al bunului simţ care a înlăturat orice doctrină exagerată, greoaie, din instinct, pentru că nu era în nota firii noastre. Asachi nu l-a avut totdeauna, acest bun simţ, şi de aceia un om plin de talent a fost un învins faţă de curentul muntenesc, care represinta o civilisaţie mai modestă.

Cînd s'a amestecat în foarte multe domenii, a sfîrşit, în ultima fasă a unei vieţi foarte lungi, prin a fi un stricător de limbă, el care în tinereţa lui fixase normele cele mai sănătoase ale ei. Totuşi, odată, cu toată ambiţia lui exagerată, cu toată influenţa rău înţeleasă a Apusului, cu toţi acei ani de stricare a minţii cari au fost pentru dînsul ai şederii lui la

Paris, în 1848, *fondul cel vechiu nu s'a lăsat biruit de tot, ci a ieșit necontenit la iveală.*

El, alcătuitor de îndrăznețe poeme mai mult sau mai puțin reușite, nu a făcut nuvele, romane, dar e totuși *un mare prosator.* Este o parte a operei lui pe care nu o cetește nimeni, dar care ar trebui să fie reluată și desprinsă, căci ea *trăiește.* Om buclucaș, care se certa cu toată lumea, și cu Grigore Alexandrescu și cu alții, pentru filologie, pentru politică, pentru interes, el a dat un farmec deosebit tuturor proceselor lui, mari și mici. Și, atunci, cînd Eliad se mînie, cînd se aprinde de pasiune împotriva unui om, fondul vechiu al lui se trezește. Recurge îndată la batjocurirea adversarilor săi, li găsește porecle care samănă cu acelea pe care le pune poporul. Astfel împotriva liberalilor, de și luptase alături cu aceștia, împotriva întregii generații de la 1848, care nu mai era în mînile lui. Se amestecă în acest hazliu val injurios o mulțime de dictoane, de parimii, amintiri din Biblie, povestiri în gen oriental, anecdote, de care-i era plin capul, și totdeauna le potrivește cu situația adversarilor. Cînd coboară cineva în această literatură, rămîne uimit de vioiciunea ei originală. *Eliad reprezintă deci pe deplin acel curent indigen de care vorbiam.*

Dar acest curent indigen se întîlnește și la alții. Iată două nume, dintre care unul trebuie să fie pus aici numai în legătură cu o parte din literatura pe care a făcut-o omul care l-a purtat, iar celalt este cu desăvîrșire în același gen, de și în altă parte de țară.

Afară de Costachi Negruzzi, în Moldova, care în povestirile lui are adesea această notă,—dar mă întreb dacă la el este numai nota indigenă sau se simte și o influență a unei anumite literaturi francese anti-romantice, influența lui Prosper Merimée, care aducea o notă de artă clasică în mijlocul sălbăticiei exagerărilor. De altfel Negruzzi a început cu imitații din literatura francesă clasică și grecească; pentru că este un Negruzzi cu totul altul decît acela pe care îl cunoaștem în ce obște[1].

In fabulele lui, Grigore Alexandrescu, acela care trezește pe Mircea din mormîntul lui de la Cozia, cu vădit romantism occi-

[1] Am publicat primele lui încercări clasice în *Revista Istorică*, III.

dental şi cu ceva care pleacă din cronica noastră, din influenţa misterioasă pe care o exercită evocarea vechilor monumente, din viaţa care se culege din zidurile veacului al XIV-lea,—oricît ar fi el influenţat de creşterea în şcoala franceză a lui Vaillant, unde venise ca elev mai sărman pe lîngă copiii de boieri, admis mai mult de hatîrul Ghiculeştilor, al căror om de casă era,—are totuşi *un ascuţit spirit de ironie ţerănească, şi chiar mahalagiască*. In dosul fiecării din fabulele lui se ascunde o poveste trăită. De aceia le gustau contemporanii atît de mult.

El a rămas bietul băiat crescut într'o odaie părăsită dintr'o casă unde alţii ocupau apartamentul boieresc; el a rămas oploşitul lui Eliad, care a şi exercitat asupra lui o influenţă durabilă. Fabulele lui au păstrat acest caracter indigen, care fără îndoială le face să aparţie aceluiaşi domeniu ca şi al vechilor proverbe, al snoavelor populare, al elementelor ironice din literatura nescrisă a celor mulţi.

Alături de dînsul, un altul de care nu ştie mai nimeni: Ion Codru Drăguşanu, din Ardeal, înfăţişează, în scrisorile lui, şi el nota aceasta tradiţională aşa cum putea să o aibă un biet de „Valah" din părţile Ardealului. Şi între Tîrgovişteanul de mahală şi între Făgărăşeanul de sat, este fără îndoială o foarte mare asămănare. Niciodată acesta nu a făcut povestiri şi nici poesii. Dar „Peregrinul transilvan" al lui, într'o deşănţată ortografie fantesistă de felul lui Cipariu, ascunde supt ghiaţa artificială a acestei forme răspingătoare viaţă, o viaţă foarte puternică. Avem a face cu unul dintre spiritele cele mai interesante din toată literatura noastră, cu cel mai talentat Ardelean din generaţia lui. Nici nu se poate face comparaţie între dînsul şi între Andrei Murăşanu, care a avut norocul să exprime într'un moment, într'o formă clasico-germanică, ideia de revoltă a unui neam robit. Andrei Murăşanu, dacă nu ar fi trăit într'un mediu de cultură, nu ar fi produs nimic; poesiile celelalte ale lui sînt slabe; articolele lui, retipărite acum în urmă, nu se pot ceti. Pe cînd Codru din Drăguş este dotat cu o putere de observaţie puţin obişnuită; el e capabil de a prinde şi lucruri pentru care nu era pregătit, şi aceasta este cea mai mare dovadă de deşteptăciune omenească. Nu făcuse şcoală, dar de-odată, strămutat în alt mediu, a deschis ochii

și cu această deșteptăciune a lui el prinse ce vedea în jurul lui, și pe fiecare lucru nou l-a socotit la importanța lui adevărată.

Părăsise, copilandru, Făgărașul pentru București, ajunsese prin Ialomița la oi, apoi om de casă al unui Ghica și, cum acesta călătoria în Apus, Drăgușanu a mers cu dînsul în calitate de cavaler de companie, dar puțintel și de servitor. A fost deci în Paris, în Italia și de pretutindeni a trimis scrisori,— sau a înfățișat mai tîrziu în formă de scrisori amintirile sale—, din care, din nenorocire, parte s'au pierdut.

Și iată-l povestind o tinereță întreagă, de la suferințile lui de om rău hrănit, de păstor, care nu avea, de sigur, „cămașa fericitului", la Paris lîngă o bătrînă care ținea un cabinet de lectură, apoi fără rost, adăpostit la o modistă într'o mansardă, rămas iarăși singur, și căutînd slujbă la cine se întîmpla. Nu este viață românească mai zbuciumată decît a pui iului de Oltean pierdut în lumea mare. Firea indigenă birue și în luptă cu romantismul, romantismul frances pe care l-a putut cunoaște și care a schimbat cu totul pe alții din vremea lui.

XI.

Romantism frances pe subiecte românești.

Influența apuseană a romantismului frances nu înseamnă o altă epocă; în aceiași epocă, se deosebesc două curente. Am urmărit pe acel represintat numai prin puțini și, pentru unii, numai prin anumite momente din desvoltarea lor, curentul indigen. Mă întorc asupra aceleiași epoce, pe care o voiu privi-o până foarte departe, pentru că unii scriitori continuă până la adînci bătrînețe să păstreze pecetea pe care au căpătat-o în tinerețea lor. Așa încît trebuie urmărită problema nu pe o linie cronologică, ci pe mai multe, în legătură cu *biografia* fiecaruia. Se va face o împărțire între felul cum anumiți scriitori romîni din Moldova și din Muntenia au primit influența francesă. De Ardeleni nu poate fi vorba în vremea aceasta, afară, întru cîtva, de Codru Drăguşanu: ci sînt prea mult supt influența germanică și ungurească, mai mult germană decît ungurească, așa încît își au originalitatea lor.

Nu e de ajuns să se constate că un scriitor a primit o influență pentru ca să se înțeleagă rostul influenței acesteia, ci trebuie căutate împrejurările în care s'a primit această influență. Romantismul frances primit într'un anumit chip înseamnă un lucru, același primit pe altă cale e cu totul altceva. Astfel romantismul frances primit în țară este una și romantismul frances primit în străinătate cu totul alta; romantismul frances primit în casă este iarăși una și cel primit în școală, alta.

O observație preliminară. Separație netedă între romantism și clasicism nu se poate face. Sînt atîția dintre cei soco-

tiți clasici cari au și elemente romatice. Ar fi foarte interesant, în literatura franceză, să se caute influențe englese la scriitorii din timpul Revoluției și de pe vremea lui Napoleon, cari, aceștia, de și socotiți clasici, cuprind și anumite elemente care nu sînt de loc clasice; astfel acel Ducis care face traduceri din Shakespeare după gustul zilei, deci elemente romantice, pe vremea lui Napoleon, cînd nu era încă vorba de romantism, ci lumea era adînc cufundată în tradiția clasică. Pe de altă parte, nu se poate spune cît de mult este, din vechiul clasicism, la Lamartine, care este socotit romantic. Ceia ce se numește „le vague à l'âme" sentimentul de nehotărîre, de neputință în a te orienta în viață, de desgust față de orice acțiune, există de sigur în odele lui. Dar forma lor este în cea mai mare parte o formă clasică. A trebuit să vină Hugo, cu îndrăzneala lui, cu sintaxa lui, total deosebită pentru ca să se sfarme ritmurile vechi și să fie înlocuite cu ritmuri noi. Deci și mulți dintre scriitorii romîni cari se inspiră din Franța, de unde ieau nota romantică stăpînitoare, — de pe la 1820 înainte—, au totuși o notă clasică permanentă, care se descopere pănă la sfîrșitul activității lor literare, după cum și la cei la cari predomină influența clasică se vor strecura cu vremea o mulțime de elemente care vin de la romantism. Romantismul înseamnă, în orișice cas, disarmonie și lipsă de unitate, iar scriitorii aceștia de cari vorbim — și începem cu Grigore Alexandrescu — au o incapacitate de viață interioară, o stăpînire de sine, o tehnică reflectată care sînt de cel mai pur gust clasic.

Grigore Alexandrescu nu poate fi separat de Voltaire—să ne gîndim la traducerea lui din *Alzire*. Este prin urmare la dînsul clasicism trecut prin Voltaire. Dar la Alexandrescu este și influența lui Lamartine: oboseala preliminară, lirismul amoros care azi nu se mai poate ceti de loc, partea cea mai slaba din tot ce a scris el. Aceasta pe lîngă *fondul indigen din fabule*. Trei note la același scriitor. E foarte ușor de deosebit epoci și influențe, însă nu toți oamenii dintr'o vreme trăiesc în epoca lor și statornic supt influența dominantă; aș putea zice că majoritatea oamenilor unei epoci trăiesc fie în trecut, fie în viitor; cei cari sînt oamenii momentului sînt cei mai puțini și cei mai slabi, tocmai fiindcă nu aruncă floarea lor

către viitor și nu și-au păstrat rădăcinile în trecut. Separația este necesară pentru studii, dar ea nu satisface subiectul el însuși.

Intăiu influența romantică *primită în casă*. Ea se resimte de pregătirea și de dispoziția preceptorilor francesi. Se știe acum cît de mare era numărul acestor preceptori francesi: avem cîteva din contractele încheiate. Își disputau familiile boierești, mai mult în Moldova decît în Muntenia astfel de preceptori, cari, ne mai avînd niciun fel de rost acasă, aduși de soartă aici, au fost însărcinați a formă generația nouă. După ce d-na de Gembures a pregătit pe toate fetele lui Scarlat-Vodă Cuénim cu pregătirea de către un preceptor particular, care a avut marea onoare de a adăposti, în cei d'intăiu ani de tinereță ai lor, pe un Kogălniceanu și pe un Alecsandri, pensionul lui Cuénim, care a ținut foarte multă vreme. Dar, alături de aceste pensioane, era, cum am spus, învățătura acasă, și nu trebuie confundată pregătirea pe care o putea da pensionul lui Cuénim cu pregătirea de către un preceptor particular, care nu avea dreptul de a preda în același timp și în alte familii. Preceptorii sînt de obiceiu oameni de oarecare vrîstă și de o pregătire personală mediocră, avînd o informație francesă puțintel cam întîrziată: pregătirea acestora este din secolul al XVIII-lea. Ei transmit mai mult clasicismul, romantismul fiind încă socotit ca o necuviință.

In această privință, este foarte interesantă de studiat inițiarea literară în lectura francesă a lui Costachi Negruzzi, care se știe că a suferit și o influență venită prin Ruși, prin Pușchin și prin Lermontov, cari vedeau prin prisma romantismului, dar nu a romantismului pur frances,—ceia ce nu înseamnă că literatura francesă nu a trecut în Rusia, ci numai că-i domină curentul engles, curentul de revoltă, de exagerare individuală, de sălbătăcie ambulantă al lui Lord Byron, care scrie într'o prosă ritmată, atingînd subiectele cele mai extraordinare, înfruntînd toate prejudecățile.

In refugiul de la Iași am găsit în casa din Hermeziu a d-lui Iacob Negruzi, în care s'a păstrat biblioteca părintelui său, îngropat la bisericuța de acolo, cele d'intăiu încercări ale lui Costachi Negruzzi, care nu sînt cunoscute, de și au a-

părut în *Revista Istorică,* acolo, la Iași. Ele au un caracter neted clasic, în genul poesiei aceleia artificiale pe care o a-numită epocă a veacului al XVIII lea o afecționa: discuțiuni între un zeu și o zeiță, mitologie de școală și de cabinet, con siderații de filosofie morală. Scriitorul s'a resimțit pana la sfîrșit de influența clasică. Ce este *Aprodul Purice,* ce trebuia să fie *Ștefaniada,* — căci „Aprodul Purice" este o parte desfăcută dintr'o operă mai mare, un fel de cîntec dintr'o „Henriadă" românească, — ce este în alexandrinii aceia lungi al căror model e luat din vechea literatură franceză, în factura aceia de greoaie compoziție în care după un numar oarecare de versuri e impusa o comparație, decît un împrumut de la scriitorii francesi de speța lui Delille, represintanți și corifei ai unei literaturi prin esență anemică, scrisă într'un stil foarte convenabil, dar atîta tot? Lucru foarte curios—și aceasta se întîmpla totdeauna la oamenii cari nu și au fixat perfect locul în mijlocul curentelor epocei lor , același care întindea alexandrinii nesfîrșiți ai „Aprodului Purice", care a vea ambiția să cînte astfel în românește pe Ștefan-cel-Mare, așa cum Voltaire cîntase pe Henric al IV-lea, a îmbogățit și mlădiat limba noastră, — ceia ce nu era ușor pe vremea cînd, acolo, limba românească era mai mult o „moldavă" boierească de salon,—pentru a traduce *Odele și baladele* lui Hugo. Acestea sînt însă un joc extrem de dibaciu în manevrarea silabelor, o a devărată echilibristică poetică, așa încît își poate închipui cine va cîtă trudă a trebuit să cheltuiască Negruzzi pentru ca, într'o limbă puțintel fanariotisată, prefăcută într'o formulă politi coasă, dar rece, să îmbrace resultatul sforțărilor supreme ale unui om de îndrăzneala lui Victor Hugo, mai ales cînd traducătorul fusese format într'o cultură care era în cea mai mare parte clasică[1].

Preceptorul de casă, lecturile în bibliotecile părintești, alcătuite din cărți scrise în spiritul secolului al XVIII-lea, formează în adevar spiritul. Școala franceză în ea însăși, pen sionul, ca acela al lui Cuénim, nu înseamnă mare lucru. Il

[1] Pentru lecturile de atunci două casuri: biblioteca de lingă Iași a familiei Roznovanu, la Stînca: nu e niciun singur romantic în cărțile cu legătura de pe vremea lui Napoleon. Aici, la București, în palatul Știrbei, biblioteca foarte frumoasă a fostului Domn cuprinde cărți cu note ale lui, care sînt numai de caracter clasic.

putem cunoaște prin povestirile de tinerețe ale lui Mihai Kogălniceanu, care n'a învățat numai carte, ci i-a plăcut fetița lui Cuénim, cum o spune el însuși în „Cel d'intăiu amor". După un număr de ani petrecuți acolo influența lui Cuénim asupra lui rămîne nulă, afară de acel trecător pitoresc sentimental. Kogalniceanu ar fi putut face orișice literatură; versuri a facut într'o vreme, și le avem versurile; avem și nuvele istorice foarte frumoase, care pot sta alături de nuvelele lui Negruzzi, însă această parte a activității lui trebuie adăugată dincolo, la literatura „du terroir", la literatura locală, precum și cronicele tipărite de Kogălniceanu au însemnat o revenire la elementul local și la elementul istoric. Școala francesă din Iași era o simplă întreprindere de cîștig, care nu putea să deschidă în toate domeniile perspectivele mai vaste și să lase a se întrevedea ținte neașteptate.

In Muntenia, e o școală de un caracter mult superior, căreia nu i s'a acordat rolul care i se cuvine. E vorba de pensionul, care era, se pare, și școală deschisă, al lui Vaillant, venit la noi cu soția lui, care va deveni directoarea uneia dintre cele d'intăiu școli de fete din București. Vaillant era un scriitor, un filosof, un istoric, un om cu teorii, une ori greșite. E primul care a întrebuințat, într'o interesantă carte în trei volume, cuvîntul de *România,* „La Romanie". In cartea lui de căpetenie se întîlnesc idei ciudate cu privire la limba românească : alături de limba „d'oc"' și cea „d'oïl", ea ar fi format o a treia, cu nume ciudat, „la langue d'or". Dar, pe lîngă teoriile acestea filologice, pe care nimeni nu s'ar gîndi astăzi să le trateze serios, în *La Romanie* este o foarte frumoasă descriere a țerii întregi. El a condus multă vreme și internatul de la Sfîntul Sava, și a avut o activitate literară didactică interesantă, — Dicționariul lui — exercitînd influența sa asupra spiritului public de la noi. Intr'un moment viitorul pamfletist s'a amestecat și în curentul revoluționar și a fost urmarit la București, așa că a trebuit să se refugieze în Moldova.

Unii scriitori munteni, cum este Grigore Alexandrescu, pleacă de la acesta, nu se pot înțelege fără dînsul.

Insă aici vine deosebirea cea mare între o astfel de școală și pătrunderea curentului frances prin bietul preceptor de

casă. Preceptorul de casă era, cum am spus, un om care arăta și el ce învățase în școala din tinerețea lui depărtată, avînd ca ideal pe Francesul de la 1760, pe cînd Vaillant, cu toată aderența lui la vechile formule, e un revoluționar de temperament, un om cu concepții proprii, care vede foarte neted anumite ținte și le urmărește foarte metodic. L-am putea defini literar un clasicist de convingere, dar nu fără oarecare influențe de pe urma romantismului lui Lamartine.

Fără Vaillant nu poate desluși cineva, într'o parte din scrisul său, pe Grigore Alexandrescu. Alexandrescu a fost mai tîrziu din casa lui Eliad, dar de la început din școala lui Vaillant. Personalitate vie, originală, fără de care nu ar fi putut fi poet; dar, în ce privește influența, el o avea din două părți: istețul mahalagism de casă al lui Eliad și didacticismul clasicist de la școala lui Vaillant.

Nu numai el, dar toți Muntenii de pe vremea aceia traduc, și s'a tradus atunci foarte frumos din literatura franceză: o mulțime de piese din Molière și din clasicii secolului al XVII-lea. Unele din aceste traduceri sînt foarte importante ca texte de limbă, fiind traduse cu cazną, redîndu-se naiv înțelesul. Și aici lecțiile lui Vaillant domină lecturile romantice de după părăsirea școlii.

Dar, în afară de școala franceză la noi, școală întemeiată de Francesi, după obișnuințile lor și cu intențiile lor, curentul frances a mai putut veni după Regulementul Organic și prin școlile cele noi ale noastre, și aceasta este a treia formă de pătrundere. In acele școli secundare cu clase superioare de caracter universitar, la București și la Iași,—la Sfîntul Sava din București cu Petrachi Poienaru, om care făcuse studii frumoase, mergînd pănă în Anglia, pentru ca, întors, să dea suflet școlii celei nouă de la București, și în școala moldovenească, în Academia Mihăileană, trecută supt multe influențe, și franceze, dar fără mult suflet— se plăzmuiește viața morală a unei generații de o orientare occidentală, care merită a fi cercetată.

In școlile acestea erau profesori de limbă franceză, pe lîn-

[1] Un *Télémaqne* de la 1788, pe care l-am cumpărat de curînd, cu titlul scris pe copertă grecește, are stampila cirilică a lui A. Florescu.

gă profesori de limbă germană chiar, și neapărații profesori de greceşte şi de latineşte. Inițiarea aceasta la Apus era însă foarte slabă. Un profesor ținut în familie, vorbind necontenit limba lui, strămutînd în atmosfera intelectuală toate evenimentele din jurul lui, acesta putea exercita o mare influență, dar nu profesorul dintr'o școală a Statului, care de multe ori nu vine din țara a cării limbă o predă, astfel că el poate preda limba, recomanda ceva literatură, dar spiritul însuși nu ajunge a-l pătrunde el însuși. De aceia și școala lui Petrachi Poienaru și Academia din Iași nu represintă ceva în literatura noastră.

Cu ceva clasici francesi, puțintel și cu nemțeasca lui Kotzebue, — nu a lui Schiller, cu atît mai puțin a lui Goethe— se căpăta doar o pregătire pentru lectură. Traducerile impuse în anii de școală, mai ales la Iași, au creat însă, acolo, cîțiva harnici traducători.

Dar, pe vremea Regulamentului Organic, cu toate piedecile care s'au pus încă — și au fost foarte multe, pentru că a merge la Paris însemna o stricare a sufletului supt raportul politic, primirea ideilor noi protivnice ordinii de lucruri stabilite—călătoriile de studii în Apus au devenit dese.

Și anume băieții—de expatrierea fetelor nu era vorba; ea a început mult mai tîrziu, — băieții nu mergeau singuri, ci cu perceptorii lor, așa încît trecerea la școlile străine se făcea supt supravegherea aceluia care pregătise de acasă. Cînd au mers la Lunéville cei doi fii ai lui Mihai Surdza, Grigore și Dimitrie— Grigore, inteligent, cu preocupări filosofice, Dimitrie mai slăbuț,— și împreună cu dînșii Mihail Kogălniceanu, care ar fi vrut să treacă la Paris, dar a fost împiedecat și trimes la Berlin, ei erau întovărășiți de abatele Lhommé, un preceptor de casă la Iași, care stătea necontenit pe lîngă dînșii. Iar, cînd s'a dus Vasile Alecsandri în străinătate, el a plecat cu Grecul Furnarachi, prieten cu vestitul Corai, cel mai mare filolog de la începutul secolului al XIX-lea, acela care a restabilit de atîtea ori textul cel adevărat al operelor clasice.

Ducerea aceasta cu oameni de casă represinta totuși un frîu; nu se puteau arunca tinerii de-a dreptul în ceia ce moda contemporană avea mai cutezător și mai ușurel, fiindcă a-

veau lîngă dînșii pe vechiul preceptor care avea dreptul să spuie: aceasta este bine, aceasta este rău. Dar, totuși, în asemenea condiții, unii dintre tineri au primit o influență puternică, precum o putea exercita Franța în acel moment de trecere de la Lamartine la Victor Hugo. Cei cari au mers în Franța în acel moment s'au resimțit de pe urma acestei dualități a modelului; pe de o parte caracterul vag al lamartinismului, care, plăcea și lui Eliad, tocmai prin partea „languroasă" care nu este nici cea mai frumoasă și nici cea mai durabilă din opera lui, pe de altă parte sunetele de trîmbiță provocatoare ale lui Victor Hugo, care trecuse de la „Ode și Balade" în care este multă influență din trecut, influență a clasicismului, la poesia nouă, pe care, de altfel, cînd o va continua, cînd o va părăsi, pentru că în *Les Voix intérieures,* în *Les Contemplations,* este cu desăvîrșire altă notă, o notă intimă, pe urmă să treacă la *Légende des Siècles,* în care dicționariul de istorie și de geografie este pus la contribuție pentru a ajuta la o fabricație voită și oarecum mecanică Inițierea Romînilor făcîndu-se în acel moment, acela care o represintă mai bine a păstrat pănă la sfîrșitul vieții sale acest caracter, oricît ar fi luat subiecte românești, Vasile Alecsandri.

Toată poesia lui Alecsandri, în care apar tineri țerani îmbrăcați ca de Duminecă, cu doina pe buze și cu un fel de tremurat de horă în picioare, nu e decît o căutare de pitoresc exotic și popular, așa cum l-ar fi putut întrebuința și un Frances de la Paris. Francesul ar fi fost bucuros să capete colecția întreagă de amănunte interesante dintr'o viață națională necunoscută, iar Alecsandri a fost așa de stăpînit de influența exotismului rural frances încît a prelucrat materialul autohton cum l-ar fi putut face acel Frances. Iată deosebirea între el și Kogălniceanu. Kogălniceanu a trecut pe la Berlinul altui romantism, mult mai puțin strălucitor, dar mai profund și mai sincer intim, unde a scris și o Istorie a Romînilor, cetind pentru aceasta cronicile pe care le-a tipărit mai tîrziu, *Letopisețele;* întors în țară, a avut o viață intensă, a fost și tipograf și agricultor, și nu era un domeniu din viața națională în care el să nu se amestece; pe cînd,

pentru Alecsandri, dacă, Eminescu, fără nicio nuanță de ironie, îl califică: „veșnic tînăr și ferice", are dreptate. El a rămas oarecum totdeauna adolescentul de la Paris, din 1830-10. Nu s'a desfăcut de pe sufletul lui pecetea pe care a primit-o atunci: a romantismului frances începător. Kogălniceanu nu a fost, cît era student, la Paris, ci numai destul de tîrziu, fie și de mai multe ori, dar ca om făcut; pe cînd Alecsandri, tînăr, a pierdut coloarea sa proprie în această atmosferă nouă a Parisului.

Cele d'intăiu produse ale lui, tipărite în *„Le Glaneur Moldo-Valaque"* de la Iași, sînt pastișări de prima clasă, versuri de felul lui Hugo, imitate însă cu o măestrie neașteptată la un tînăr de vremea aceia.

Revenit la românește cînd s'a întors în țară, *el n'a putut descoperi esența intimă a sufletului românesc*. In momentul cînd urmă să învețe limba adevărată a poporului său, nu în conversații banale dintr'o societate pe jumătate fanariotă, saloanele l-au atras, l-au cucerit și l-au aservit: lor li va presinta, după gustul lor, „subiectul național". A învăța bine limba proprie nu este un lucru ușor: se poate prin contactul cu clasele adînci, prin cetirea necurmată a literaturii vechi, prin aceia că, precum a făcut-o Eminescu, nu rămîne ținut al poporului tău pe care să nu-l cunoști prin contactul direct. Acestea toate i-au lipsit lui Alecsandri. I-a lipsit această ucenicie, atît de fecundă și atît de stăpînită de iubire, care provoacă la un scriitor opere cu totul noi. Altfel nu ar fi răspîndit diminutivele lui în dreapta și în stînga, nu ar fi crezut că un cuvînt poate să păstreze puterea lui de expresie atunci cînd este redus la găngureli de alintare. Toată poesia aceasta diminutivală este cît nu ne închipuim de mult grecească, fanariotă, pe cînd noi sîntem un popor întreg, care tindem către înțelesuri întregi, pe care le spunem bărbățește, cu un cuvînt singur, acel care se potrivește. Desmierdările de cuvinte vin din tradiția vechiului regim.

Dar i-a mai lipsit lui Alecsandri și altceva: *o mare convingere* și *o mare pasiune;* fără una, sau fără alta, niciodată poesia nu merită într'adevăr acest glorios titlu. Om de salon, cu multe dragosti ușoare, plimbîndu-se cu barca prin Veneția, pe malurile Bosforului, la moșie, la țară, în zbîrnîitul coardelor de

lăutari, cu ochii opriți la tablălile cu dulceață, sorbind cafeaua aromatică, nu astfel pornește la un om o adevărată și vînjoasă poesie. Apoi Castelul Peleș, apartament reservat, regina Elisabeta făcînd omagiu regelui poeților, în astfel de împrejurări de cea mai mare fericire pe care o poate avea un om, nu se oțelește ca din nedreptate și nerecunoștință sufletul poetului. Alecsandri trăia admirat și adorat de toată lumea: cine ar fi îndrăznit să ridice glasul împotriva lui!

Inspirația n'o putea aduce nici casa de la Mircești; astăzi cu și mai puțin caracter rural, în lunca Siretiului cu vechii copaci tăiați, cu mobilierul și împodobirea lipsite complect de nota românească. Ca și pe vremea lui, ea stă cinchită, supt dealul de lut cu șurile bătrînești, fără niciun orizont.

Era de altfel natural pentru un om care a cuprins în viața sa toată societatea, mărginită la clasa de sus, a timpului său, pe un timp cînd țeranii și chiar clasa mijlocie nu aveau încă niciun adevărat rost. Pentru a fi altfel ar fi trebuit geniul, și singur Eminescu l-a avut, avînd pe de-asupra și cu totul alte împrejurări decît Alecsandri. Dar, de cîte ori se apropie cineva, cu spiritul liber, de Alecsandri, se pare că se găsește dintr'odată într'o odaie în care, pe o ușă, vine o mireazmă de iatac al secolului al XVIII-lea, iar, pe de alta năvălesc parfumurile cele mai la modă ale romantismului frances de la 1840.

Incercările lui de poesie epică, *Dumbrava Roșie,* cu o lungă înșiruire de nume pitorești, samănă cu *Aprodul Purice;* în ciuda exagerărilor voite, largilor gesturi schițate este același fel de a concepe subiectul ca și la celalt poet al lui Ștefan-cel Mare: tot secolul „Henriadei", trecut printr'o strecurătoare romatică. Baladele lui urmează de aproape, dar cu un pas potolit de Oriental, *La légende des siècles;* de și amintirile istorice dau tipul cîte unui Gruie Grozovanul, cele mai multe nu se mișcă și nu mișcă. Singură povestirea luptei de la Rovine de Eminescu cuprinde mai multă poesie epică decît toate încercările aceste poetice neizbutite ale lui Alecsandri.

Și, cînd ajungi la teatru, simți îndată modelul frances, dramele lui Victor Hugo. Chiar în ce privește cele două drame pseudo-clasice: *Fîntîna Blanduziei,* care este o dulcegărie de viață romană cu desăvîrșire falsă, și *Ovidiu* în care poetul,

murind, găsește încă puterea trebuitoare pentru a omorî o sală întreagă în agonia lui, pe cînd personagiul putea fi tratat cu multă știință și cu mult folos, căci ce nu se poate scoate din Ovidiul *Tristelor,* trimes în regiunile acestea sălbatece cu vuiet de crivăț și cu aspre silabe getice în urechi, aceleași reminiscențe te urmăresc. Horațiul ca și Ovidiul lui Alecsandri sînt Romîni din societatea bună de la 1880, foarte bine crescuți la Paris, foarte vorbăreți și lipsiți în fond de orice originalitate a caracterului.

Iată ce înseamnă influența subită a unei mari literaturi străine, căzută asupra unui tînăr inteligent și înzestrat, care nu cunoaște din țara lui, din presentul ei și din trecutul ei, nimic din ceia ce se poate numi adevărat viață românească și care nu a mai putut învăța nimic dintr'însa în tinerețea lui desorientată.

Dar influența romantismului acesta apusean se poate exercita și în altă formă.

Dimitrie Bolintineanu este tipul cestălalt, produs și el de influența romantică apuseană, dar în alte condiții. Fiul de Macedonean transplantat n'a avut preceptori de casă; clasicii francesi el nu i-a cunoscut de cu vreme. N'a mers nici la vre-o școală de felul pensionului lui Vaillant. Clasicismul școlar îi lipsește cu desăvîrșire. N'a știut latinește, nici grecește. Franțuzește învață mai tîrziu, pentru că Bolintineanu nu se formează nici măcar în contact direct, de la început, cu literatura francesă de atunci, care-i vine oarecum adusă de vînt.

Pe de altă parte, Bolintineanu este un om fără o clasă definitivă; nici țeran, nici negustor, nici funcționar, nici boier, Părinții lui nu sînt nici vechi Moldoveni, nici vechi Munteni, nici vechi Ardeleni, ci dintr'o familie venită din Balcani, se pare, așezată de curînd în țară, un fel de moșieri de clasa a treia, sau mai curînd din clasa arendașilor. Am zice că Bolintineanu este el însuși, în literatura românească, arendașul, care lucrează o moșie ce nu este a lui; așa lucrează el limba românească, care nu-i era ocină și baștină din moși și strămoși.

El primește deci ecoul literaturii francese romantice și, cum este foarte inteligent, mai inteligent decît Alecsandri, putînd

prinde răpede și imita imediat, în perfecție, a prins răpede moda nouă, acel ecou depărtat al lumii francese, Și, cum, pentru dînsul, cuvîntul nu era nici un prieten pe care să-l strîngi în brațe, nici un dușman cu care să te lupți, cuvintele lui curg de parcă nu se mai pot opri. A ajuns victima unei fecundități deplorabile, rostogolind ca într'un dulce vis l neș rimele tot deauna sarace fără măcar o inspirație sinceră și caldă, care să le miște. Din zi în zi, din an în an, ele cad, nemiloase, asupra unei societăți întregi, superficiale, care le primește cu atît mai bucuros, cu cît sînt mai ușoare, dar și mai goale de înțeles.

Bolintineanu este astfel un Alecsandri de clasa a treia, pentru lumea din București. Moldova ține încă destul de sus pe Alecsandri, prin virtuțile ei istorice, pe cînd, lumea, mult mai amestecată și mai ușoară, a Bucureștilor se mulțămește și cu Bolintineanu. Pe Alecsandri l-a adoptat mai pe urmă, și l-a stricat, această societate din Muntenia, pe cînd, dincolo, în Moldova. el era susținut, mult timp, de influența mare a lui Kogălniceanu. Pe acesta însă trebuie să-l punem în legătură cu altă ordine de idei, căci cu dînsul trecem peste vremea lui, care nu l-a înțeles și nu l-a încurajat, nici în politică, nici în literatură; în politică a văzut ridicîndu-i-se în față Ion Brătianu, în literatură a rămas simplul publicator al *Letopisețelor* și autor, celebru pentru atîta, al discursului de inaugurare la cursul, răpede întrerupt, de istoria Romînilor. El iese din vremea lui, și noi vorbim acuma de oameni cari sînt cu totul și numai din vremea lor.

Incheind cu acest Parny al literaturii poetice românești, favorit al lumii Bucureștilor, se poate spune că, precum, în mare parte, Alecsandri — nu cel din *Steluța!* — stricase poesia de iubire, tot așa Bolintineanu a stricat materialul superb eroic din care Alexandrescu cel singur și nenorocit, fără „situații" și aplause, lăsat să crape într'un colț, izbutise să scoată zguduitoarea fantomă a lui Mircea de la Cozia.

In cele spuse aici, potrivit cu singura dreptate și dincolo de pragul laudelor literare oficiale ca și al cercetărilor migăloase în jurul operelor care nu le merită, este exemplul însuși al primejdiei care se ascunde în orice imitare, incapabilă de a asimila măcar, în orice introducere brutală a unui fond străin

într'o societate care nu are nimic din elementele care să poată da o sinteză de valoare. Dacă se va ridica sufletul acestei societăți prin altă clasă decît clasa moșierilor și arendașilor, decît clasa care petrece în saloanele luminate de lumînări de spermanțetă și mobilată cu mesele verzi ale jocului de cărți, el va exprima *fondul propriu, care se poate hrăni cu orice influențe, de oriunde , dar trebuie să rămînă fond propriu românesc.*

XI.

Intoarcerea vechiului fond românesc.

S'ar putea crede că acel curent autohton este represintat numai, o bucată de vreme, de scriitorii dintre cari niciunul nu are puterea creatoare a poetului. Fiindcă de sigur că lui Eliad Rădulescu trebuie să i se recunoască o foarte frumoasă limbă literară populară, foarte mult spirit mucalit, acelaşi umor pe care îl întîlnim şi în fabulele aceluia care pentru această parte a fost elevul lui, Grigore Alexandrescu, dar creator de tipuri şi creator de intrigă, spirit care din imaginaţia sa însăşi să poată lua elementele trebuitoare pentru a crea o istorie, o povestire, de sigur că Eliad Rădulescu nu a fost, sau cel puţin în împrejurările vieţii lui nu a arătat că ar fi putut să fie.

Căci scriitorul dă ce poate el, dar şi ce-i cere societatea şi este întrebarea dacă acela care a scris amintirile lui din 1848, o carte puţin cunoscută, dar care merită să fie înviată, amintiri publicate în franţuzeşte, n'ar fi fost în stare să povestească tot aşa şi un subiecct de imaginaţie. Se poate, iarăşi, ca acela care a fost la început creator de literatură, care mai tîrziu a fost conducător de revoluţie şi care, în a treia fasă, ca un zeu fulgerat, s'a retras în fundurile străinătăţii cu toată maiestatea înfrîngerii sale pentru ca, în sfîrşit, să ajungă şi candidat la Domnie, să fi crezut că este supt demnitatea şi supt valoarea lui să se amestece în literatură de imaginaţie.

Pe de altă parte, Ardeleanul pe care-l întîlnim în acelaşi timp şi care întrebuinţase spiritul lui special ardelenesc pentru a scrie numai întîmplător amintirile lui din străinătate, acest scriitor adevărat, Codru Drăguşanu, care, întorcîndu-se în

ţară, supt regimul austriac absolutist, prefect la dînsul în Făgăraş şi întemeietor de şcoală, nu ar fi putut scrie şi altceva decît scrisorile sale.

Impresia pe care o are cineva este însă că, în deosebire de curentul romantic, care prinde atîta teren, curentul celalt, de ţară, apare numai în două individualităţi răzleţe, dacă nu numără cineva şi fabulele lui Grigore Alexandrescu. Aşa încît romantismul acopere tot cîmpul, influenţa străină biruie şi se impune fără deosebire în toate provinciile româneşti— fiindcă şi în Basarabia, care stă supt influenţă rusească, deci supt influenţă englesă şi francesă, trecută prin Rusia, este un represintant tipic al romantismului, în forma cea mai deslînată, ca formă, Costachi Stamate, care şi-a tipărit, venind la Iaşi, o parte din operele sale. Iar, în Ardeal, poesiile în genul unui Andrei Mureşanu, care se mai scriu pe vremea aceia pănă în timpul unui Ioan Lăpădatu, aparţin fără îndoială romantismului, venit pe cale germană, care capătă o formă încă mai deslipită de lucrurile adevarate: nuvele scrise în Ardeal sau în părţile de către Oradea, care represintă ceia ce curentul apusean are mai ireal şi mai vag, cu figuri şterse care nu sînt amestecate într'o adevărată acţiune. Astfel romantismul trece la noi pretutindeni, prin aceleaşi forme ca în Apus: forma lamartiniană, care neglijează puţintel stilul şi se hrăneşte din aspiraţiile nedesluşite ale sufletului, forma lui Hugo, care înseamnă forţarea formelor vechi şi smulgerea unor accente noi în ritmuri noi.

Dar, dacă se uită cineva bine supt acest romantism venit, în toate fasele sale, direct sau indirect, din Franţa şi puţintel din Anglia pentru a stăpîni toate provinciile româneşti, vede fondul cel vechiu care continuă. Numai cît este greu să-l deosebeşti, une ori. Ba chiar, în momentul de faţă, n'avem toată informaţia trebuitoare pentru a-l distinge.

Să aducem înainte pe aceşti represintanţi ai curentului indigen între 1840-50 şi data apariţiei „Convorbirilor literare".

Puţini au cetit un singur vers dintr'un scriitor aparţinînd epocei romantice—, căci fără îndoială este romantic—, care a tradus şi romane în genul „Dramelor Parisului", dar a făcut şi versuri care adese ori nu au niciun fel de legătură între ele, ci sînt un simplu joc cu silabele şi cu rimele. Ici, colo

însă, la omul acesta, Gheorghe Baronzi (de fapt Paroncin, familie italiană din Brăila), care avea o mare îndrăzneală în materie de formă, care a încercat foarte multe ritmuri și care nu suferia de loc rima banală, se găsesc lucruri împrumutate de la poesia populară. Și nu de la acea îmbrobodită perfect pentru a fi înfățișată în saloane de Alecsandri, ci *adevărată* literatură populară, pe care el a adunat-o prin elevii săi, căci, pe lîngă profesiunea de avocat, a fost și undeva profesor.

Foarte curioasă poesia aceasta a lui Baronzi; de o parte romantism exagerat, fără gust, dînd, mai mult impresia unei ocupații curioase de diletant decît a unei creațiuni sănătoase și urmate; de alta, elemente de literatură populară în ceia ce privește subiectul. Intîlnești la el compoziții cu desăvîrșire abracadabrante, din care ici și colo se desprind frînturi ca din baladele noastre care nu sînt de loc îndreptate dupa moda Parisului. Dacă ar umbla cineva prin anumite calendare, care represinta, pentru vremea aceia, unul dintre principalele mijloace de publicație, n'ar găsi numai lucruri în genul lui N. D. Popescu, cu haiducii lui așa de uitați astăzi, ci și povești (e epoca lui Fundescu, și a lui Ispirescu se apropie) și alte materiale autentice populare.

Iată o literatură indigenă, care a străbătut adînc și care mult mai mult decît literatura cinematografică din vremea noastra putea să deie unei minți tinere o inițiare în elementul de pitoresc al vieții noastre autohtone.

Apoi, alaturi de teatrul de la început al lui Alecsandri, care a devenit din ce în ce mai ambițios, trecînd de la cantonete, de la „Șoldan Viteazul" și altele de felul acesta la figuri din trecutul românesc și din antichitatea clasică, este un altul pe care și Eminescu l-a cunoscut foarte bine cînd participa la turneurile unei Fany Tardini, un *teatru popular,* avînd în repertoriu, nu numai „Doi sergenți" și altele de felul acesta, traduse din franțuzește, ci une ori, strecurate, și piese indigene. Am găsit cîteva din aceste piese originale, și totdeauna revin cu plăcere asupra unui scriitor purtînd un nume foarte democratic, Ion Dimitrescu, de prin anii 1840, care are, în dialog, o îndemînare extraordinară și, în ce privește cunoștința

vieții reale de aici, din Muntenia, însușiri pe care, în domeniul vieții moldovenești, Alecsandri nu le-a avut niciodată. In afara de faptul că imită felul de a vorbi al Grecului, al Neamțului, al Evreului, Alecsandri nu are umorul popular pe care îl întîlnim la necunoscutul Dimitrescu. Doua, trei piese ale acestuia ar merita, fără îndoială, o reeditare [1]. Ion Dimitrescu era un biet actor muritor de foame, a cărui biografie chiar nu s'ar putea reconstitui, dar piesele lui cuprind figuri reale și graiu adevărat. Astfel cînd presintă pe acel „defterеu" de la strana a doua, care vrea să ajungă actor la Iași, atras de reputația cea mare în teatru a unuia ca Millo. In schița dramatica a lui Dimitrescu intervin tot felul de tipuri, Evreul care vinde nu știu ce obiecte de împodobire populară, și, întrebat de preț de catre mahalagiii din București, cari n'au gînd să cumpere, el raspunde: pentru cine întreabă, atîta, pentru cine cumpară, pe jumatate. Apoi o sumedenie de observații precise, în spiritul acesta popular, care la el nu e stricat de nicio tendința critica sau politică. La un moment i s'a cerut lui Dimitrescu sa vorbească despre anul 1848. Numai cît, în data ce a pus pe țerani să vorbească, tendința piesei devine atît de visibilă, încît ea nu mai are niciun fel de valoare. E un fel de a scrie pe care-l înfățișa și un alt scriitor, tot așa de complect uitat astazi și care nici el nu avea pretenția de a face literatură imaginativă, ci numai glume pline de miez și de vlaga: Jipescu, în *Opincarii*, fără îndoiala o carte care ar trebui desmormîntată.

La Romînii din celelalte părți, în Ardeal, literatura țeranilor era înainte de toate calendarul, tipărit la o firmă să seasca, care și făcuse o specialitate din editarea lor, și cu litere cirilice. Și, pana se va ajunge la momentul acela care coincide, nu numai cu apariția lui Eminescu, dar cu triumful lui și, cînd scriitorii de la „Convorbiri literare" domină, ajungîndu-se la *Tribuna*, tocmai în aceste locuri modeste trebuie sa căutăm adevărata literatură, adevaratul fond propriu al acelui Ardeal care de obiceiu umbla după contrafaceri nemțești al romantismului.

---

[1] Pe una, *Badea Deftereul*, am retipărit-o în biblioteca literară de la Vălenii-de-Munte.

O altă provincie românească, Basarabia, nu are numai pe Stamate, ci și fabuliști, și unu dintre acești fabuliști, de veche origine boierească, a venit de s'a așezat la Iași, unde a trăit și a murit. E vorba de Alecu Donici, care represintă mai mult decît orice scriitor contemporan fondul acesta primitiv românesc. S'a dovedit că multe din fabulele lui sînt copiate după ale lui Crîlov, dar cîte din fabulele acestuia nu sînt copiate din La Fontaine și cîte din fabulele lui La Fontaine nu vin de-a dreptul din Fedru! In materie de fabule este foarte greu să inoveze cineva. De altfel, dreptul de proprietate literară se înțelegea cu totul altfel decît acum, Vorba este că felul de a înfățișa fabula al lui Donici este adînc și caracteristic românesc. Fabulele lui Sîrbu, pe care le-am retipărit cîndva, într'un volum de „Scriitori basarabeni", nu au totdeauna un ritm plăcut — ritmul fabulei este puțintel deslînat, apropiindu-se de prosă—, dar conțin și bucăți frumoase. Intr'una e vorba de floarea smulsă din pămîntul ei, care, mutată în pămînt străin, se ofilește: e o smerită declarație de iredentism, la sfîrșitul unei fabule plăcute.

Iată prin urmare o întreagă literatură care păstrează fondul acesta indigen. Dar vine un moment cînd cel indigen apare la suprafață, ca să domine, supt forma „Convorbirilor literare", literatura românească.

Literatura romantică tindea la neglijarea formei și la o falsificare a fondului, devenită cu vremea intolerabilă, pentru că imaginile mari nu se găsesc oricînd, nici pasiunile puternice, nici mințile complicate, iar romantismul, în forma sa exagerată, cere aceste condițiuni. Forma ajunge deci prea ușoară, iar fondul prea strident. De altă parte, romantismul în forma aceasta degenerată a lui Bolintineanu este le dispoziția oricui. „Romînul s'a născut poet." Orișice băiat de la șaisprezece ani înainte putea să sacrifice Muselor cîteva luni de zile, cîțiva ani sau ceva mai mult, după împrejurări. Cine nu poate să rimeze două diminutive, cine nu poate continua să cînte pasiunile prefăcute pe care le cîntaseră și alții înaintea lui?

I-a fost, astfel, foarte ușor să răstoarne astfel de adversari aceluia care a dominat această mișcare a societății „Junimea",

prin spiritul său echilibrat,, prin maiestatea fiinţii sale, lui Titu Maiorescu. El a fost înainte de toate o personalitate impunătoare, cu gestul lui artificial, cu vorba lui cîntărită, cu tonul lui gradat, cu viaţa lui socială matematic pregătită pentru a produce mari efecte teatrale, prin mijloace care în aparenţă erau foarte simple. El a realisat un tip superior de demnitate omenească, apărînd ca semizeul teoriei în toate manifestările sale, aşa încît domina fără să aibă un talent de formă deosebit, fără sa dovedească o originalitate de idei, căci nu a creat nicio teorie şi nu rămîne dintr'însul nicio pagină într'adevăr vibrantă; discursurile lui, foarte apreciate, cîş tigau pe auditori mai ales prin euritmia care-i cuprindea persoana, glasul, cuvîntul, punînd distanţă enormă între cel care vorbia şi cei cari admirau de la distanţă. El putea să deie a parenţa ca întreaga literatură nouă este într'adevăr condusă de dînsul.

Să nu-şi închipuie cineva că revista cercului, „Convorbirile literare", a însemnat distrugerea prin puternice maşini de asediu a unei formidabile cetăţi. Nu. Cetatea ar fi căzut şi la cea d'intaiu suflare a bunului simţ. Cînd, iarăşi, Maiorescu a combătut şcoala ardeleană a lui Cipariu,—literatura aceasta este de multe ori foarte apropiată de sufletul poporului românesc. dacă se înlătură numai ortografia insuportabilă şi teoriile false în materie de limbă—, cînd a atacat ortografia cipariană, cum se putea apăra o formă ortografică şi lingvistică atît de străină de necesităţile poporului românesc? Era de ajuns să se înlature suprafaţa de pedantism pentru a se vedea ce este dincolo de dînsa.

Maiorescu făcuse studii foarte frumoase la Paris şi trecuse în Germania într'o vreme cînd metafisica murise, rămînd din ea un singur lucru: cultul abstractului, fără ca el să fie cuprins într'o teorie. El s'a format deci ca un spirit logic, care dădea argumentelor sale conturul precis şi putea să ajungă la notarea foarte exactă a unui scriitor. Din metafisica aceasta dispărută rămăsese un sistem de a argumenta, o maşină de cugetare, nemilostivă ca ascuţişul unei ghilotine, care se putea aplica tuturor scriitorilor, în ei înşii. Pe toţi i-a judecat criticul, pe niciunul nu l-a înţeles cu adevărat, pentru că, dacă ar fi înţeles într'adevăr pe unul, nu ar mai fi judecat pe

nimeni. Mijloacele de luptă nu sînt dintre cele mai extraordinare și romantismul a murit de moarte bună, de la el însuși. Sînt sisteme pe care le regreți cînd dispar. De exemplu, cînd la începutul epocii moderne dispare arta gotică, nu este înțelegător al originalității și al frumuseții care să nu deplore dispariția artei gotice, ca să vină matematica Renașterii. Dar ce se putea regreta în romantismul murind!

Dacă se înlăturau formele literare ale romantismului, în locul lor trebuia să vie naturalismul. In Apusul francez, aceasta nu s'a petrecut imediat, căci parnasianismul a însemnat o fasă de trecere și, cînd a venit chiar naturalismul, el nu era o doctrină fixată, aceiași pentru toate țerile, pentru toate cercurile și pentru toți scriitorii. Naturalismul englez, care pleacă încă de la Jane Austen, la începutul secolului al XIX-lea, și ajunge la Dickens și Thackeray, este cu totul altceva decît naturalismul francez și decît naturalismul italian al unui Giovanni Verga.

Cînd doctrina nu există, cînd scriitorii sînt atît de deosebiți pe țeri și, în aceiași țară, pe individualități, nu poate fi vorba ca pe noi să ne fi putut stăpîni vre-o modă naturalistă venită din Apus. Am cunoscut mișcarea franceză din ultimul timp al Imperiului al doilea napoleonian și din cei d'intaiu ani ai republicei, cînd Zola înfățișa, cum zice el, „istoria naturală a unei familii supt al doilea Imperiu", mai puțin pe cea germană, care în poesie a dat poeți dialectali, capabili să trezească iubirea pentru povestirile populare, ca acelea care merg de la Danesul Andersen pănă la Tirolesul Rosegger.

Dar prin anii 1860, cînd apar „Convorbirile Literare", eram nesupuși, în prosă, unei puternice influențe străine, și, fondul indigen, vechiu de tot, îmbrăcat odată în ritmul popular al lui Dosofteiu, dănuind în deosebiți cronicari, întrupat în Eliad, cîștigă acum teren, pănă ce Maiorescu îl pecetluiește cu pecetea intelectuală a profesorului.

Literatura aceasta naturalistă se înfățișează în forme deosebite, și aceasta dovedește că nu avem a face nici cu lucruri imitate din străinătate, nici cu impuneri teoretice, din țară. Fiecare vine cu felul lui de a fi, cu felul lui deosebit de a vedea. „Convorbirile" au fost întăiu la Iași un salon în care se strîngeau o mulțime de oameni cari nu-și făceau din literatură temeiul

activității lor. Era un salon mai mult în sensul adunărilor de tineri din Germania. In locul domnișoarelor cîntînd din harpă și al doamnelor jucînd cărți la masa verde, se băteau cu pernele și spuneau tot felul de ghidușii: „anecdota primează" era formula și ființă un fel de catalog în care se treceau glumele cele mai reușite. Cu totul altceva deci decît ceia ce era lumea bună de la 1840. De aici ni putem închipui ca nu a putut să iasă o teorie, un regulament, teoriile de altfel fiind interzise formal la „Junimea". Noi toți din generația noastră am fost crescuți puțin în atmosfera aceasta a junimismului, și de la el ni-a rămas un simț al umorului și al relativității lucrurilor omenești, precum și, la cei mai mulți, oroarea de pedantism.

In această societate „junimistă", apar de-odată, prin „Convorbirile Literare" oameni a căror formațiune, anterioară revistei, ar fi foarte interesantă de studiat. La Iași, ei aparțineau acelei clase care-și crea pe vremea aceia literatura *ei*. Vechea literatură era o literatură de boieri, pe cînd acum începe să fie una de boierinași, de profesori, de „burghesi". O schimbare de clasă socială se petrece atunci. De țerani adevarați, rămași țerani, trăind în mediul lor rural, nu este încă vorba, dar elemente intermediare își fac loc în literatură. Apare astfel Nicolae Gane, de loc din Folticeni, — un nume care se întîlnește în istoria Moldovei, dar nu este dovedit că între Gane din secolul al XVI-lea și Nicolae Gane ar fi vre-o legătură. Om liniștit, pașnic, cu simțul nou al unei limbi nu prea îndrăznețe și nu prea colorate; traducerea din Dante făcută de dînsul este una din cele mai bune; a tipărit și cîteva poesii cu mult simț al ritmului.

Gane a început alături de romantism, de romantismul lui Alecsandri, cu figuri fără relief, în pieptul cărora nicio zvîcnire de sînge nu se simte, dar, alături de acestea, a culeș cîte ceva din viața contemporană, din povestirile care se spun în familie, ca *Aliuță, Cîteva zile la Slănic,* care toate aduc, fără îndoială, ceva nou. Salvat din apele moarte ale romantismului, el n'a ajuns totuși pe cine știe ce tărîm solid.

Alături de dînsul la „Convorbiri", devenite un centru de raliare, supt egida „omului învățat", apare Ioan Slavici, pregătit, în părțile arădane de unde venia, pentru preoția de sat,

ca și cea mai mare parte din intelectualii Ardealului și ai părților vecine cu dînsul, în această vreme. El a păstrat pănă la sfîrșitul vieții lui tonul acesta de îndreptător duhovnicesc, de director spiritual. Articolele publicate de dînsul după nenorocirea atitudinii lui din timpul marelui războiu, cînd nu mai era un om între oameni, sînt tot lecții morale: așa se scrie, așa se gîndește, așa se face. In toate nuvelele lui Slavici este tendința predicatoare. Dar, în același timp, el este și omul *de sat*, care înfățișează o anumită lume de acolo, de la el de-acasă, și între scrisul acesta „ungurean", nu „ardelean", și între scrisul unguresc din epoca aceia, ca la un Coloman Mikszáth, este o legătură. Pe vremea aceia și în literatura ungurească era un conflict între două direcții: a lui Jokai și a tinerilor.

Slavici a dat deci o literatură vie, plăcută, nouă pentru orășenii de „dincoace", cari nu auziseră pănă atunci un asemenea glas venit din asemenea locuri.

Dar iată un diacon, un preot răspopit din Iași, Ion Creangă, cu pregătirea pe care putea s'o deie seminariul de la Socola, fără lecturi europene și fără teorii, suflet absolut original ieșit din fundul munților lui și primit în societatea aceasta a „Convorbirilor", nu în calitate de scriitor, ci pentru comèdiile pe care le povestia. Il priviau puțintel, oamenii aceia învățați și de o categorie socială mult mai ridicată decît a lui, ca pe un ghiduș al companiei. A fost aproape împins să scrie pataraniile lui, cînd el n'avea decît ambiția de a da bune cărți de școli primare, unde era institutor. Sînt unele din povestirile lui care nu vor putea fi publicate niciodată. Astfel de povestiri i se cereau lui în rîndul întaiu. Dădeau drumul țeranului, acolo între dînșii, pentru ca să simtă ceva nou. Așa trebuie să înțeleagă cineva legăturile dintre Creangă și „Junimea", care „Junime" nu l-a ridicat niciodata, ea însăși, prea sus. Ridicarea la însemnătatea literară pe care o păstrează și care i se datorește, poate fi meritată în cea mai mare parte, dar nu chiar în această măsură, pentru că, oricum, Creangă se ridică numai pănă la o anume înălțime, pănă la felul lui pitoresc, cam vulgar, trebuie s'o spunem; nu i se poate cere nimic din ceia ce formează elementul cel mai interesant în sufletul omului modern. Reputația lui a fost creată prin anii 1890, la Iași, cînd s'a format grupul moldovenesc poporanist din rămășiță-

ţile vechiului socialism al fraţilor Nădejde, pentru că el exprima viaţa claselor fundamentale şi era deci interesant supt raportul social, iar apoi prin acei filo-romîni filologi, din străinătate, de felul unui Urban Jarnik, cari căutau în literatura românească ceia ce era mai leit românesc.

In acelaşi timp, alături de „Convorbirile Literare", culegătorul tipograf din Bucureşti, Petre Ispirescu, a ajuns şi el preţuit în aceleaşi condiţii şi pentru aceleaşi motive. Era un conducător de atelier, adunînd necontenit material pentru calendare, pînă cînd a început să dea povestiri şi de la dînsul. Un fel de Creangă din Bucureşti, dar fără meritele superioare ale aceluia. Povestea lui vorbeşte prea des în limbagiul de gazetă: atîtea gazete trecuseră prin mînile lui! Pe cît de străin de stilul curent este Creangă, pe cît de multe orizonturi deschide el către lumea ţerănească, specială, din codrii Neamţului, pe atîta este lipsit de caracter local Ispirescu.

Aici avem a face deci şi cu manifestarea deosebitelor regiuni ale pămîntului românesc, şi aceasta este foarte interesant pentru formarea limbii. De la fiecare dintre dînşii a rămas ceva în alcătuirea stilului românesc al unei epoce noi. Dincolo de mişcarea aceasta din Iaşi, necunoscut de dînsa pînă la sfîrşit, luînd şi el elemente din viaţa românească, dar nu din viaţa pe care o traise, alegînd, ca intelectual, acea regiune care i se părea că este mai pitorească, nu din amînturi, ci din experienţa lui trecătoare, preferînd anumite categorii şi înfăţişîndu-le pentru anumite scopuri, pentru critica societăţii contemporane, care trebuie pusă în legătură cu o altă mişcare, este Duiliu Zamfirescu. Romanele lui nu presintă totdeauna o concepţie, dar au meritul de a cuprinde în ele icoana unei părţi din societatea românească de pe vremea războiului de la 1877. *Aceasta* este epoca pe care el o cunoaşte mai bine.

Prin urmare, în margenea „Convorbirilor Literare" este şi o altă literatură, pe care Bucureştii continuă să o facă, la reviste de opoziţie şi concurenţă, în care romantismul se mai găseşte amestecat cu teoriile filosofice, cu pretenţii de doctrină, care au fost cu totul învinse, căzînd în ridicol. Dar un timp aceştia de la Bucureşti îşi rîdeau de poesiile lui Eminescu.

Cercul de la „Convorbiri", format de sine — căci scriitorii au făcut „Convorbirile", iar nu „Convorbirile" pe scriitori—, a biruit. Pentru ce? Pentru motivul pentru care biruie orice literatură: *potrivit cu cantitatea de viață umană și națională care se cuprinde într'însa.*

XII.

Expresia integrală a sufletului românesc: Mihail Eminescu.

Deci la un moment dat n'a apărut un dătător de direcţie, care să se inspire de la anumite teorii abstracte, să se aşeze pe o catedră literară improvisată şi să decidă cu ferula sau, dacă este mai blînd, numai cu degetul, că anume poesie este rea sau este bună şi, după cum o anumită poesie ar fi fost decretată rea sau bună, să răsară o întreagă mişcare literară, Că este uşor a fi cineva beneficiarul unei literaturi prin cîteva formule, aceasta o înţelege oricine, dară că are dreptul cineva să se presinte, în materie literară, — literatura fiind un fenomen aşa de original, aşa de spontan, aşa de profund legat cu tot ce omul represintă mai fin şi mai complex—, că are dreptul să se înfăţişeze ca unul care creiază literatura, care o îndreaptă în altă direcţie, sau o distruge, aceasta este o formidabilă eroare.

De această eroare adesea sufere şi explicarea lui Eminescu, pe care unii l-ar vedea, în concurenţă cu alţii, înaintea inflexibilului judecător teoretic. O natură aşa de bogată, aşa de complexă şi aşa de nouă supt toate raporturile ca a lui Eminescu a fost redusă la acele cîteva poesii cuprinse în ediţia Maiorescu, cu prefaţa acestuia. Acest fel de a judeca pe imensul poet care este Eminescu, se resimte pănă şi astăzi în ce priveşte editarea operelor lui. Noi nu avem încă un Eminescu complet. Ceia ce s'a dat la Iaşi, la o anume librărie, de un tînăr care nu avea niciun fel de experienţă literară şi de aptitudine critică, nici măcar răbdarea trebuitoare pentru a desface manuscriptele, se poate socoti ca o ediţie ne-

existentă. Şi ceia ce s'a ales mai tîrziu, de unii şi de alţii, în cutare volum tipărit la „Minerva", nu înseamnă nici măcar pregatirea ediţiei complete a lui Eminescu.

Parcă există o sfială faţă de ce n'a „aprobat" Maiorescu...

Nu poate fi vorba de generaţia de la „Convorbiri" creînd o epocă nouă în istoria literaturii românești. Schimbarea cea mare care se întrupează în Eminescu nu e un fenomen de viaţă artificială, teoretică ce s'ar fi coborît într'o realitate disciplinată, ci avem a face cu una din acele mari mişcari care ieşe din adîncul viu al unei naţiuni, din tot ce se poate conţinea în present, ca şi dintr'un foarte lung trecut. E unul din momentele acelea fericite, cu unul dintre oamenii predestinaţi, care resumă o literatură şi o îndreaptă, aruncînd puternice lumini către viitor, deschizînd drumuri şi mai departe generaţiilor care vor veni pe urmă. Ca să înlătur ultima bănuială în ceia ce priveşte relaţiile dintre Eminescu şi „Junimea", trebuie să spun şi aceasta: cînd Eminescu era numai cu trupul doar între cei vii şi cînd, de sigur, era putinţa să fie trezit dintr'această moarte a gîndului, omul a rămas singur. Colaboratorul „Convorbirilor Literare" rămăsese în sama nimănui, a domnişoarelor filantropice şi a studenţilor entusiaşti, cari din banul lor îl ţineau la sanatoriu — şi ce sanatoriu!, oribila închisoare de nebuni din margenea Bucureştilor. Atunci a cînd este o legătură strînsă între o mişcare, între o societate, între o şcoală literară şi un om, omul acela nu sufere şi nu moare aşa cum a suferit şi cum a murit Eminescu. Dar, în ceia ce priveşte dreptul lui Eminescu asupra „Junimii" sau dreptul „Junimii" asupra lui Eminescu — mulţi cred că sînt mai multe drepturi ale „Junimii" asupra lui — trebuie să se spuie că la „Convorbirile Literare" n'a existat o singură direcţie, ci mai multe. Tot acolo, bucurîndu-se de aceiaşi atenţie, la început chiar de mai multă atenţie, era şi prosa, cel puţin pe jumătate romantică, a lui Gane, era prosa populară a lui Slavici, sau prosa, foarte colorată, miezoasă, dar vulgară şi trivial-populară, a lui Creangă. Tot acolo, între aceia cari se bucurau de favoarea cercului de la Iaşi era şi Teodor Şerbănescu, autor de romanţe în cel mai perfect gen frances-romantic artificial. Au stat acolo cu toţii, unii alături de alţii. In revistă se tipăriau romanele fantastice ale unui venerabil bă-

trîn, care trăieşte şi acuma, d. Pop Florentin. Atîţia aveau acolo, din motive sociale, şi mai tîrziu şi din motive politice, porţile foarte larg deschise, înainte de Eminescu, pe vremea lui Eminescu şi dupa Eminescu, venit după o întreagă pregătire proprie.

Pentru că sînt mai mulţi Eminescu, între cari unii mult inferiori acelui pe care mai ales îl cunoaştem. Chiar în înfăţişarea aceasta definitivă sînt mai multe suflete, care până la sfîrşit se zbat într'însul. Incercarea de a face din el, chiar în afară de orişice influenţă, o singură mentalitate şi o singură sentimentalitate este cu desăvîrşire greşită.

De unde a venit Eminescu? Un mare neajuns este că o cronologie sigură şi definitivă a operelor lui nu se poate încă fixa; data publicării unei poesii nu înseamnă şi data în care această poesie a fost scrisă. Se cere o cercetare foarte atentă a manuscriptelor lui. Eminescu care lucra greu, relua de nu ştiu cîte ori aceiaşi bucată, şi de aceia caietele lui cuprind foarte multe variante, din care unele sînt cunoscute, altele au ramas nepublicate; une ori are a face cineva numai cu două-trei versuri puse împreună.

Cînd, la Iaşi, V. G. Morţun, un diletant în materie literară, a pus, prin ediţia sa a lui Eminescu, în faţa celor şeizeci de poesii consacrate, materialele din „Versuri şi prosă", în mare parte inedite, într'un volum elegant, a fost o suprindere pentru toată lumea; nu era Eminescu al nostru. Ne întrebam cu toţii: a putut vre-odată Eminescu să fie aşa? Acestea *sînt* versurile lui? Nu numai cît versurile acestea corespund unui anumit stadiu al gustului său literar. E ceia ce primise el de la societatea românească înainte de a avea curajul, rar, de a înfrunta gustul public, de a fi el, cu riscul de a nu fi înţeles, cel mai dureros din toate riscurile pe care le poate lua cineva asupra lui.

Dar, cînd Eminescu a îndrăznit să fie cu desăvîrşire altfel decît mediul din juru-i, Eminescu a existat. Pană atunci el primise poesia lui Bolintineanu, cea mai lîncedă, cea mai lipsită de coloare din toată poesia contemporană. Şi imitatori ai lui Bolintineanu înca mai existau, de şi Bolintineanu trecuse din actualitate; ei erau amestecaţi înainte de toate într'o şcoală

cu tendinți sociale, și poate că și de aceia Morțun, care era socialist înainte de a ajunge de mai multe ori ministru și președinte de Cameră liberală, alesese aceste bucăți în care ni înfățișează nu știu ce preot cu pîntecele rotund, ceia ce nu l-a împiedecat să fie foarte bun prieten al lui Creangă, care avea foarte mult talent, dar avea pîntecele foarte rotund și fusese în zilele lui diacon și preot. Bucăți cu o ușoară nuanță socială, ici și colo scăpărînd ceva din ceia ce va fi mai tîrziu. De obiceiu însă ritmul lui Bolintineanu e sunetul de vioară spartă, cu coardele usate.

Foarte tînăr, cînd totuși trecuse prin anumite școli din Moldova-de-sus, el întrase în Bucovina. Aici a găsit un alt mediu și a cîntat, după dreptate, pe Aron Pumnul, un așa de călduros suflet, un așa de nobil visionar, învietorul conștiinții de sine a Romînilor bucovineni. Dar Aron Pumnul, trebuie s'o spunem, era de fapt un pedant stricător al limbii pe care voià s'o îndrepte, un om straniu pentru care totul se reducea la forma artificială. Eminescu a trecut prin închisoarea gimnasiului bucovinean, care, trebuie s'o spun și aceasta, continuă în mare parte și pănă ieri, și aceasta este causa pentru care învățații bucovineni n'au putut da o literatură spontană.

După aceia poetul a fost, mai mult în treacăt, la Blaj, și trecerea aceasta prin Blaj, legăturile sale cu Ardelenii, au avut o foarte mare influență asupra lui, influență care se datorește înainte de toate cunoașterii maselor țerănești adînci, neprefăcute de cultura superficială străină.

Trebuie să fi trăit cineva acolo la Blaj înainte de războiu, pentru ca să înțeleagă ce înseamnă acest Ardeal blăjean. Blajul nu este numai catedrala fastuoasă a canonicilor, nu este nici șirul de case ale acestor canonici-profesori, ci sînt copiii de la țară, cari vin acolo la școli; aspri, încă ruzi, porniți dintr'o viață țerănească profundă, tradițional virtuoasă, cu merindea adusă de acasă, cu bucata de brînză și sacul de mălaiu. Sfînt asil de învățătură acest liceu! Cea mai bine organisată colonie, cel mai luxos internat încă nu echivalează pentru pregatirea sufletească a unui om cu cămăruța din fundul unei locuințe de canonic sărac, cu colțișorul de dulap în care se păstrează ceia ce s'a adus de acasă și unde se mă-

nînca în acelaşi timp şi pînea pregătită de acasă şi binecuvîntarea părinţilor cari au dat-o.

In mediul acesta de la Blaj s'a format Eminescu, băieţelul din Moldova-de-sus cu atîtea amintiri istorice, care nu s'au pierdut niciodată. Nu ştie cineva ce este Moldova aceasta în viaţa poporului românesc. Ea înseamnă bisericile şi mănăstirile de odinioară, înseamnă viaţa istorică, ce trăieşte şi în ultimul ţeran. Ţeranul bun elector din părţile muntene nu se poate asămăna cu ţeranul, rămas în urmă în multe privinţi, dar atît de inteligent, atît de armonios sufleteşte, atît de viteaz în atitudinea lui de arcaş al lui Ştefan-cel-Mare, din acest fund de Moldovă. Sînt acolo zilnic evocaţii istorice pe care nu le poate uita cine le-a văzut odată. Aceasta a fost zestrea de acasă a lui Eminescu pe care a înfrăţit-o acolo la Blaj cu viaţa copiilor de ţerani, model de virtute simplă, pentru oricine, din orice timp şi din orice ţară.

Insă în lumea aceasta din Ardeal era şi o poesie artificială, care se folosia de mijloace de expresie cu desăvîrşire sărace. De sigur că Romînii din Ardeal au avut o viaţă reală mult superioară vieţii lor literare, după cum noi am avut o viaţă literară mult superioară, în atîtea privinţi, vieţii noastre reale. Să ne gîndim la ce a însemnat pe atuncea întruparea spiritului ardelean în „Familia" de la Oradea Mare, condusă de bunul Iosif Vulcan, Ardelean de veche rasă, muncitor, econom, fără pretenţie. Şi acolo la această revistă de familie a început să publice Eminescu. Pe cînd unii dintre Ardeleni erau siliţi să recurgă la foi de familie ungureşti sau germane şi neamul avea în adevăr nevoie de o foaie pe care un părinte de familie să o poată pune în mîna unei fete de şaisprezece ani. Vulcan a avut curajul să încerce şi norocul să reuşească. Înălţimea literară a lucrurilor tipărite în „Familia" este cu desăvîrşire relativă; bătea atunci un vînt de naţionalism uşor. Şi Eminescu, în această fasă de la Blaj,—care trebuie deosebită de fasa de la Cernăuţi, şi e atîta distanţă de fasa de la Viena, după care a venit o fasă de la Iaşi, şi o fasă de la Bucureşti, perioada din urmă a vieţii lui chinuite,— în această fasă de la Blaj, în fasa în care el a tras în sine aierul ardelean şi şi-a înoit sîngele din aierul acesta aşa de limpede şi de înviorător, a fost colaboratorul „Familiei".

„Ce-ți doresc eu ție, dulce Românie", etc., aceasta este nota de la „Familia" lui Vulcan, și de aceia, într'o ediție definitivă a lui Eminescu, trebuie în totdeauna însemnat locul unde a aparut întâia oară cutare bucată, pentru ca aceasta arată influența supt care a stat el, cercul caruia i-a aparținut de aproape sau de departe, în acel moment.

Eminescu se duce, în sfîrșit, la Viena și acolo se găsește într'un mediu cu desăvîrșire deosebit de cele două pe care le cunoscuse. Sînt două îmbogățiri esențiale pe care el le-a primit acolo. Viena era marea Universitate pentru tot Răsăritul. Intre Viena și între orice alt centru universitar german era o foarte mare deosebire. Aici naționalitatea germana nu exista; mai tîrziu s'a creat un partid naționalist german în Austria, dar pe vremea aceia Viena rămăsese un centru internațional, toate tradițiile Vienei erau așa, internaționale. In Viena a trăit o societate francisată în secolul al XVIII-lea, în Viena o societate grecească în același secol și la începutul celui al XIX-lea; în condiții de libertate pe care nu le puteau găsi nici în București, nici la Iași, acolo au trăit o parte dintre Românii, alcatuind acolo un mare centru românesc care daimuia încă în anii aceia pe la 1870, în cari a venit și Eminescu. Ar fi un studiu foarte interesant de făcut, pentru cine s'ar duce sa caute în arhivele Universității și ale altor instituții având legaturi cu studenții, acela de a reconstitui toată această viață universitară românească de acolo. Nu se germanisa cineva în acest mare oraș. Viena, să nu uităm, a fost în totdeauna influențată într-u cîtva și de curentul occidental francez, care asupra Germaniei ori nu s'a exercitat deloc, ori nu s'a exercitat în aceiași măsură.

Și Eminescu însuși nu a fost de loc strain de literatura franceză. Este o foarte mare greșeală să se uite aceasta. Că a aparținut lui Lenau și lui Schopenhauer, lui Lenau pentru pesimismul sentimental romantic, lui Schopenhauer măcar pentru explicația filosofică a acestui pesimism, este evident. Și aceasta a găsit o el la Viena. Poate că Schopenhauer a pătruns mai mult în societatea aceasta vienesă decît în societatea germana. In Schopenhauer, în fundul conclusiilor lui melancolice este ceva care vine din depărtatul Orient budist. O întreagă lume mult mai largă decît teoriile și teoremele me-

tafisicei germane. Iar Lenau, să nu se uite, nu e un German pur, ci un Bănăţean, influenţat de o anumită poesie, de o anumită musică şi atmosferă sentimentală.

Pentru Eminescu acestea erau lucruri apropiate, un fond pe care el şi-l putea însuşi. Şi însuşirea acestui poet şi a acestui filosof nu este o întîmplare: şi cel d'intăiu şi cel de-al doilea veniau din regiuni în care şi Eminescu era acasă.

In acelaşi timp Viena nu era închisă pentru nicio literatura romantică. Viena a fost în totdeauna, din potrivă, un centru de studii pentru limbile şi literaturile romanice, şi este aşa şi până acum. S'ar putea ca acolo poetul moldovean să fi primit şi o influenţă de la literatura francesă a unui Vigny, ceva mai adînc şi mai ridicat decît Lamartine şi nesfîrşit mai distins decît Hugo. Cine crede că *Rugăciunea unui Dac*, vine de la Eminescu singur se înşeală: ea represintă sensul vieţii aşa cum l-a înţeles totdeauna înstrăinatul de lume, osînditorul lumii care este Alfred de Vigny. Şi, răscolind în inéditele lui Eminescu, va găsi şi alte bucăţi de acelaşi spirit.

Am spus ca la Viena Eminescu a găsit şi un *mediu general românesc*, alcătuit din studenţi din toate părţile poporului nostru. Viena era chiar singurul centru pan-românesc care putea sa existe pe vremea aceia. Romîni din Principate cari s'ar se aşeze în Ardeal erau prea puţini, iar Ardelenii veniau la noi, dar din sarăcie, găsind aici condiţii politice şi sociale mai bune. Şi pe cîţi dintre marii Ardeleni nu i-am stricat noi cu desăvîrşire şi i-am distrus!

Trebuia, atunci, să mergi la Viena ca să întîlneşti Romîni din toate părţile şi ca să-i întîlneşti în vremea cînd sufletele sînt mai curate, mai pline de avînt, cînd sînt mai potrivite pentru desăvîrşirea unuinii morale pe care noi astăzi, în Romănia unită, nu o mai avem. Mai aproape erau sufletele tuturor, mai mult băteau în acelaşi ritm inimile Romînilor din toate părţile în Viena anului 1870, decît, acuma, în cuprinsul ţerii pe deplin liberate.

Nicio influenţă nu a creat, de sigur, pe Eminescu, dar Eminescu nu este explicabil dacă se lasă de o parte macar una din aceste influenţe, care au lucrat asupra sufletului lui, aşa de complex.

Incă o influenţă nu trebuie să lipsească din acest complex. Ti-

părirea cronicelor lui Kogălniceanu a exercitat o foarte mare acțiune asupra literaturii românești de atunci. Negruzzi, din *Sobieski și Românii,* din *Lăpușneanu*, nu se poate în chipul fără de tipărirea *Letopisețelor*. Kogălniceanu el însuși a luat din aceste cronici inspirația pentru nuvelele sale istorice. Tot de la dînsul și puțintel și de la cronicile muntene, publicate de Laurian și Bălcescu, a plecat o parte din scrisul, foarte artificial, dar foarte elegant și cu o pasiune de viața istorică, pe care nu o poate avea decît un om atît de delicat și atît de fin cum era, el, al lui Alexandru Odobescu. Dar, prin anii 1860, urmînd pe Kogălniceanu, care încetase acuma astfel de publicații, au aparut documentele românești presintate de Hasdeu în *Arhiva Istorică*. O adevărată revelație a unei limbi alta decît a cronicilor, de atîtea ori cu mai multa libertate decît aceasta. A fost din nou un vînt din trecut, un șivoiu de viață care a măturat o mulțime de elemente artificiale și a lăsat mîlul fecund, din care a putut să răsară alta literatură și altă poesie. Și una din gazetele cele mai răspîndite, care avea și un cuprins politic, *Columna lui Traian* a lui Hasdeu, era plină de reminiscențe istorice. Hasdeu însuși era un om de un mare talent literar și de o însemnata putere de suggestie, venită din extraordinarele mijloace ale acestui spirit superior. Și în teatrul românesc apare atuncea, de autorul lui *Ion-Vodă cel Cumplit*, *Răzvan și Vidra,* de sigur operă de un sentimentalism forțat și de o tendință care nu ne mai atinge de mult. Dar, atunci, represintarea ei era încă un triumf al acestui spirit istoric.

Supt toate aceste înrîuriri diverse, în lumea din Viena s'a creat nu numai în Eminescu, ci și în alții, spiritul acela nou, pe care geniul lui Eminescu l-a întrupat cu o splendoare care mai tîrziu numai a fost prețuită, cînd nici un sunet de trîmbiță nu a vestit apariția zeului celui nou, care era într'adevăr Dumnezeu adevărat. Nu se mai cetesc versurile unui poet bucovinean pe care l-am apucat și eu cînd era foarte batrîn, undeva într'o casă din Suceava, înainte de alipirea Bucovinei, pe un timp cînd aceasta se putea crede a fi visul unui nebun: profesorul Vasile Bumbac. El era autorul, acum neștiut, al unei adevarate epopei a întemeierii Moldovei, cu o visiune complectă a acelei lumi maramureșene de la jumătatea secolului al XIV-lea, cu un simț istoric adînc,

o intuiţie de mirare în ce priveşte forma. Omul acesta a trăit între ţerani, şi de aceia nuanţa rurală, atît de fericită, care animă opera lui, cu porniri la războiu ca pe vremea lui Ştefan-cel-Mare, ispravi vitejeşti încă pe vremea Marelui Domn, ospeţe cum n'au mai fost niciodată. Bumbac a scris şi după Alecsandri, dar influenţa lui Alecsandri este cu desăvîrşire superficială şi mai curînd s'ar recunoaşte urma legendelor populare din părţile acestea de către munte ale Bucovinei şi ale Moldovei-de-sus.

Acuma cîtăva vreme, în volumul de omagiu oferit d-lui Bianu, cineva a semnalat versuri ale unui Dimitrescu, student la Viena pe atunci. Ele samănă cu ale lui Bumbac; acelaşi caracter eminescian. E, supt alt nume, omul pe care l a cunoscut generaţia mea mult timp după ce ieşise din această atmosferă, căci a trăit o viaţă întreagă ca profesor şi director de liceu: V. D. Păun, acela care a învăţat româneşte pe regele Ferdinand,

Slavici însuşi, alt student vienes, nu a fost un istoric, de şi a scris o carte despre Romînii din monarhia austro-ungara şi mai tîrziu, după îndemnul lui Dimitrie Sturdza, a supraveghiat tipărirea documentelor Hurmuzaki, care au ieşit aşa şi aşa. Sufletul lui ţerănesc nu avea nimic a face cu ce numim inspiraţie istorică. Cu toate acestea, el s'a dus la Putna să comemoreze cu ceilalţi pe Ştefan cel Mare, în faţa guvernului austriac. A facut-o aceasta, urmînd curentul, irezistibil, cineva care nu a fost în viaţa lui un sentimental, ci a trait la Iaşi în legatură cu „Junimea", cineva care era înainte de toate un teoretician, a cărui operă principală nu este „Istoria Romînilor", cu toată valoarea ei, ci teoria filosofică a istoriei, A. D. Xenopol. Filosoful obiectiv, sufletul îndreptat către analisă şi-a dat drum întregului avînt al inimii serbătorind pe marele stramoş. S'a interesat toată ţara de acest trecut istoric, rechemat astfel de tinerii entusiaşti.

Şi iată de ce posibilităţile lui Eminescu au fost infinite. Ceia ce admirăm şi se va admira atîta vreme cît se va vorbi limba romanească, cît timp accentele acestei sfinte limbi vor fi pe buzele unui om viu, e pătrunderea tuturor aceste elemente în cea mai vastă sintesă făcută de vre-un suflet de Romîn.

Dar tot ce avem de la Eminescu, sînt fragmente ale unui geniu împiedecat de a pune în valoare imensele lui posibilități. A venit la Iași, unde pe vremea aceia erau două curente: un curent bărnuțian, care trăiește și până acum, creat de Simeon Bărnuțiu, marele orator al legendei de la 1848, suflet tare și exclusiv, care a dat acolo o întreagă teorie de drept. Și contra acestui curent, în opoziție față de Bărnuțiu însuși, pe care Maiorescu l a atacat zeflemisindu-l la *Convorbiri Literare,* spiritul critic neîncrezator, sceptic, dar nu fără, în fond, același simț pentru natie, al „Junimii".

Și, în atmosfera aceia de povestiri, de glume, care distrau une ori mai mult decît toata literatura care se presinta acolo, omul s'a înfațișat așa cum se înfățișează într'o poesie a poetului francez Baudelaire, acea pasăre a mărilor care, pe uscat, din causa aripilor ei de uriaș, nu poate să umble. Tot așa imensele aripi ale lui Eminescu se vedeau stingherite în odăile pline de veselie unde se strîngeau membrii „Junimii". Acesta nu era aierul care trebuia să între în plămînii lui puternici și aceștia nu erau oamenii a căror aprobare trebuia sa o aibă, oameni cari cetiseră așa de multe, încît se desgustaseră de toate, sau cetiseră așa de puțin, încît nu puteau judeca nimic. Închipuiți-va însa o natiune crescută cu pentru dînsul, încunjurîndu-l din toate părțile; gîndiți-va la Eminescu, care a încercat până și teatru, din subiecte ale trecutului nostru, așa cum nimeni nu încercase până la dînsul au ramas fragmente uitate prin hîrtiile lui , gîndiți vă la Eminescu vorbind unei mulțimi care sa-l înțeleagă.... Ce alt fel de poesie, într'adevăr în rîndul literaturilor celor mai mari, ar fi răsărit din el! Și ce nu s'ar fi ales din oamenii pe cari i-ar fi încurajat și condus către aceiași biruință a sufletului românesc, ridicat la înalțimile cele mai mari ale cugetării contemporane?

In loc de aceasta, sufletul lui s'a închircit neconținut. A apărut, la un moment dat, în București; dar aici oamenii erau pentru zeflemeaua de cafenea, mai orientali încă decît cei de la Iași. Eminescu în mijlocul spiritului public care domina atunci în București, era ridicul printre ridiculi. Și omul, în cetul cu încetul, s'a închis. Tot sufletul delicat și nobil, jignit adînc, s'a închis în el însuși.

Şi ceia ce cunoaştem din revisorul de şcoală aruncat afară la schimbările de guvern, fiindcă cine ştie ce canalie politică îl căuta în registrele prietenilor săi şi nu-l găsia, din redactorul de gazetă care se încercase să schimbe partidul conservator şi să-l pună pe base istorice şi filosofice, pe cînd partidul conservator de pe vremuri era ceva mai onest decît cum sînt partidele de astăzi, dar alcătuit din cîţiva boieri mai mult sau mai puţin răsuflaţi şi neînţelegători pentru ce adăugia la această causă el, ne ajută să înţelegem ce s'a întîmplat cu dînsul în această societate care nu poate regreta niciodată în de ajuns ceia ce s'a făcut, ceia ce, într'o societate cu mult mai distinsă decît a noastră, din acelaaşi păcat de neînţelegere, s'a întîmplat tocmai cu acela pe care l-a cunoscut, l-a imitat şi l-a adaptat Eminescu: Alfred de Vigny. Alături de destrăbălata producţiune poetică de caracter istoric a lui Hugo, călăuzit de mulţime, care, une ori, înţelege din literatură numai zbîrnîitul cuvintelor „ce din coadă au să sune", alături, dar sus pe vîrful de munte al mîndrelor sale suferinţe, a murit Alfred de Vigny, lăsînd vremilor să descopere frumuseţa pe care el, din despreţ, nu a vroit să o înfăţişeze. Şi soarta lui Eminescu a fost aceiaşi fiindcă se găsia tot aşa de sus.

XIII.

Revenirea spiritului local.

In „Junimea" de la Iaşi, după o bucată de vreme, se ajunsese — cum nici nu se putea altfel — la o înţelegere, adecă la oarecare uniformisare. Oamenii veniseră din toate părţile, dar, trăind împreună, schimbînd necontenit ideile lor, cunoscîndu-se bine între dînşii, înfrăţindu-se, ajunseseră a armonisa deosebirile individuale. Dar, odată mutat la Bucureşti salonul literar al lui Maiorescu, societatea pierdu. „Convorbirile literare" se prefăcuseră într'un fel de magasin literar la porţile căruia nu mai era pus niciun portar critic, pe cînd la început acesta era elementul de căpetenie. Revista se produsese într'un anumit mediu, ea era un fenomen moldovenesc şi în special ieşan, al Iaşilor de pe vremea aceia, cari nu trebuie confundaţi cu cei de azi.

In acest oraş de elegantă atmosferă intelectuală s'a format „Junimea" şi organul ei era foarte cetit pănă şi de bătrînii de pe vremuri ca Manolachii Drăghici, care mă punea pe mine, copil, să-i cetesc din „Convorbiri". Acolo, a fost, fără îndoială, în jurul lor o foarte largă simpatie, în margenea deprinderii noastre de a ceti. Dar trebuie să mai adaog încă un lucru: şi boierimea din Moldova a fost incontestabil superioară celei din Muntenia. Aceasta de aici administra mai bine averile sale, se pricepea mai mult la politică, dar în ce priveşte sentimentul culturii nu poate fi nicio comparaţie între unii şi ceilalţi. Moldova are o înaltă tradiţie de cultură şi pe atunci, prin 1860, era încă o rămăşiţă din vechii boieri, foarte înzestraţi. Eu am apucat încă,—în casele acelea frumoase, locuite astăzi de străini, care duceau din piaţa centrală pănă

la plimbarea de la Copou, splendide case, făcute după norma franceză în care se amesteca pe alocuri şi priceperea de arhitect şi de artist a lui Asachi, care inaugurase genul acesta de arhitectură—, boierimea acestui Iaşi, un Pogor, un Carp, care el însuşi făcea parte din această nobilime, cu toată originea lui vasluiană. Boierii aceştia de Iaşi avuseră o influenţă aşa de puternică asupra clasei mijlocii, încît reuşiseră s'o educe.

Dar, de la o bucată de vreme, conducătorii „Convorbirilor" trecuseră în viaţa politică, şi nu se poate înţelege literatura românească de prin 1866 până aproape de 1890 fără să se ţină samă de *politicianisarea societăţii româneşti*. Toţi deputaţii, senatorii, miniştrii de acolo de la Iaşi veniră să se aşeze la Bucureşti, astfel că, la un anume moment, toată viaţa s'a concentrat aici şi, concentrîndu-se aici, toată viaţa politică şi socială chiar din Iaşi s'a mutat la Bucureşti. Insă în materie de artă, de ştiinţă, de literatură nu se pot face aşa de uşor strămutări.

Astfel, în haosul capitalei de anarhie politică şi morală a Bucureştilor din 1880, în care era o burghesie care nu sămăna cu cea de la Iaşi, aceasta o burghesie străină care deci nu putea influenţa, ci o burghesie *creştină*, compusă din Romîni sau din romanisaţi, cari aceştia dau tonul, — este, de altfel, şi oraş dominat de mahala, pe cînd la Iaşi centrul domina mahalalele,— în mediul acesta, nu s'a mai găsit nimic din însuşirile speciale de la Iaşi.

In cele d'intăiu timpuri „Junimea" avuse un mare program de reformă: schimbarea totală a unei societăţi pe care o despreţuia. Pe urmă, cînd a venit la Bucureşti, politicianismul îi asimilase. Aveau tot felul de interese, şi interesele fac să se treacă asupra unor anumite slăbiciuni. Nu mai dură condamnarea generală, care tăia neted în tot ce era falsificaţie sau lipsă de judecată, care şi una şi alta împiedecau orice adevărată literatură, ci porţile „Convorbirilor Literare" s'au deschis largi, o repet, la tot felul de diletanţi de salon. Se tipăriau lucruri care nu erau totdeauna rele, ca prosa lui Ciru Oeconomu, care a scris romane cu subiecte indigene, avînd oarecare îndemînare, dar cei cari erau deprinşi cu vechea „Junime" nu se mai recunoşteau în această nouă atmosferă.

Impotriva „Convorbirilor Literare", de la un timp, s'a îner-

cât, fiindcă și era nevoie, o *altă grupare*. cu o revistă de opoziție. O conducea un om fără îndoială genial, Hasdeu, Cînd se gîndește cineva la pregătirea așa de slabă pe care a petrecerile rusești care se pot vedea pănă și acum în Basarabia, Harcov, la tinerețea lui, în tovărășia unor tineri ofițeri nabili, din petrecerile rusești care se pot vedea pănă și acum în Basarabia, de la Hotin, prin Chișinău pănă la Cetatea-Albă, cu nesfîrșite discuții care sînt mai mult niște tîndăleli fără scop și fără sens asupra unor generalități vagi, se va mira ce putea să aducă o astfel de minte ca a lui. A debarcat la Iași, ca un fugar quasi-politic, cu ambiția mare de a fi Domn, el care, din Boleslas, devenise, pentru aceasta, Bogdan, și visul și l-a pastal neadmis și nerecunoscut, scos în afară de cercul de atenVodă. Trăia cine știe cum: nu numai că nu avea nicio carieră, dar desprețuia orișice carieră; fără cîrmă sigură, era supus la tot felul de influențe personale. Legăturile lui erau totdeauna în zigzag sau cel puțin într'o linie șerpuitoare. Nu s'a localisat într'un mediu și într'o clasă. Niciodată n'a avut legături cu straturi mai înalte ale societății: n'a călcat niciodata în saloane, și saloanele nu au mers niciodată către dînsul. Și, cum limba românească trebuia să-i fie puțintel desmorțită, iar, în materie de știință, trebuia să-și creeze abia o metodă a lui, el care nu învățase niciuna și care nu trăise în niciun mediu care să i-o impună, trebuie să admirăm resultatul la care a ajuns acela care a fost în totdeauna inegal, dar s'a ridicat de sigur printr'o spontaneitate admirabilă care merită toată stima.

Intre Hasdeu și între Maiorescu de la început a fost război, între spontaneitatea neregulată a unuia și între normalitatea critică a celuilalt. In Maiorescu nu era nimic ridicul, cine însă este inegal ca Hasdeu pretează fără îndoială la ironie și la glumă, și de sigur că gluma trebuia să rănească adînc pe Hasdeu. Cînd erau „Convorbirile Literare" la Iași, el a fost total neadmis și nerecunoscut, scos în afară de cercul de atenție al societății critice a „Junimii", și s'a răsbunat. Intr'un rînd a trimes o poesie cu acrostih, care după ce s'a tipărit, s'a văzut că P. A. Calescu înseamnă Păcălescu, iar acrostihul era: „la „Convorbiri Literare"", numai cît se schimbase un V și se înlocuise printr'un F, cercul ieșean avînd, zicea Hasdeu, o

aplecare nemţească. Această ceartă a durat aproape până la sfîrşitul lui Hasdeu [1].

Şi, atunci, Hasdeu, strîngînd pe aceia de care mă voiu ocupa îndată şi pe cari „Convorbirile" nu i-au recunoscut niciodată în adevăratul sens al cuvîntului, a încercat o „Revistă Nouă", prin care să se facă o altă literatură. Revista se înfăţişa foarte frumos, de format mare, cu o copertă împodobită cu ilustraţii şi, în ce priveşte materialul, acesta era dese ori bun, de şi mai totdeauna inegal. Supt conducerea capricioasă a lui Hasdeu, foarte aplecat să considere tot ceia ce se făcea ca o operă personală, destinată unor oameni mult inferiori lui, şi cu toate că „Revista Nouă" a fost bine primită, mai ales în cercurile tineretului,— noi, la Iaşi, la sfîrşitul liceului, ne luptam ca să împrumutam de la unul la altul fascicolele revistei cu înfaţişarea, nu foarte distinsă, dar măcar ochioasă,— *o concentrare nu s'a putut face.*

Trebuia pentru aceasta un conducător mai preocupat de liniile generale ale acţiunii sale, mai puţin stăpînit de pornirile sentimentale ale propriei sale persoane, aşa încît „Revista Nouă", după cîtăva vreme, a decăzut. In ultimii ani era adă postul oricui, ca ruina unui frumos palat, neisprăvit niciodată şi în care se poate oploşi orişice vagabond.

Prin urmare nu poate fi vorba de un doctrinar nou, de un conducător chemat anume pentru călăuzire şi capabil să realiseze idealul său, Deci fasa literaturii româneşti de pe la 1880 va fi represintată prin individualităţi, care se apropie sau se despart, după împrejurări, între dînsele. N'au reuşit,

---

[1] Cînd un German, care luase pe o Romîncă din Ardeal, o scriitoare cu oarecare merit, Lucreţia Suciu, Wilhelm Rudow, a încercat să facă o Istorie a literaturii româneşti, foarte slabă, de altfel, în nemţeşte, cu ştiri luate în cea mai mare parte din cercul „Convorbirilor" şi, evident, din punctul de vedere al „Convorbirilor", au fost însărcinaţi doi dintre prietenii mai tineri ai lui Hasdeu să scrie o întîmpinare plină şi de ironie, şi une ori de insulte. Unul dintre dînşii era Ionescu Gion, lipsit de orice spirit, caracter cu desăvîrşire artificial, plin de mahalagisme, cu toată înfăţişarea de perfect gentilom literar, altul, d. Lazăr Şăineanu, care este acum mutat la Paris (Sainéan), Hasdeu însuşi desăvîrşind „Trilogia". În această trilogie era înfăţişat Maiorescu cu tricornul napoleonian, — Rudow recunoscuse „napoleonismul" lui Maiorescu — şi se vorbia şi de gimnastica de barbişon a şefului „Junimii".

din nenorocire, niciodată să stabilească legături de prietenie netulburată, și a fost un moment chiar în care își rîdeau unul de altul, moment foarte dureros pentru toți acei cari țineau nu numai la unul și la altul, ci la toți împreună. Reviste apăreau chiar, pentru ca unul să lovească în celalt, reviste humoristice, speciale Bucureștilor, foarte bune pentru cafenea, dar care nu au contribuit întru nimic — cu individualități ca a lui Anton Bacalbașa, cel cu „Moș Teacă", și cu caricaturi — să ridice prestigiul literaturii românești și să contribuie la desvoltarea scrisului nostru național. 6 ——

In mișcarea aceasta nouă nu există nici același punct de plecare și nici aceleași influențe de tradiție sau de împrumut, nu există nici aceiași direcție. Cu toate acestea cei trei șefi se deosebesc de înaintașii lor prin aceia că scapă de supt o disciplină care în ultima ei fasă era fără îndoială stricătoare. „Convorbirile Literare" erau un fel de birou de cercetare literară pentru tot ce se presinta acolo, așteptînd fiecare cu mai multă sau mai puțină emoție să-și vadă sentința: apare sau nu apare. Dar aceștia trei pleacă fiecare din alt mediu și represintă altă notă.

Incepem cu acela care represintă curentul tradițional, în ciuda subiectelor pe care și le-a ales, Ioan L. Caragiale. Se spunea la „Junimea" că numai atunci cînd privești umanitatea supt formele ei generale, permanente și eterne, faci literatură. Dar orice subiect, trecut prin adevărata literatură, capătă un element de imortalitate. Nu stă arta în subiect, ci în felul de tratare. Poți să tratezi pe Iuliu Cesar ca pe un mahalagiu din coloarea de albastru sau de galben și poți să tratezi pe Ion și pe Smaranda așa cum ai trata cele mai vestite figuri ale literaturii universale. Deci, în ciuda subiectelor pe care și le-a ales, va trăi, și va trăi, fără îndoială, și în ciuda exagerărilor care, din anume motive, s'au făcut, în ultimii ani, de o anumită presă și de anumite cercuri literare, care nu deosebiau în felul de scris al lui Caragiale,— în ciuda ideilor foarte proaste pe care le avea despre persoanele cu care obișnuia să piardă vremea la cafenea— o influență specială a însești cafenelei asupra lui. El va trăi fără îndoială, fiindcă *într'însul este adevăr.*

Arta este fără îndoială adevărul ridicat la o anume înălțime prin însușiri sufletești care nu se pot defini, dar adevărul acela se poate vedea, se poate constata și se poate sublinia, și nicio literatură nu poate trăi în afară de adevăr. Nu e vorba, încă odată, de adevărul luat de-a dreptul, ci de acela prelucrat, ridicat oricît de sus de către o personalitate superioară. Dar numai ceia ce represintă o realitate observabilă, definibilă într'o societate, numai aceia rămîne pentru mai tîrziu.

Va trăi Caragiale încunjurat și de simpatie, cu toate că, trebuie să spun că, personal, nu era totdeauna cel mai bun prieten: glumele lui erau pentru oricine, chiar pentru cei mai de aproape și cari aveau mai mult merit decît dînsul în atîtea domenii. Nu era bine să-i fie cineva dușman, dar nici dacă-i era prieten, nu rămînea asigurat. V'o spun dintr'o foarte lungă și dureroasă experiență. Pot adăuga și că nu era totdeauna insensibil la situația cuiva.

Această parentesă s'o închidem însă cît mai răpede.

Dar, dacă el va trăi prin însăși literatura sa, pe care nimica nu o va putea ataca, fără îndoială, nimic și nimeni, va fi, între altele, și pentru motivul că *el continuă tradiția cea adevărată a noastră,* tradiția aceia indigenă de care am vorbit de atîtea ori, care se poate recunoaște și caracterisa în literatura românească, nu numai în ce privește subiectul, ci și spiritul. Poate nu s'a observat în de ajuns ce legătură strînsă există între dînsul și cineva care este cu mult inferior lui ca mijloace literare — dar în ce epocă trăia acela! —, Filimon, cu „Ciocoii vechi și noi", de și la Filimon este un oarecare romantism, care îl împiedeca de a fi totdeauna pe pămînt, cu ochii coborîți asupra realității contemporane. Poate că este și o legatură între Caragiale și Eliade Rădulescu, între Tîrgoviștea lui Rădulescu și Ploeștii lui Carageale, legate prin cea mai rea șosea națională din țară. Dar, cu toate că sînt foarte aproape și orașe alcătuite în același fel, însă politicianismul pe care-l descrie Caragiale este de acolo din Ploești. Trebuie să fi cunoscut cineva Ploeștii de acum vre-o patruzeci de ani ca să-l înțeleagă într'adevăr pe Caragiale și să vadă cît de mult este legată orice literatură, nu de o normă abstractă, ci de ceva real și omenesc pe care trebuie să-l cunoști.

Ploeștii avocatului Grigorescu, represintantul liberalismului clasic, cu Statuia Libertății și republica lui Candiano Popescu, Ploeștii i-a avut Carageale înaintea-i. Și, cum liberalismul acesta îl făceau avocații și profesorii, înainte de toate, iar negustorii stăteau la taraba lor și se uitau, cînd ei se luptau, cu o indiferență glumeață la procesiunile politicianismului, Caragiale pare că trăiește reacțiunea mahalagiului romîn din Ploești față de ceia ce „Romanulu" lui Rosetti, cum scria titlul, îl represinta înainte de toate și-l recomanda națiunii românești. Tipul lui Rică Venturianu este de aici de la București, fără îndoială, dar trebuie să fie Ploeștean de origine. Jobenul, redingota și pantalonii călcați pe dungă i-a cumpărat de la prăvăliile de aici, dar îl descoperi că e feciorul vre-unui preot sau negustor de acolo de la Ploești.

Fără Ploești nu poate înțelege nimeni pe Caragiale. Dar nu-l poate înțelege și fără de altceva: *el este dintr'o familie de actori*. S'a retipărit cîndva la Vălenii-de-Munte, în fasa naivă a editurii mele, care nu a dus la nimic, cîteva bucăți din teatrul cel vechiu, și între altele și una din comediile lui Iorgu Caragiale, unchiul lui. Actorul însă aduce în viață o notă caracteristică: el știe că nu tot ce înfățișeaza pe scenă este adevărat, el știe că pumnalul pe care amorezatul răspins stă să-l cufunde în pieptul bietului trădător este un cuțit de hîrtie văpsit cu coloare de argint, știe că, atunci cînd eroul cade pe spinare, aceasta nu înseamnă că trebuie înștiințat imediat serviciul pompelor funebre, că, pe lîngă tot ceia ce se expune, este și multul care este în realitate. Sînt două lumi deosebite în această viață a actorului, care, după ce a represintat pe scenă oameni cu falnice mustăți, întors acasă este complect ras.

Aceste două note personale ale lui l-au făcut să fie departe de societatea „Junimii", pe care el a cercetat-o, cu curiositatea copilului strengar, pănă în resorturile adînci și ascunse ale obiectului cercetărilor sale, „Convorbirile Literare" l-au atras totuși la București, fără îndoială fiindcă el întîlnia aici, supt formă de zeflemea distinsă, ceia ce era la el umor nativ, acel spirit mehengiu de care vorbiam cînd am presintat pe Eliad Rădulescu. El a fost încurajat în această direcție, și societatea l-a deviat chiar puțintel. Fiindcă cercul „Junimii" era

un cerc politic conservator, care mai tîrziu s'a întins, în sfere mult mai largi, la o întreagă mişcare conservatoare. Caragiale a ajuns şi conservator, de desgust faţă de mascarada provinciei liberale, şi ei, conservatorii, cari avuseră nevoie de pasiunea sinceră a lui Eminescu, aveau nevoie, acum, de ironia corosivă a lui Caragiale. Caragiale a fost deci scos în linia întăia de luptă. Şi e foarte interesant să se facă un studiu de literatură modernă: să se cerceteze cum a fost primit el de critică, reservele din tabăra liberală, care simţia foarte bine ce este „Glasul Patriotului Naţionale" şi în nenea Dumitrache recunoşteau pe unul dintre alegatorii pe cari se sprijiniau mai mult libertăţile publice. Aceştia erau „oamenii" partidului liberal şi pe aceştia-i demonetisa satiricul. Şi marea supărare pe Caragiale a continuat până la moartea lui. A fost o scurtă trecere a lui pe la Teatrul Naţional, dar nu a putut rămînea: un om care făcuse un astfel de rău, nu putea fi iertat. Caragiale a rămas deci ca duşman în memoria celui mai puternic partid din Romănia şi a fost îndepărtat de la tot ceia ce ar fi avut dreptul să ceară.

O a treia influenţă, extraordinară, asupra lui vine din însuşi cercul „Convorbirilor". El a fost în adevăr un om foarte utilisabil, dar niciodată, pentru cercul „Convorbirilor", un foarte mare scriitor; un scriitor de care ai nevoie, aceasta nu înseamnă încă un scriitor pe care îl aşezi la rangul lui. Mai tîrziu, numai, s'a mutat el din domeniul teatrului cu tendinţi în acela al povestirii lucrurilor care aveau alt caracter. In nuvelele lui ţerăneşti, toată atenţia asupra clasei rurale, pe care o regăsim şi în Năpasta lui, nu-i vine din fondul propriu. Ţeranii lui sînt de un adevăr foarte relativ. Scenele comice, cu mahalagiii sau funcţionarii lui de la Ploeşti sau de aiurea, sînt lucruri pe care el le-a văzut; dar, cînd e vorba de ţerani, ori de ţerance ca în „Năpasta", de plata unui vechiu păcat pe care o urmăreşte o ţerancă, cu o statornicie crudă care nu stă în obiceiurile poporului românesc, Caragiale se resimte din faptul că nu cunoştea viaţa rurală. Lumea ţerănească, el a cunoscut-o nu direct, ci prin atmosfera de la „Convorbiri". Ţeranii lui derivă puţintel din ai lui Slavici. Dar, în fasa din urmă, a „Năpastei", ţeranul tragic derivă din altă influenţă: a romanului rusesc, cu oameni mistici, fantastici, cu ţerani

capabili de toate brutalitățile, aceia pe cari, după generația lui Turgheniev, i-a înfățișat, în tot relieful lor puternic, dar răspingător, Gorchi, care nu cruță niciuna din sălbătăciile de cari sînt capabili. La Caragiale este deci și influența literaturii pe care a cetit-o.

Iar, în ce privește ultima fasă, cu teoriile generale asupra societății românești, cu încercarea de explicații sociologice, presintînd nemilos toate viciile noastre, cu despărțirea fără inimă de țara care nu numai că-l născuse și-l crescuse, dar îl și încunjurase de o netăgăduită admirație, aceasta se datorește altei fase de lecturi care a venit asupra lui, atunci cînd, din ce fusese el în tinereță, rămăsese foarte puțin. E resultatul convorbirilor în cercul creat de exotica personalitate contagioasă a blajinului fanatic rus, refugiatul Cass, devenit Dobrogeanu și Gherea. Ni închipuim un singur Caragiale. Punem împreună cele d'intăiu comedii de moravuri cu criticile privitoare la răscoalele din 1907. Omul nu avea nici un talent atît de puternic, nici o cultură atît de întinsă, încît să-și păstreze linia lui, neschimbată de influențele venite din dreapta sau din stînga, ci el strîmba necontenit într'un sens sau în altul figurile pe care le crease în piesele sale.

Dintre cei doi prieteni ai lui, Vlahuță și Delavrancea, cel d'intăiu, Tutovean, din neam de mici proprietari cu suflet mistic, represintă fără îndoială un alt tip în mișcarea aceasta nouă, care nu a putut să alcătuiască un bloc și în blocul acesta să stabilească anumite ranguri pentru a produce anumite curente.

Societatea românească ieșită din boieria de odinioară, înainte de a trece la democrația foarte agitată care nu s'a fixat nici pănă acuma — căci am ieșit din vechea societate încă d'inainte de 1848, dar n'am ajuns încă o societate deplin alcătuită—, a produs o nouă categorie socială, una adînc nemulțămită. Înainte erau boierii de o parte și supușii boierilor de cealaltă, boierii cari se uitau dese ori cu condescendență, chiar cu prietenie, la cei de jos, și cei de jos cari se uitau respectuoși la boierime. Două categorii sociale neted despărțite. La mijloc, în Moldova, Evreii, anumite pături mai mult sau mai puțin românești în Muntenia. Țeranii stăteau în margene, și ei nu

aveau cuvîntul, nici în domeniul literaturii, nici în domeniul politicii.

Aşa era vechea societate românească. Dar noul Stat romîn a creat o lume întreagă de funcţionari. Toată administraţia noastră este de după Regulamentul Organic, şi chiar după Constituţia de la 66; ea a fost, acum, lumea intermediară, care era tot aşa de cultă ca şi boierii, dar nu avea mijloacele materiale pe care le aveau aceştia, pe lîngă faptul că era mult mai onestă decît o mare parte din boierimea acum decăzută. Aceştia nu jucau cărţi, nu-şi petreceau viaţa întreagă în aventuri sentimentale, nu pierdeau vremea cu banii altora. In categoria aceasta nouă de funcţionari se găsiau şi oameni de talent. Ei vedeau că în străinătate un om de talent poate să trăiască din talentul său, din scris. Dar, în România, un om de ţară care să trăiască numai din talentul său, aceasta nu se putea. Toată categoria aceasta socială era deci amărîtă, înveninată. E o mare deosebire între critica de la „Convorbiri" şi între critica acestălaltă nouă. Cea de la „Junimea" atingea uşor, fiind făcută de oameni cari trăiau bine, cari puteau să fie mulţămiţi cu viaţa pe care o duceau, pe cînd acum avem a face cu alţii cari nu se pot împăca niciodată cu a lor.

Această categorie nouă e reprezentată prin Vlahuţă. Fondul poesiilor lui este acesta; chiar cele de dragoste vedeţi-le cum se isprăvesc: cu dureri care provin înainte de toate din motive sociale. Fără îndoială a cîntat pasiunea pentru dînsa, dar fără delicateţa de suflet a lui Eminescu, de şi, fără îndoială, este o influenţă, prea mult exagerată, a lui Eminescu asupra lui, Eminescu fiind însă inimitabil de către un mare talent. E prea complex, prea subtil; magia lui nu poate trece la altul.

De altă parte, luaţi o parte din opera de întăie tinereţă a lui Vlahuţă, care nu se cunoaşte în de ajuns, cum nu se cunoaşte nici partea de la început a activităţii lui Caragiale, care şi aceia trebuie scormonită, luaţi chiar pe Vlahuţă care colabora la „Convorbirile Literare", dar colabora şi la anumite ziare din Bucureşti, cînd era magistrat la Tîrgovişte, şi vedeţi ce adevărată pasiune socială întîlnim la un tînăr care se găseşte într'o societate inferioară, faţă de care nu se luptă cu zimbetul de despreţ, ci, crud, prin lovitura directă. Caragiale nu a urît în adevăratul sens al cuvîntului: omul de teatru

știa doar că lumea este alcătuită din acte de comedie, care pot să ajungă până la tragedie, și de obiceiu au și una și alta. Dar, pentru Vlahuță, tot ce vede ca o piedecă ridicată în fața lui, și a celor buni, cari sufăr, de nedreptatea socială, îi este un vrăjmaș, împotriva căruia trebuie luptat, lovit energic, cu scopul de a-l distruge. De aceia, poetul, în societatea aceia de salon a Bucureștenilor, nu putea decît să o descrie cum face într'una din cele mai bune bucăți ale lui, *Liniște*.

L-am cunoscut până la sfîrșitul vieții, i-am văzut admirabila atitudine în timpul războiului, felul splendid cum a așteptat el sfîrșitul acestei tragedii naționale pentru ca, apoi, după o încercare ziaristică, deviată în curînd, să se retragă la țară, într'un sat din Rîmnicul Sărat, iarăși din despreț față de această societate pe care o pecetluiește până la cei mai de sus:

„Minciuna stă cu regele la masă..."

Astfel a trăit el, apoi, aspru cu cei mari, cu iubire de țerani, nu pentru țeranii ei înșiși, ci ca reacțiune împotriva degenerării unei clase superioare stăpînind cu nedreptate, impunînd vulgaritatea ei unor straturi sociale mult superioare în fond, Ascuns în colțul său, el n'a vrut să-și manifeste voința atîta cît putea, de multe ori hotărîtor, asupra oamenilor cari în aparență aveau și hotărîrea, și, cînd a murit, a cerut încă o condamnare pentru societatea contemporană ca toate manuscriptele lui să fie distruse. Nu știu dacă o fi avut cineva curajul să o facă, dar dorința lui era un răspuns la indiferența nemeritată pe care o generație de tehnicieni ai formei o aruncase omului care represintase într'un moment, alături de prietenii lui, adevărata literatură românească.

Nuvelele lui „Din durerile lumii" înfățișează de fapt viața lui; eroul povestirii mai întinse, care se distruge din suferință fisică și morală, este icoana întregii generații care voià în zădar să-și croiască drumul contra oamenilor și contra sorții, și simpatia lui pentru „Sămănătorul", prietenia personală pe care mi-a păstrat-o până la sfîrșit, se datoresc tocmai faptului că s'a găsit, aici, înaintea unor oameni cari au avut curajul, cu oarecare risc, să înfrunte furtuna și să încerce a schimba societatea. Pentru dînsul a fost o foarte mare mulțămire cînd, la 13 Mart 1906, s'a produs demonstrația împotriva persoanelor care voiau să represinte „Madame Flirt" în franțuzește

la Teatrul Național; simția ca o întinerire cînd s'a produs această mișcare, mult superioară tuturor celor de pe urmă; ce visase el tînăr făceau acuma tinerii cari nu considerau revoluția ca un mijloc de a parveni.

Al treilea, represintant al mișcării noi, Barbu Ștefănescu Delavrancea, poate fi înțeles numai reconstituind condițiile lui de viață. Mai înzestrat decît amîndoi ceilalți în ce privește privirea adîncă în viață pentru a smulge dintr'însa elemente caracteristice, cu desăvîrșire noi, pe care ceilalți nu le observau, om capabil de a găsi instinctiv pitorescul oricării vieți și oricării situații, suflet cu desăvîrșire inedit, care, la început, fără îndoială, cu toată cultura înaltă pe care a căpătat-o, nu a fost influențat de această cultură, ci înainte de toate de credilatea țerănească pe care o ducea cu dînsul, el n'a fost, ca Slavici, un om de la sat departe, ci unul din margenea, încă să tească, a Bucureștilor. Aici „grînarii" duceau viața satelor de pe vremuri cu adausul a tot ce puteau culege în drumurile cele mari ale lor; o viață de sat cu orizontul drumurilor. El a apucat sufletul țeranului, dar încunjurat de aventură, cum îl represintau acești „grînari", mergînd din sat în sat și din loc în loc pentru a se întoarce acasă cu carul plin de povești. Nu putea să găsească nimic mai ales decît să înfățișeze cîndva această viață de mult dispărută, cum a făcut-o în „A fost odată". Povestea românească, pe care unii au reprodus-o servil — și nu există o poveste, ci există mai mulți povestitori , povestea aceasta nu a fost niciodată transformată într'o mai mare și mai înaltă literatură decît atunci cînd Delavrancea s'a îndreptat către dînsa.

Prin urmare, pitorescul natural, viața țerănească și imaginația din povestirile acestea, care alcătuiesc fundamentul sufletului poporului românesc, toate acestea sînt unite la dînsul. Totuși ceva lipsește: margenea Bucureștilor nu are, ca Moldova lui Vlahuță, un trecut, nu are simțul trecutului. Veacurile nu trăiesc în el. De cîte ori le încearcă, ele nu răspund. Acestea i le puteam spune foarte greu cînd era în viață, căci îl rănia adînc orice critică și datoria prietenilor era să o evite. Atunci cînd, pentru drame, a luat subiecte istorice, nu a putut găsi în el însuși elementul esențial care este de nevoie pentru înfățișarea trecutului. Ce este Ștefan-cel-Mare

al lui, ajuns bătrîn, puțintel luat în glumă de lumea mai tînără; ce sînt ședătorile acelea din fundul Bucureștilor înfățișate ca adunări de eroi și de tovarășe de eroi în cea mai mîndră vreme a trecutului românesc; unde sînt pasiunile acelea tari care frămîntau societatea de atunci; unde este dîrzenia care deosebește vremea cea mai serioasă din tot trecutul nostru? Cînd Petru Rareș apare, arătîndu-și semnul, sau cînd Ștefăniță se zbuciumă cuprins de o epilepsie pe care nu ar fi admis-o boierii cari știau să moară supt cuțitul călăului atunci cînd gîndul lor nu se împăca cu gîndul lui Vodă, ce înseamnă pribeagul milog ori fantoma înfățișată ca represintînd pe însuși nepotul de fiu al lui Ștefan Voevod? Aceasta este o deviare a talentului lui, și *societatea* este aceia care, cu alte preocupări și gusturi, l-a deviat.

Dar asupra lui s'a exercitat și o altă influență. El aducea cu dînsul, și a spus-o în povestirile lui, ura copilului, întrebuințat în cutare familie ca pedagog, ura tînărului care îndrăznește să ridice ochii către cineva de acolo și căruia i se spune: dumneata la cărțile dumitale de școală! Despărțirea aceasta brutală între dreptul inimii lui și între dreptul societății, care-i interzicea acest drept, l-a lovit și el a fost un chinuit în lupta socială, care nu s'a isprăvit nici pănă în momentul de față, ba încă astăzi este și mai dureroasă, căci, pe lîngă tăgăduitorii de sus, este neînțelegerea grosolană de jos. O întreagă tragedie care se deschide astăzi pentru societatea românească și sîngele intelectualilor curge din două vine, una tăiată supțirel de cuțitul boieresc și alta sfărîmată brutal de izbitura de topor a omului neînțelegător de jos.

Și peste toate acestea trebuie să amintim că era un *pictor, un artist extrem de fin*. Și în materie de literatură, se poate vorbi de așa ceva. Sînt direcțiuni pe care e chemat să le ia cineva, dar împrejurările l-au împiedecat și atunci tot ce fusese îndreptat în această latură se întoarce și influențează în altă direcție. Este în stilul lui ceva asămănător cu ceia ce în literatura francesă din aceiași epocă se întîlnește în opera curioasă a celor mai subtile spirite din secolul lor, care numai fără dreptate se numesc și ei naturaliști,—frații Edmond și Jules de Goncourt. Delavrancea, mai tîrziu, și în elocvența lui se presinta cu același nesfîrșit meșteșug. Atunci,

în el nu găsești o singură expresie obișnuită: pretutindeni, pe lîngă ce dădea fondul lui propriu, se adăugia și arta de a găsi cuvîntul nou, legătura neobișnuită între cuvinte. In privința aceasta, față de clasicismul sec al lui Caragiale și față de retorismul sentimental, cu oarecare plutire de cuvinte, al lui Vlahuță, la dînsul este într'adevăr o îndreptare către ce s'ar putea numi literatură modernistă, dar fără îndoială în alt sens decît sensul cu totul scăzut al literaturii moderniste de astăzi.

XIV.

Noua orientare a tineretului de la 1900.

La sfîrşit să încerc a înfăţişa aspectele generale ale literaturii româneşti după ceia ce am putea numi: *generaţia intermediară.*

Fiindcă generaţia lui Caragiale, Vlahuţă şi Delavrancea este de sigur o generaţie intermediară, şi aceasta nu scade de loc valoarea talentelor care s'au manifestat atunci, nici noutatea scrisului lor, dar, de oare ce avem a face cu o grupare care nu s'a închegat — i-a lipsit şi un organ de luptă—, care nu a satisfăcut nicio teorie sau măcar un îndemn teoretic, o putem numi „intermediară", între două generaţii organisate, „Junimea", oricare ar fi fost originea celor scrise la „Convorbiri", a isprăvit printr'o organisare, care a decăzut, fără îndoială, şi a pierdut influenţa asupra publicului, făcînd posibil alt capitol din istoria literaturii româneşti, dar a existat supt un conducător de o înaltă valoare doctrinară, chiar dacă, într'un anumit moment, Maiorescu asimila pe Eminescu cu Samson Bodnărescu[1]. Acolo se dădeau decrete, se fixau ranguri, şi, cu toate că ele nu au rămas pentru totdeauna, dar organisaţia era visibilă şi impunătoare. Mai tîrziu noua generaţie se va afla concentrată în jurul unei reviste cu o oarecare teorie,—de şi adversarii mai mult au vrut să vadă o teorie acolo unde nu erau decît sfaturi de un caracter, nu părintesc, fiindcă nu era deosebire de vrîstă, dar aşa cum putea să fie de la cineva care umblase prin mai multe lucruri şi mai multe literaturi—, „Sămănătorul".

---

[1] Samson Bodnărescu era un om foarte simplu şi foarte complex, îmbîcsit de influenţe străine, în mare parte germane, ceia ce-i dădea un stil indescifrabil şi lumea în afară de „Junime" rîdea pe sama lui „Sămsune".

Dar, înainte de a atinge generaţia aceasta, care înseamnă alt mediu şi alte influenţe, o observaţie care poate servi şi la înţelegerea scriitorilor de la 1900. Vechea literatură românească este o literatură unitară, general românească. Din timpurile cele mai vechi, aşa este. Incercările din Maramureş şi din părţile vecine Maramureşului de a da o literatură sfîntă pentru publicul românesc au trezit imitatori pretutindeni. Mai tîrziu, cînd s'a trecut de la cărţile acestea bisericeşti, presintate într'un stil de începători, cu stîngăcie, la opere de un caracter mai solid, au mers pretutindeni traducerile secolului al XVI-lea. Alexandria, discutată în ceia ce priveşte locul în care s'a făcut cea d'intăiu traducere a ei: în Ardeal sau părţile acestea de dincoace, a avut şi ea un caracter general românesc. Cronicile nu au pătruns imediat din Moldova în Muntenia şi în Ardeal, dar, cînd a început istoriografia în Ardeal, istoriografii au fost influenţaţi de letopiseţele moldoveneşti. Pănă şi Dimitrie Cantemir a trecut într'o formă oarecare, tîrzie, în mintea Romînilor din toate părţile. Cînd s'a pornit literatura bisericească din secolul al XVII-lea, care se adresă poporidicul, începe a tipări cărţi româneşti acolo, el s'a adresat bodelenească, Psaltirea în versuri a lui Dosofteiu a fost copiată şi am găsit manuscripte în care Psalmii lui sînt introduşi foarte departe de margenile Moldovei lui. Mai tîrziu, cînd a apărut editura de la Buda, şi cînd Zaharia Carcalechi, un Ardelean de origine grecească, spirit întreprinzător, puţintel cam ridicul, începe a tipări cărţi româneşti acolo, el s'a adresat boierilor de la noi, şi i-a trimes Alexandru Beldiman din Moldova traduceri, care au apărut cu litere cirilice frumoase, acolo, în tipografia din Buda, răspîndindu-se în toate părţile locuite de Romîni. Cînd a urmat mişcarea cea mare de la 1820-40, cînd s'a ivit romantismul, acesta a găsit, indiferent de locul unde erau scriitorii, aceiaşi primire caldă în ce priveşte pe principalii represintanţi ai lui. Sau, cînd, supt conducerea lui Bariţiu, un creator de foi care aveau caracterul de revistă, pe vremea cînd între un ziar şi o revistă nu se făcea deosebire, a apărut *Foaia pentru minte, inimĭ şi literatură,* după modelul foilor germane, aceasta a pătruns şi în Bucureşti şi în Iaşi: o rubrică specială privia Principatele, şi această rubrică era făcută numai pentru ce-

titorii de aici; indiferent chiar de scopul practic pe care îl urmăria rubrica aceasta, corespondența, de ton general, a foii de la Brașov a contribuit să apropie pe Romîni între dînșii. Și, dintre scriitori cei mari ai acestei generații, dacă Eliad nu a fost niciodată prea popular în părțile ardelene și dacă Asachi nu a trecut dincolo de margenile, nu ale Principatelor, ci ale Moldovei lui, fiindcă la București n'ciodată Asachi nu a găsit cetitori mai mulți, este din pricină că Moldova și Muntenia, Moldova prin Asachi, Muntenia prin Eliad, au stat în veșnice certuri cu privire la limba literară. Cu toate acestea, peste școlile filologice, a stăpînit școala de mîndrie latină care, în ultima ei fasă, a cucerit atîta din cultura, populară, a Ardealului, școala lui Cipariu. Totuși Ardealul acesta, influențat de ciparism, până foarte tîrziu, până la 1870, a primit foarte bine pe Alecsandri. Pe vremea cînd am început întaia oară a cunoaște mai bine Ardealul până și în bibliotecile lui, mi-a făcut o deosebită plăcere cînd am găsit acolo foarte des pe Alecsandri, în frumoasa ediție Socec, legată cu chipul scriitorului de-asupra.

In ce privește Bucovina, o țară românească așa de mică în care era însă, relativ, foarte multă cultură, o cultură falsă, dar o cultură de școală foarte remarcabilă, deci un număr de cetitori destul de mare, peste pumnalism, peste stilul marelui reformator ardelean de la Cernăuți, peste moda lui de filologie, cu desăvîrșire neacceptabilă, Alecsandri s'a impus, apărînd acolo ca un fel de zeu tînăr, bine primit în cercurile dominante din acea vreme. Am pomenit de acel poet care învățase în Viena, foarte puțin cunoscut pe vremea lui, uitat imediat după moarte, Vasile Bumbac, care, pe de o parte, se inspiră din sufletul vienes, ca și Eminescu, suflet mult mai complicat, de o evidentă noutate și în fond și în formă, dar, pe de altă parte, ia ritmul poesiilor lui Alecsandri pentru o altă parte din opera lui. S'a vorbit de „regalitatea" lui Alecsandri. Această regalitate s'a exercitat în Bucovina mult mai multă vreme decît în părțile noastre, unde începea să pară demodat, lînced, îmbătrînit, pe cînd rămînea tot cu aureola de veșnică tinereță în părțile bucovinene.

Era prin urmare o literatură generală românească, și literatura aceasta, trebuie s'o spunem, a fost ruptă pe vremea

„Junimii". Atitudinea de decisie irevocabilă şi abstractă pe care a avut-o conducătorul „Junimii", despreţul cu care trata omul foarte cult, spiritul critic ascuţit, mai mult filosofic şi politic decît psihologic şi înţelegător de suflete, au îndepărtat fără îndoială şi pe Bucovineni, dar, în cea mai mare măsură, pe Ardeleni, cari se simţiau jigniţi de acele articole, adunate în broşură, împotriva curentului ardelean al lui Cipariu şi împotriva curentului ardelean trecut în Moldova şi aşezat în Iaşi prin Bărnuţiu. Iată efectul ironiei, care nu era necesară. Greşelile de limbă, de gust erau o boală care se putea lecui fără să recurgă cineva la aceste mijloace chirurgicale care curăţind fac răni ce nu se pot închide. Dar prin „Convorbirile Literare", prin felul cum ele au atacat chestiunea deosebirii de limbă între provinciile româneşti, s'a creat fără îndoială o deosebire, şi de atuncea în Bucovina, în Ardeal, în Basarabia,— aici după casuri cu totul isolate, sporadice ca ale lui Donici sau Stamate,— a fost altă literatură, locală, neglijată, descurajată. In special şcoala ardeleană putea fi erutată, căci scriitorii aceştia erau oameni de o înaltă intelectualitate cari se găsiau, e adevărat, pe drumuri greşite, dar nu se judeca omul după drumul pe care l-a greşit, ci foarte dese ori după intenţia pe care a avut-o şi după ţintele care l-au călăuzit pe drumul acela greşit. *Nu a fost pe vremea aceia o singură literatură românească*, şi urmările le simţim şi acuma, aţîţate de nenorocitele deosebiri ale politicei din timpurile acestea mai noi. In mare parte vina acestei rupturi a vechii unităţi sufleteşti între toate provinciile româneşti care, atuncea cînd se scria cu ortografia ciparianâ, se ascundea mai mult supt o aparenţă de deosebire, pe cînd, mai tîrziu, cînd s'a scris cu aceiaşi ortografie, care era aproape ortografia lui Maiorescu şi a „Junimii", vădia şi alt spirit, vina o poartă tot „Junimea".

Să ne mai oprim un moment asupra lui Eminescu, aşa de nou, aşa de adînc pătrunzător în suflete, aşa de capabil de armonie sufletească şi care, de altă parte, cunoscuse pe Slavici şi pe atîţia dintre fruntaşii generaţiei noi ardelene, învăţînd cu ei la Viena şi fiind el însuşi, o bucată de vreme, un tînăr Ardelean din Blaj, care, apoi, se inspira de la literatura românească veche şi cunoştea şi literatura populară, care toc-

mai atuncea se aduna, cîțiva ani mai tîrziu după încercările greșite ale lui Alecsandri, după reproducerile parțiale din lăutari țigani, de prin cafenelele brăilene, ale lui G. D. Theodorescu, de un Jarnik și Bîrseanu. Eminescu, cu toate acestea, nu și-a găsit în părțile ardelene cetitori. Este o deosebire între Ardeleanul venit în Principate, de felul lui Slavici, Ardeleanul, care, trecînd prin multe centre românești, devine un Romîn în sensul general, și între Ardeleanul de acasă. Vorbesc de Ardeleanul preot de sat, sau învățător sau chiar și avocat sau profesor prin cutare centre, aparținînd unor grupări profesionale deosebite, dar care se adună la o casină, terenul neutru pentru cetiri și discuții represintînd diferite direcții. Ardeleanul acesta, din Ardealul rămas Ardeal, cel cu punct de vedere ardelean, nu l-a primit și nu l-a înțeles pe Eminescu în genialitatea lui. Este chiar o carte răbdător scrisă, a unui canonic blăjean, împotriva lui Eminescu, în care carte, foarte bine intenționat, se denunță marele poet ca fiind cel mai mare stricător de suflete care a existat vre-odată, înfierînd direcția imorală a lui Eminescu, limba stricată a lui Eminescu, primejdia pentru sufletul românesc care stă în Eminescu. Cînd am fost întăia oară la Blaj, am cules între altele această scriere, care încă se împărția. Prin urmare nici geniul lui Eminescu nu a fost în stare să dreagă ceia ce stricase o anumită critică, din punctul de vedere logic foarte îndreptățită, dar cu urmări nenorocite.

Cînd au venit Vlahuță, Delavrancea, Caragiale, în Ardeal nu au străbătut. Caragiale a străbătut în Ardeal doar prin generația d-lui Goga, ceia ce înseamnă cu totul altceva. Era după 1906-1907, și el a pătruns acolo mai mult ca un tip foarte curios, a carui arzătoare ironie era privită cu un amestec de spaimă și de admirație, în anumite cercuri de tineri cari făceau haz nespus de glumele lui, și bune și rele, și cari și-au văzut în parte sufletul stricat de pe urma acestor glume,—fiindcă gluma, în acel moment, în Ardeal, era într'adevăr o nenorocire, în Ardealul acesta care avea nevoie de toată credința. In lipsa aceia de caracter care se observă une ori la generația ardeleană care nu este cea tînără de acum, ce se ridică în școală, este ceva din ironia bucureșteană, transplantată prin Caragiale. Vechiul Ardelean, aspru, dîrz, acela era cu mult pre-

ferabil. Canonicul de la Oradea-Mare, cu părul ras, cu mustăți lungi ungurești, cu pipa în gură, vorbind pe jumătate latinește, pe jumătate românește, cum l-am apucat eu pe vremuri, este cu mult superior tînărului cu legături bune la București, care aruncă banii în dreapta și în stînga și consideră viața ca un lucru care trebuie să fie profitabil, în grabă, aceluia care se cufundă într'însa. Dar alături de dînșii stăteau bătrînii cari nu știau ce să facă. Să fugă? Era prea glumeț, prea hazliu și spiritual. Să protesteze? Li era frică de a fi considerați ca niște oameni cu totul demodați. Aprobau, dar, chiar atuncea cînd aprobau, simțiau oarecare căință pentru lipsa de curaj.

Glumele lui Caragiale au pătruns, dar Caragiale însuși, adevăratul Caragiale, nu.

In ce privește pe Delavrancea, stilul acesta, nu numai pitoresc, dar „de pictor", așa de căutat, așa de artificial, prin care totuși din cînd în cînd străbătea o inspirație indigenă de un caracter atît de interesant, nu se putea aprecia în lumea patriarhală, dar deosebită, a culturii ardelene, Melancolia, desgustul de viață, disprețul împotriva unei clase dominatoare, bogată și pretențioasă, dar fără merit, nu putea străbate în Ardeal literatura nouă, literatura lui Gheorghe Coșbuc, literatura în ce privește desgustul de viață, lumea aceasta era religioasă, adînc morală și nu putea să primească nici pesimismul filosofic al lui Eminescu, cu atît mai puțin pesimismul acesta mai scăzut, de caracter practic pămîntean, care se întîlnește și în opera lui Vlahuță.

Astfel prăpastia a rămas. Și, atunci cînd începe în Ardeal literatura nouă, literatura lui Gheorghe Coșbuc, literatura aceasta se inspira de la un alt izvor; această literatură, care a rămas multă vreme necunoscută Vechiului Regat, ca și toată literatura de la „Tribuna" din Ardeal, cea de la Sibiiu, nu cea din Arad, literatura creată în direcția lui Slavici, de oamenii generației lui, e la o parte. Apariția „Nunții Zamfirei" în fruntea „Convorbirilor Literare", prin urmare cu decret de la „Junimea", cu pecetea lui Titu Maiorescu, a fost o revoluție surprinzătoare, și oarecum o jenă. Era o poesie cu totul nouă, cu care nu eram deprinși, o poesie care a rămas la poartă pentru toți cei din Vechiul Regat cari aparțineau acelei generații. Pe urmă a venit o alta care nu a mers nici

la Coșbuc, nici la altul, pentru că i s'a părut — așa cum i se pare și acum — că poesia lui Coșbuc este o poesie muncită, smuncită. Fără îndoială că în părțile acelea de catre Năsăud ale lui Coșbuc, în părțile acelea grănicerești, este un alt spirit între țerani. Iobagul din Ardeal, de pe moșiile nobililor unguri, de pe fundus regius, în legatură cu Sașii, are într'însul îngrămădite pasiuni seculare produse de imensa și aproape intolerabila nedreptate care-i era partea, pe cînd celălalt, țeranul grănicer, este mai aspru, mai împăunat cu laude. Ar fi foarte interesant să se cerceteze în viața Ardealului spiritul granicieresc, care s'a ridicat foarte sus în armata austro-ungară.

S'a scris foarte mult, dar nu tot ce trebuie despre Coșbuc, — și de către Gherea, care era un spirit delicat, un om foarte de treabă, dar în afară de rasa noastră, care habar n'avea de adîncurile vieții românești și venia cu anumite tipare de literatură care au impresionat așa de mult generația lui Caragiale, Vlahuță și Delavrancea[1].

Pe de altă parte, acei din aceasta generație cari erau în legătură cu Eminescu trebuiau să pună, natural, fața în față cele două poesii: fondul fără pereche al lui Eminescu, armonia lui desăvîrșită, magia aceia a sunetelor cu ceia ce, în acest domeniu, lipsește aproape cu desăvîrșire lui Coșbuc. Coșbuc era un spirit grănicieresc, luptător, provocant, sfidător, un spirit brusc și bătăios, și așa a rămas până la sfîrșit; cînd a tradus pe Dante și cînd a tradus pe Virgiliu, a introdus aceiași notă, care, în ce privește pe Virgiliu, este greșită, căci el e înainte de toate poetul armoniilor supreme, dar în ce privește pe Dante, nu poate da acel cor medieval într'o biserică gotică.

---

[1] Am apucat vremea cînd se adunau toți înaintea lui Gherea, și fiecare mișcare a ochilor inteligenți ai aceluia, fiecare tremurare a bărbii rotunde și blonde, fiecare mișcare a mînilor acelora dibace erau socotite ca niște decrete divine. Aceasta este iarăși dovada că ne aflăm în fața unei generații neorganisate, care-și căuta conducătorul într'un imigrat, cu cite calități vreți, dar un imigrat, a cărui formă literară era revăzută de Ion Nădejde și vă puteți închipui ce poate însemna corectura conducătorului „Contemporanului" de la Iași, om care niciodată nu s'a gîndit la ce înseamnă o formă literară. Jargonul lui Gherea trecea prin corectura lui Ion Nădejde, și cu toate acestea scriitori până în vîrful unghiilor, mergînd până la cea din urmă legătură între două cuvinte, s'au lăsat conduși de dînsul.

De unde s'a inspirat Coşbuc, am spus. Inainte de toate din spiritul popular de acolo. Este în scrisul lui o îndărătnicie a ţeranului care lucrează cu trudă asupra unui lemn dur; se vede învierşunarea în a face taietura 'n materialul rebel. Nu este o poesie care să izvorască spontan, ci o poesie de atelier, muncită şi dureroasă. Rima este căutată, ritmul este descoperit anume, fondul este scormonit. Dar de sigur mai este încă ceva. In Eminescu e ceva romantism, nu numai german, dar de pretutindeni, şi asupra romantismului acestuia a venit *clasicismul, atitudinea obiectivă* a lui Coşbuc, cu *înlăturarea oricărui element personal.* A reconstitui viaţa sentimentală a lui Coşbuc după operele lui este cu desăvîrşire imposibil, pe cînd fiecare fasa din viaţa sentimentală a lui Eminescu se întrevede în opera lui. Influenţa clasicismului care se ridică din nou în noua generaţie, aceasta se întîlneşte şi la dînsul, dar poesia aceasta făcută dintr'un amestec de ţerănism de graniţă din Ardeal, de influenţă clasică germană, pătrunsă prin şcoală, nu este o poesie de circulaţie generală românească, cum nu era o poesie de circulaţie generală românească cea de la Bucureşti. Coşbuc a fost introdus, decretat: societatea noastră a trebuit să-l accepte, pentru că aşa spusese criticul cu hotărîri încă nediscutabile, dar pătrunderea în viaţa însăşi a societăţii, ac asta nu s'a întîmplat. Coşbuc nici n'a avut imitator la noi. Şi fondul şi forma sînt prea complicate, cer prea multă muncă, un devotament de care lumea de aici nu era capabilă.

Dar mai tîrziu, supt influenţa noului romantism, a modernismului unguresc, — hotărîta influenţă a acestui modernism unguresc cu tendinţe sociale, cu pornire aprigă către luptă—, dar în acelaşi timp fără ca lupta aceasta să aibă caracterul precis al luptei aşa cum se înfăţişează în poesia lui Coşbuc, ci cu nemulţămiri, cu sfidarea societăţii, cu porniri către un viitor nelămurit, cu iubire pentru clasa de jos înainte de toate, pentru ţeran, pentru femeia cu copilul înfăşurat în mintean, cu scene dintre acelea muncite şi dureroase din viaţa celor de jos, apare poesia d-lui Goga, care pe urmă a răsărit aici şi a avut contact cu poesia de la „Sămănătorul". Cu toate acestea pornirea luptătoare, bătăioasă, care se manifesta în activitatea politică a d-lui Goga, în pa-

girile de proză pe care le dădea prin publicații ardelene, vin iarăși dintr'un alt mediu decît mediul de aici. El a fost primit aici și înțeles mai mult decît Coșbuc pentru că a căzut într'un moment de criză, și multe din pornirile sale corespundeau pornirilor de dincoace. A căzut în mediul acela de chinuire pentru idealul românesc, și a fost unul dintre acela cari s'au pătruns mai tare de acest zbucium. Dar mai mult tendința sa decît forma sa, tendința care a fost la început mai limpede, dar și după aceia o tendință generală românească, i-a cîștigat un loc în literatura de aici.

Cînd în Bucovina, — pentru a trece la acest mic pămînt românesc — a încercat cineva a scrie, a fost unul pe care o carieră politică, strălucit începută, terminată tragic, l-a rupt din domeniul literaturii, de și putea aici, ca și dincolo, să dea lucruri mari. George Popovici a fost conducătorul unei întregi generații, și dispariția-i a fost dureros resimțită de toată vremea lui. Supt pseudonimul Robeanu el a scris balade. Și ca aspect fisic Popovici era un coborîtor bălan al arcașilor lui Ștefan-cel-Mare. Dar asupra lui a venit falimentul politic, iar după așezarea aici, sinuciderea în nu știu ce otel pierdut din fundul Maramurășului, pierzîndu-se acela care mai mult decît alții ar fi putut da, la el acasă, lucruri mari în literatura românească.

Apoi, cînd alt scriitor din Bucovina, Teliman, a încercat ceva, a fost doar un fel de glumă de foileton din *Neue Freie Presse* adaptat pentru mediul cernăuțean. Se vede gustul de Viena, fumul gros de țigară al unei cafenele germano-evreiești din capitala Bucovinei. Ce nu ar fi putut ieși din viața țerănească a Bucovinei, din Cîmpulungul admirabil! Altceva decît numai adunarea de doine și de poesii populare a preotului Simion Florea Marian, membru al Academiei Romîne, om foarte meritos, dar care nu era decît un adunător de lucruri pe care i le oferia poporul.

Și, atuncea, *era o necesitate ca noua generație de aici să îndeplinească două condiții pentru a înlătura anumite imitații fără nicio valoare literară, anumite copieri de servi ai literaturii apusene*, ceia ce a revenit pe urmă, din nenorocire.

Dar „Sămănătorul" a pornit pe calea oficială de organ al Casei Școalelor pentru cultivarea poporului și răspîndirea de

idei morale, nu ca să înoiască literatura românească şi să creeze un curent. In mişcarea aceasta nu se poate vorbi de o revistă creată de la început, liber, de Vlahuţă şi de Coşbuc, cari, de altfel, nu se puteau înţelege mult timp între dînşii: unul eminescian, iar celalt un tînăr Ardelean care venia cu ciocanul lui Vulcan ca să sfărme stînca aspră a limbii româneşti din ţinuturile năsăudene; unul blînd, fără unghiuri ascuţite, sentimental, melancolic, celalt frămîntînd împreună cu argila şi piatra amestecată cu dînsa, cu primejdia de a-şi zgîria mînile, de a amesteca sîngele său în pasta care ar resulta din această trudă. Nu se putea ca oamenii aceştia să meargă împreună, către o ţintă comună. Revista a fost deci la început o simplă creaţiune de birou pentru a se da ca premii şcolare. După aceia numai „Sămănătorul", părăsit de fundatori, a trecut în mîna lui Ilarie Chendi, un foarte bun polemist, dar care nu avea principii literare, nu avea o estetică a sa, ci se îndrepta, din simpatie sau antipatie, către un scriitor sau către altul, astfel că acel care fusese mare scriitor azi, putea să scadă mai tîrziu din causa unei schimbări în legăturile sale cu Chendi. Aşa, încît, cînd „Sămănătorul" a apărut ca organ de luptă, a fost o întîmplare faptul că poetul, cîntăreţ dulce de vremi noi, Iosif, şi Chendi mi s'au adresat mie.

Revista aceasta se impunea de la sine: era o necesitate a societăţii româneşti. Şi de ce era o necesitate a societăţii româneşti? De o parte fiindcă generaţia nouă, care se iveşte pe atunci, pe la 1890, era deosebită, prin toată pregătirea ei, prin toată educaţia ei, de generaţia precedentă. Cred că asupra lucrului acestuia nu s'a atras în de ajuns atenţia. Şi motivul acestei deosebiri îl arăt.

In afară de Caragiale, care nu învăţase în străinătate, dar cetise multă literatură francesă şi cu multă alegere şi era influenţat de multe ori de altă literatură decît de cea curentă, spiritul său clasic ducîndu-l către cărţi care aveau ele însele acest caracter clasic[1], Vlahuţă, fără a fi mers în străinătate, era şi el supt influenţa literaturii francese din vremea sa, iar, în ceia ce priveşte pe Delavrancea, acesta făcuse studii de

[1] Era, de pildă, un cetitor al lui Töpffer, scritorul geneves, care are lucruri foarte frumoase: este un spirit de Geneva deosebit de spiritul de Paris.

drept la Paris, așa încît în el este fără îndoiala influența literaturii francese de atunci. Deci, Caragiale nu învățase, în înțelesul nostru al cuvîntului, la nicio școală, Vlahuța învățase, făcuse liceul și cîțiva ani de drept, mi se pare fără a lua licența, care de altfel se căpăta foarte ușor pe vremea aceia, iar Delavrancea fusese trimes de timpuriu în străinătate: niciunul dintr'înșii nu era produsul școlii românești complete, al școlii românești definitive.

Dar liceul vechiu a creat un anume tip de spirit. Pe lîngă foarte multe lucruri inutile, pe lîngă foarte multă oboseală înainte de vreme, pe lîngă enciclopedia strivitoare, care sînt defectele acestui învățămînt— și cîte forțe sufletești nu s'au prăpădit din causa relei organisări care durează și pînă acum în acest blastămat învățămînt secundar! —, școala făcută la noi, într'o formă care era oarecum definitivă, a dat o generație care a primit de la acest organism al școlii un anume caracter: ochiul atent asupra vieții de aici, conștiința în rîndul întăiu a acestei vieți românești, o legătură, cu voie sau fără voie, de o doria ori nu profesorul, dar o legătură cu realitățile de aici. Literatura cea nouă este acuma *a absolvenților de liceu.*

D. Mihai Sadoveanu a terminat clasa a VII-a, mi se pare, într'un liceu din Moldova-de-sus, Gîrleanu, școala militara din Iași, Sandu Aldea o școală de agricultură: luați pe fiecare din acei cari s'au manifestat la „Sămănătorul" și veți vedea că sînt absolvenți ai acestui învățămînt integral, aici, în Vechiul Regat.

Se cetia și literatură străină, dar literatura aceasta străină nu mai avea, fără îndoială, prin anii în care s'a format această generație, marea putere de suggestie pe care o avuse pe vremuri. Erau, în Apus, scriitori la modă, nu mai erau scriitori mari, cari să cucerească sufletul întreg. Nemțește se știa foarte puțin, englezește, italienește nici vorbă: cultură clasică era atîta cîtă putea s'o aibă un om care învățase să decline în latinește și în grecește, așa, că, pe vremea aceia, rămîne singură putința influenței din partea literaturii francese contemporane. Era însă epoca decăderii naturalismului și epoca aceasta nu a putut da ceva care să prindă întreg sufletul unei generații. Oamenii au fost de aceia originali: din causa învățămîn-

tului, cît şi din lipsa unei alte literaturi care să domine.

Dintre toţi cei cari au fost la „Sămănătorul", sau, mai tîrziu, cu sau fără voia lor, au fost alipiţi de această mişcare, unul singur a fost influenţat de o singură literatură străină, care atunci putea sugestiona: este d. Sadoveanu, care, la începutul carierii sale, s'a inspirat din literatura rusească tradusă pe vremea aceia, graţie enormei propagande pe care i-o făcuse, într'un stil aşa de cuceritor, Melchior de Voguë. După „Le roman russe" al acestuia, literatura rusească s'a cetit foarte mult în strainatate, mai mult, prin traduceri franceze aiurea, decît în Franţa însăşi. Scenele acelea de Cazaci prin Basarabia ale d-lui Sadoveanu, cu oarecare potrivire misterioasă între om şi natura înconjurătoare, vin fără îndoială din astfel de lecturi[1].

In generaţia aceasta nu este niciun singur scriitor care să plece într'adevăr numai de la sat, şi, chiar dacă unii erau originari de acolo, nu mai este contactul direct cu satul, contact care durează în Ardeal, dar dincoace nu.

Dacă ar fi fost numai atîta, nu s'ar fi simţit însă nevoia de a se deschide un nou capitol în istoria literaturii româneşti, capitol care va rămînea cu toate acusările total neîntemeiate şi atît de patimaşe care se îndreaptă împotriva unei mişcări literare de pe urma căreia sufletul românesc a cîştigat. Dar a mai fost ceva: *s'a simţit nevoia ca literatura să servească drept instrument de luptă pentru scopurile supreme ale unui popor.* Ştiu că se joacă anume oameni cu „confusia între literatura estetică şi literatura care nu urmăreşte nimic decît scopuri care nu sînt estetice". Orişice literatură, întrebuinţata pentru orişice scop, trăieşte numai cînd cuprinde elemente estetice. Nu este cu putinţă o alegere pentru ca să se zică: fac literatură estetică sau nu fac literatură estetică. Ba se poate întîmpla ca acela care zice: eu fac literatură culturală să facă de fapt o literatură estetică şi acela care pretinde să facă literatură estetică să nu ajungă nici măcar la o literatură culturală, fiind că aici totul atîrnă de la puterile ascunse dină-

[1] Eu ştiu ce se cetia pe vremea aceia, pe vremea cînd generaţia mea se formă: librăria noastră presinta pe Alphonse Daudet, în *Tartarin de Tarascon*, o literatură care nu putea influenţă nici într'un fel, pe Bourget, în criticile sale, în „Incercările de psihologie contemporană" şi în primul său roman, *Cosmopolis*, şi ceva din literatura rusească.

untru: acelea nu cresc și nu scad după socotelile abstracte ale oamenilor cari scriu. Este o foarte frumoasă bucată a lui Longfellow, pe care am tradus-o acum vre-o patruzeci de ani, care se isprăvește așa: „el trebuie să se supuie, cînd îngerul îi zice: scrie!". Poetul american știa foarte bine de unde pornește adevărata literatură. Și aceasta e o acusație a pseudocriticei interesate și pasionate. De fapt nimeni, la „Sămănătorul", nu a spus să se neglijeze literatura estetică, fiindcă era inutil s'o spui unui scriitor de chemare, după cum ar fi fost inutil să i-o recomanzi, pentru că dacă era în adevăr un scriitor de chemare, o punea el fără de niciun fel de teorie.

De fapt toți oamenii aceștia adunați în jurul revistei, cu temperamente deosebite — calmul temperament visător, simplu citatea atît de atrăgătoare a lui Iosif, cu temperamentul liric al povestitorului Gîrleanu, cu firea puternică, epica, necontenit producătoare, a d-lui Sadoveanu, — toți aceștia, pe lîngă cari începuse a se ralia atît de supțirele observator al lucrurilor, meșterul descoperitor al resorturilor secrete ale ființei omenești, delicatul înfățișător al părților celor mai ascunse din sufletul românesc, care este d. Brătescu Voinești, plecat de la „Convorbirile Literare", pentru a se adăugi, măcar lateral, mișcării acesteia nouă, nu înțelegeau să sacrifice nimic din chemarea lor în literatură în același timp cînd se supuneau chemării lor sociale și naționale.

Era nevoie de o literatură care să creeze un suflet unui popor care ajunsese a nu mai avea suflet de pe urma celui mai josnic politicianism. Era nevoie de o adevărată, mare și binecuvîntată revoluție, care aceia nu se făce cu strigăte de revoltă, cu arma în mînă, ci în sufletul omenesc. A fost atunci o însănătoșire printr'o literatură de realități naționale asupra cărora puteau să picure și lacrămile sufletelor celor mai duioase, dar înainte de toate o literatură de „cuvinte adevărate". Nimic nu inspiră mai mult literatura unui popor decît realitatea națională văzută cum trebuie.

Și, fără niciun fel de reclamă teoretică, fără niciun fel de legătură interesată, fără niciun fel de comercialisare a acestei literaturi, s'a ajuns ca literatura acestei generații a Vechiului Regat să se lege de la sine cu literatura care se făcea dincolo. „Luceafărul", apărut la Budapesta, cam în același timp

cu foaia lui Gheorghe Tofan în Bucovina, au mers de la sine alături cu „Sămănătorul". Pentru întâia oară în desvoltarea literaturii românești, trei mișcări, pornite din puncte diferite, s'au confundat de la sine pentru a alcătui acelaș curent. D. Goga, care scria la „Luceafărul" supt pseudonimul ușor de recunoscut de „Nicolae Otavă", de la cele d'intâiu manifestări, a fost primit frățește de acei cari represintau același curent dincoace, în Vechiul Regat. Iar, în ce privește Bucovina, scriitorii de acolo, împreună cu d. Ioan Nistor, învietor al trecutului, și atîția alții, au venit de la sine în mișcarea aceasta nouă.

Mișcarea deci nu este numai a „Sămănătorului", ci *generală românească*. „Sămănatorul" înseamnă una din înfățișările ei, cea de la București. Cînd „Sămănătorul" a pierdut direcția de la început și, pe urmă, a dispărut, alte reviste au continuat în același spirit, necesar. In „Viața Romanească" de la Iași, care represinta curentul de stînga al partidului liberal, hrănind ambițiile unora, cu contribuții silite ale tuturor clubiștilor, în „Viața Românească", zic, a trecut, cu voie sau fără voie, peste direcțiile impuse de un anumit politicianism, ceva din spiritul sămănătoresc. Că nu-l exprimă d. Ibrăileanu în domeniul criticei românești, aceasta e altceva: eu vorbesc, nu de profesorii de literatură, fără talent literar sau fără talent de vorbă, ci de colaboratorii literari ai acestei reviste.

Dar la mișcarea aceasta Ardealul a dat elemente extrem de prețioase, pe care numai o neglijare condaamnabilă le scoate în afară de interesul și de preocupațiile actuale ale criticei românești: este vorba de părintele Ioan Agîrbiceanu. Viața de sat din Ardeal, așa cum este, în toate lucrurile ei bune, ca și în toate ascunzișurile cele mai adînci ale acestor suflete de acolo, numai în aparență primitive, dar capabile de o nesfîrșită putere de simțire și de cugetare, va trăi în opera aceasta, foarte întinsă, a d-lui Agîrbiceanu. Dar toți aceia cari doresc numai decît frasa de efect, cuvîntul neobișnuit, legătura de vorbe care să scapere, aceia cari așteaptă în fiecare moment să se deschidă cerurile pentru a se ivi o nouă revelație literară, blasații și esteții, cari ieau în mînă un sceptru de critic, pe care te întrebi cine li l-a hărăzit, firește se dau în lături cu dispreț înaintea lui. I se face astfel o foarte mare nedreptate și va veni vremea cînd se va recunoaște cît de mult datorim adevăra-

tului continuator al lui Slavici în regiunile acestea ardelene. Este la el o bogăție de suflet, o puritate morală, care nu predică, dar care se simte din fiecare pagină, atît de fără pereche, încît el este și va continua să fie pentru cetitorii lui, cari sînt încă destul de numeroși — căci nu criticii cetesc, ci aceia cari nu cetesc pe critici, — scriitorul cel mai de samă al poporului românesc din această regiune.

O literatură sănătoasă, inspirîndu-se de la realitatea națională, tinzînd la soluții de care poporul românesc avea nevoie în acel moment, de loc indiferentă pentru laturea estetică, cu desăvîrșire capabilă de a se pune în curent cu tot ceia ce reprezintă literatura apuseană de pe acea vreme, aceasta a fost „Sămănătorul". El n'a făcut altceva decît să spuie: inspirați-vă de la literatura occidentală, inspirați-vă de la literatura clasică, dar nu vă robiți de literatura momentului care trece. Acestea s'au spus, acestea *le-am* spus. Interzicerea a fost numai pentru literatura de modă, de export, a Parisului, iar nu pentru marea literatură universală. Literatură strîns legată de pămîntul unde era înrădăcinată, dar trăind în același timp din toată atmosfera timpului, capabilă, prin urmare, de a-și însuși tot ce era sănătos și viu în inspirația generală a acelui timp, literatură reprezintată de oameni al căror talent nu a avut nevoie de o teorie estetică nici de lupte personale pentru a se impune, aceasta era literatura care în pragul războiului de unitate națională a creat sufletul românesc.

Iar, cît despre ce a venit pe urma, vremea nu a sosit încă pentru a se fixà ranguri, dar este ceasul al unsprezecelea pentru a chema la ordine literatura aceasta, care a uitat conștiința datoriilor sale, morale și naționale, a căror observare nu exclude suprema datorie estetică, ci, din potrivă, o cuprinde.

TABLA DE MATERII

	Pagina
Introducere	5
I. Crearea limbii literare	11
II. Primul fond străin al literaturii Românilor	29
III. Căutarea subiectelor proprii	49
IV. Cuvântul românesc în Scriptură.	63
V. Literatura individualistă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.	83
VI. Memorialişti şi eruditi.	93
VII. Decăderea vechiului spirit. Traduceri religioase din greceşte . .	106
VIII. Spirit filosofic şi modă poetică din Apus	116
IX. Curentul autohton în faţa romantismului de împrumut . . .	133
X. Romantism frances pe subiecte româneşti	143
XI. Intoarcerea vechiului fond românesc	156
XII. Expresia integrală a sufletului românesc: Mihail Eminescu . .	167
XIII. Revenirea spiritului local	178
XIV. Noua orientare a tineretului de la 1900	192

Așezământul tipografic
„Datina Românească“
Vălenii-de-Munte